

5.

A MAGYAR
KÖZGAZDASÁGI
GONDOLKODÁSRA
HATÓ KORTÁRS
IRÁNYZATOK

Bal felső saroktól kiindulva az óramutató szerint: Joseph von Sonnenfels, Friedrich List, Wilhelm Roscher, Eugen von Böhm-Bawerk

MADARÁSZ ALADÁR

Kameralizmus

Kameralizmus: így nevezik azt az egyetemi tantárgyat és gyakorlati államtudományt, amely a harmincéves háborút (1618–1648) követően alakult ki a német fejedelemségekben, a Habsburg Birodalom és Skandinávia országaiban. A szó a görög-latin eredetű *camera*-ból származik, amely eredetileg a fejedelem palotáját vagy lakóhelyét jelölte, később pedig a kincstárt vagy azt a helyet, ahonnan birtokait és javait igazgatták. Szűkebb értelemben a kameralizmus tudománya a fejedelem adóbevételei, birtokai és az általa adott monopóliumok és kiváltságok igazgatását jelentette. Tágabb értelemben pedig a német fejedelmi államok számára a kameralizmus foglalta össze azokat, a hivatalnokok képzéséhez szükséges elméleti és gyakorlati gazdasági ismereteket, amelyek az uralkodó érdekeit és az alattvalók jólétét voltak hivatva előmozdítani.¹

Egyik kiindulópontja az antik ökonómia-irodalom mintáira (Arisztotelész, Xenophón, Pseudo-Arisztotelész) építő *Hausväterliteratur* volt, amely a családfő által irányított paraszti és nemesi háztartás analógiájaként fogta fel a fejedelmi államot, ahol a szoroson vett udvartartás és a közigazgatás feladata és illetékessége lényegében nem különbözik, ahol a fejedelem mint jószágaival és birtokaival jól gazdálkodó atya (*Landesvater*) gondoskodik alattvalói boldogságáról, anyagi és erkölcsi értelemben egyaránt. Másik jellegzetessége az volt, hogy bár fontosnak tartotta az ország ellátását és gazdagságát elősegítő kereskedelmet (a korszak nyelvén valamennyi nem mezőgazdasági tevékenység összefoglaló elnevezése),

¹ Már a XVII. században számos olyan értekezés látott napvilágot, amely a Német-Római Birodalom fejedelmei számára foglalta össze, hogyan kell az uralkodói hatalmat az alattvalók jólétének előmozdításával erősíteni: V. L. von Seckendorff: *Teutscher Fürsten Staat* (1656), J. J. Becher: *Politische Discurs* (1668), W. von Schröder: *Fürstliche Schatz- und Rentenkammer* (1686).

de nem tekintette olyan döntő jelentőségűnek a (kül)kereskedelmet, mint a merkantilista irodalom, viszont sokkal nagyobb figyelmet fordított az erőforrások megfelelő felhasználására a javak termelésében és fogyasztásában.

A kameralizmus gyakorlati politikájának célja a háborúban jórészt elpusztult és elnéptelenedett területek helyreállítása és fejlesztése volt. Ezt a helyzetet a politikai és közigazgatási hatalom a népesség gyarapodásának elősegítésével, állami manufaktúrák és bankok létesítésével, az infrastruktúra (csatornák, hidak, kikötők és utak) kiépítésével, a mezőgazdaság, kereskedelem és kézművesség szigorú szabályozásával és modernizálásával kívánta orvosolni. A rendszabályok (védővámok, ipartámogatás és importhelyettesítés, a kereskedelmi többlet biztosítása, a belső piac egységesítése stb.) nagyjából ugyanazok voltak, mint amelyeket a merkantilista politika első bírálói (a fiziokraták és Adam Smith) felsoroltak, de a kameralizmus saját pénzügyi politikáját és a vele elérni kívánt gazdagságot csupán eszköznek tekintette, amely előmozdítja az alattvalók boldogságát és az ország jólétét.

A kameralista diskurzusban az alattvalók jóléte és boldogsága feltétele az uralkodó gazdagságának, de az alattvalók önmaguktól nem képesek utat találni ehhez a boldogsághoz, szükségük van az állandó külső irányításra. Ez különböztette meg a kameralista szövegeket a korabeli angol, skót és francia politikai diskurzusoktól, mely utóbbiakban az állam és a polgári társadalom szembeállítása alapvető. A politikai rendnek, az állam kormányzásának Quesnay vagy Smith világában az emberi természetet kell kiindulópontként tudomásul vennie, míg a kameralizmus szemében nem válik ketté állam és polgári társadalom, nincsenek *citoyenek*, csupán állandó igazgatásra és kormányzásra szoruló alattvalók, akik nem képesek felismerni, mi hasznos és mi káros számukra, akik jóléte és boldogsága csak a jó kormányzat folyamatos munkájának lehet eredménye. A német diskurzus *kormányzat- és igazgatásközpontúsága* talán a legfontosabb meghatározó vonás, amely megkülönböztetését indokolja.²

A másik ok, amely miatt – a korábbi elméletörténeti interpretációkkal szemben – a kameralizmust nem lehet egyszerűen a merkantilizmus német változatának tekinteni, az a tény, hogy már a XVIII. század első harmadától *intézményesült*, egyetemi diszciplínává vált, professzorokkal és tankönyvekkel, míg Nagy-Britanniában és Franciaországban a politikai gazdaságtan csak egy évszázaddal később tett szert hasonló státusra. Először a porosz területek megreformált egyetemein váltotta fel az addig a jog keretében tanított közigazgatás-tant. I. Frigyes Vilmos 1727-ben alapította a kameralizmus első németországi tanszékét Halle egyetemén, majd ezt követték Frankfurt am Oder, Jéna stb. A kezdetben elsősorban protestáns intézményekhez és a porosz reformokhoz kapcsolódó tantárgy később a katolikus egyetemeken és a felemelkedő porosz katonai hatalommal újra

² K. Tribe: *Governing economy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

és újra háborút vívó Habsburg Birodalomban is otthonra lelt. Mária Terézia 1752-ben intézkedett a kameralizmus oktatásának bevezetéséről a bécsi Theresianumban, ezt követően alapította meg a bécsi, 1760-ban pedig a nagyszombati egyetemen a kameralizmus tanszékét.³

A magát gyakorlati tudományként, az államkormányzás művészeteként (*Staatskunst*) illetve tudományaként (*Staatswissenschaft*) részeként vagy összességüként meghatározó kameralizmus egész időszakában küszködött azzal a nehézséggel, hogy fogalmilag tisztázza az alkotórészei közötti viszonyt. Noha e kísérletek akár vázlatos áttekintésére itt nincs mód, annyit lehet mondani, hogy a többes számban értelmezett *kamarai tudományok* (*Kameralwissenschaften*) három részre osztották: a szűken vett *kameralizmus*, később *pénzügytan*, amely az állami jövedelmek gyarapításával foglalkozott, *Polizeywissenschaft* (a görög *politikából*, a kötetben szereplő Roscher-szemelvényben *rendőrtudomány*, korabeli értelmét talán a *rendtartás* kifejezés közelíti inkább, mai értelemben a közigazgatás tana), amely az állam belső rendjét és működését fenntartó intézkedéseket foglalta össze, és az *ökonómia* (*Oeconomische Wissenschaft*), amelynek tárgya: hogyan kell a „város és a vidék helyes iparkodása révén”, vagyis a javak létrehozása és igazgatása segítségével előmozdítani a boldogságot⁴. Az egyes területek elhatárolásának bizonytalansága gyakran vezetett kettősségekhez: így például a postai szolgáltatás vagy az utak építése és fenntartása egyaránt szerepelt a kamarai tudomány és a rendtartástan fejezeteiben, míg a vízügyi feladatokat ez utóbbi mellett az ökonómia is tárgyalta, abban pedig általános egyetértés uralkodott, hogy a rendtartástan tárgyát illetően nincs egyetértés (pl. J. C. Dithmar, a kameralizmus első professzora Frankfurt am Oder egyetemén a rendtartástan első feladataként az ország népességének gyarapítását tárgyalta).

A feladatok listája szinte kimeríthetetlen volt. Christian Wolff észjogi alapvetését (amely az állam és az egyén fennmaradásához, boldogsága megvalósulásához szükséges cselekvésekkel foglalkozott és a korai kameralizmus filozófiai kiindulópontjaként szolgált) idézve: a népesség gyarapításához a létfenntartási eszközök megfelelő mennyiségét kell biztosítani, a gyakorlati képzést elősegítő iskolákra és mezőgazdasági, kereskedelmi akadémiákra van szükség, szabályozni kell az árakat és a béreket, a legolcsóbb étel, ital és ruházat előteremtése is a kormányzat gondja kinek-kinek társadalmi rangja szerint, dologházakat kell nyitni a munkanélkülieknek és üldözni kell a koldulást, büntetni kell a részegeskedést, gondoskodni kell az egészségügy és a köztisztaság teendőiről stb. A gyakorlati szempontok fontosságát jól érzékelteti az első tanszéknek otthont adó hallei egyetem rektorának kifakadása: „Könnyű megmagyarázni azt a titkot, hogy az ökonómiát eddig tanító professzorok miért nem tudták, a gabona vajon fán te-

³ D. Lindenfeld: *The Practical Imagination*. Chicago: The University of Chicago Press, 1997.

⁴ J. C. Dithmar: *Einleitung in die Oeconomische Policy und Cameralwissenschaften*. Frankfurt am Main, 1731. 2. o.

rem-e vagy a földön. Mivel mesterük, akire hivatkoznak, ökonómiai könyveiben szinte kizárólag a családfő, a feleség, a gyermekek és szolgák erkölcsstanával foglalkozik. Szántóföldről, legelőről, erdőkről, kertekről, ültetvényekről, arról, hogyan kell az állatokat gondozni, hogyan kell növelni a trágya mennyiségét, vagy hogyan kell sört főzni és eladni, mit kell tennie a háztartás felügyelőjének és mivel nem kell törődnie az év minden napján, milyen élelmiszereket kell a tűz ellen védve raktározni a konyhában, a pincében és a kamrában; mindezekről a dolgokról Arisztotelész egy betűt sem írt.”⁵

Az új tárgy oktatásától elvárt eredményeket I. Frigyes Vilmos porosz király (aki Halléban maga tartotta a székfoglaló előadást) alapító dekrétuma elsősorban abban jelölte meg, hogy a „rossz ökonómiával” gazdálkodó, jószágigazgatóikat ellenőrizni nem tudó, eladósodó földbirtokosok hasznos ismereteket tanuljanak a haszontalan jogászkodás és ügyvédkedés helyett. A Halléba kinevezett S. Gasser (1676–1745), aki korábban jószágigazgatói és bányatanácsosi feladatokat is ellátott, ennek megfelelően elsősorban a mezőgazdasági ismeretekre és az azzal kapcsolatos adózási kérdésekre összpontosított, jórészt a *Hausväterliteratur* tárgyalásmódját, illetve a XVII. század „osztrák kameralistáit” követve. Ezzel szemben a már idézett J. C. Dithmar (1678–1737) előzőleg a történelem professzora volt, a gyakorlati gazdálkodási ismeretek helyett a rendszerezésre és a közigazgatási ismeretekre, a kamerализmusba általa integrált, az állam külső és belső lényegét fenntartó *Polizeywissenschaft*ra helyezett nagyobb hangsúlyt.

Noha I. Frigyes Vilmos utóda, II. (Nagy) Frigyes apjánál lényegesen kisebb jelentőséget tulajdonított a kamerализmusnak („a gazdálkodást parasztoktól és nem professzoroktól lehet tanulni” – mondta állítólag), 1750 után mégis a kamerализmus felívelő szakaszáról beszélhetünk: új tanszékek alakultak és több mint hatvan tankönyv került ki a nyomdákba. A porosz példa, a felvilágosodott abszolutista politika sikerei éppúgy közrejátszottak ebben, mint az általa mozgásba hozott erők, amelyek már keresték, hol lehet választóvonalat húzni az állam által kikényszerített fegyelem és ellenőrzött területek illetve az autonóm tevékenység és önkéntesen gyakorolt magatartások szférái között. Míg az első időszakban, a XVIII. század első felében a kamerализmus inkább rendszerezettségének fokában, mintsem tartalmában különbözött a háztartás-kormányzás irodalmától, a század közepére ez a helyzet megváltozott. Az első időszak kameralista irodalma a legkülönbözőbb gyakorlati, mezőgazdasági technikai, természettudományos, kereskedelmi, jogi és filozófiai ismeretek elegye volt, a második időszakban a hangsúly a gazdasági igazgatás kérdéseiről áttevődött a kormányzás tudományára. E folyamat része volt az a törekvés is, hogy újabb ismeretágak bevonásával és az észjog filozófiájának segítségével szisztematizálják a számtalan definíciós

⁵ J. P. von Ludewig: *Die, von Sr. Königlichen Majestät Neu angerichtete Profession, in Oeconomie, Polizey und Cammer Sachen*. Halle, 1727. 142–143. o.

kísérlet ellenére bizonytalan tartalmú részdiszciplínákat, így erősítve tudományos pozíciójukat és igényüket az átfogó államtudomány rangjára.

E feladat megoldását (s vele az ellentétes hatások összegzését) leginkább J. H. G. von Justi (1717–1771) nevéhez szokás kapcsolni, akit az irodalom a kamerализmus nagy rendszerezőjeként tart számon⁶. Justi számos könyvet írt a témáról s ezek sikere (kettőt közülük franciára is lefordítottak) nemcsak zilált pénzügyeit segített időről-időre rendezni, hanem azt is jelezte: ilyen művekre volt jelentős kereslet. Justi a kamerализmus tudományát az államgazdaság (*Staatswirtschaft*) kifejezése alatt foglalta össze: „amire az ökonómia a magánszemélyek javainál irányul, az a végcélja a kormányzati tudományoknak az államok egész vagyona esetében, vagyis azt mutatják meg, hogyan kell fenntartani, növelni és bőlcse hasznosítani a köztársaság vagyont. Ezek tehát teljes joggal kapják az ökonómiai tudományok nevet”.⁷

Az államgazdaság célja az alattvalók boldogságához szükséges anyagi feltételek megteremtése, és négy területet foglal magában: az ökonómia vagy háztartástan a magánvagyon ésszerű hasznosításával, a kamarai tudomány az állami jövedelmekkel foglalkozik. A *Polizeywissenschaft*, amelybe beletartozik a kereskedelem is, az államtan része, és tárgya az állam egész tulajdonának, beleértve az alattvalók vagyont és képességeit is, a közös jólét vagy boldogság érdekében történő fenntartása és gyarapítása, a jó belső szervezet révén gondoskodik az állam erejéről, a földművelésről, a létfenntartás javításáról és a belső rend biztosításáról. Végül az államtan vagy politika az állam és uralom külső és belső fenntartásáról szól, amihez alapként hozzátartozik az alkotmány- és államelmélet. Justi ábrázolásában az állam ugyan jogilag nem tulajdonosa alattvalóinak és azok tulajdonának a *pater familias* dominiumának római jogi értelmében, de a családfőhöz hasonlóan legfőbb hatalomként rendelkezik velük a közös jólét és boldogság céljából. Az állam nagy háztartásában az alattvaló kötelessége, hogy saját vagyonával jól gazdálkodik, gyarapítva az állam vagyont, amely az „állam biztonságának éppúgy alapja, mint ahogy ez a háború lelke”. Néhány évvel később Justi már azokat az alkotmányos biztosítékokat kereste, amelyek a természete szerint visszaélésre hajló korlátlan hatalmat gátak közé szoríthatják, ahol az alattvalók szabadsága, a tulajdon biztonsága és a virágzó kereskedelem az a három döntő tényező, amelytől az állam és alattvalói boldogsága függ.

⁶ A kalandos pályafutású, a „tervkovácso” felvilágosodáskori típusát megtestesítő Justit Mária Terézia 1751-ben hívta meg a nemesi ifjak akadémiájaként létrehozott Theresianumba a kamerализtika professzorának, de Justinem volt hajlandó katolizálni, ezért szembekerült a befolyásos jezsuita körökkel, és fel kellett hagynia az oktatással. Egy ideig bányatanácsosként felügyelte az osztrák örökös tartományok és Magyarország bányáit, majd a porosz udvarban vállalt hasonló feladatot. Itt sikkasztással vádolták meg és életét börtönben fejezte be.

⁷ J. H.G. von Justi: *Staatswirtschaft*. Leipzig, 1755. 32. o.

A Justit felhasználó bécsi reformerek közül J. von Sonnenfels (1733–1817) vált a XVIII. század utolsó harmadának meghatározó jelentőségű teoretikusává, az ő tankönyve volt az oktatás alapja Bécsben, Pesten vagy Prágában egészen a XIX. század közepéig (sőt még a Bach-korszakban is). Jelentős szerepe volt az osztrák büntető- és polgári jog reformjában. A jogi képzés reformjának része volt a természetjogra alapozó újfajta politikai és jogtudományi tananyag kidolgozása. Ebben nem szánt szerepet a csak jószágigazgatóknak, erdészeknek és haszonbér-lőknek szükséges hagyományos vagy gyakorlati ökonómiának, helyette a renddel és belső biztonsággal foglalkozó *Polizeywissenschaft* és a gazdasággal foglalkozó *Handlungswissenschaft* képezte a két alapvető ismeretágot, amelyhez harmadik-ként a pénzügytan csatlakozott. A külső biztonság (vagyis a hadügy és a diplomácia) tanával együtt ezek alkották az államtudományt. Sonnenfels arra törekedett, hogy ezt a tudományt szilárd elméleti alapokra állítsa, nem érve be gyakorlati tapasztalatokkal és példákkal. Nem fogadta el Justi álláspontját arról, hogy az állam célja a boldogság biztosítása, mert túl általánosnak tartotta. Az ő véleménye szerint az államnak az a célja, hogy olyan dolgokat biztosítson az egyének számára, amelyre azok maguk nem képesek: biztonság, alapvető szükségletek kielégítése, pihenés és kényelem. Mindezek legfontosabb eszköze a népesség növelése, mert ez növeli a védelmi képességet a külső támadás vagy belső lázadás ellen, a javak nagyobb mennyiségét és változatosságát teszi lehetővé, és csökkenti az egyénre jutó adóteher nagyságát. Míg a *Polizey* szférájában bővíteni kívánta az állam tevékenységi körét, beleértve az egyház, az oktatás és a szórakoztatás területeit is (színházi cenzorként is működött), a szorosán vett gazdaság területén a francia Forbonnais-t követve – akitől a *Handlungswissenschaft* definícióját is kölcsönözte – a gazdagság növekedésének forrását az emberek közötti cserében és kereskedésben látta és csökkenteni kívánta az állami szabályozást. A pénzügyekben elvetette az egyetlen adó fiziokrata koncepcióját, szükségesnek tartotta a progresszív fogyasztási adókat.

A XVIII. század végére a kameralizmust éppúgy megrendítette az az intellektuális kataklizma, amely a francia forradalomban öltött politikai alakot, mint ahogy a neki talajt adó német államrendszer is megroppant a forradalmi és napoleoni háborúkban. Ehhez adódott még Smith hatása, amely szinte szellemi viharoként söpört át a kameralista diskurzus világán. A kameralizmus fokozatosan visszaszorult, helyére a nemzetgazdaságtan⁸ lépett, bár egy darabig még egymás mellett létezett a régi és az új doktrina. A területi állam alattvalójából, akit a rendeletek és előírások kormányoznak, amelyeket az uralkodó ad ki, akinek célja alattvalói boldogságát és ezáltal állama hatalmát gyarapítani, szabad és autonóm

⁸ „...ez a legalkalmasabb fogalom az egész nemzeti gazdagság természetének, eredetének és szétosztásának, azaz fizikájának elemzésére”. L. H. Jakob: *Grundsätze der National-Oekonomie oder National-Wirtschaftslehre*. Halle, 1805. VII. o.

lény lett, aki – legalábbis az anyagi szükségletek kielégítése, a gazdasági tevékenység világában – teret is kapott szabadsága gyakorlásához. Az uralkodó személyes hatalmát a piaci erők személytelen uralma váltotta fel, ahol nem a fejedelem jóakarátú zsarnoksága, hanem az egymással versengő egyének cselekvései alakítják a társadalmat.⁹ Kant 1793-ben megfogalmazott álláspontja a kameralizmus sírfelirataként is olvasható: „Az a kormányzat, amelyik a nép iránt tanúsított jóindulat elvén nyugszik – mintegy az *atya* jóindulatán gyermekei iránt – vagyis az *atyai kormányzat* (*imperium paternale*), ahol tehát az alattvalók kiskorú gyermekek-ként merőben elszenvedőleg kényszerülnek viselkedni, mintha csak képtelenek volnának maguk megkülönböztetni, mi árt s mi használ igazában nekik, az államfő ítéletétől tévén függővé, miképp is *kell* boldognak lenniük, s pusztán jószágától, hogy valóban akarja-e boldogságukat – az ily kormányzat az elképzelhető legnagyobb *zsarnokság* (olyan alkotmány, amely az alattvalók minden szabadságát eltörli, ekkép jog nélkül hagyván őket).”¹⁰

BALOGH ÁKOS

Gazdasági romanticizmus és Friedrich List

A XIX. század kezdetén Németország, még a hajdan dicső Német-Római Birodalom keretein belül, számtalan egymással is ellenséges hercegség, fejedelemség és királyság formájában létezett. A kis államok abszolút uralkodói protekcionista eszközökkel próbálták óvni belső piacukat elsősorban egymástól, mivel a behozatali vámok mellett is olcsóbb és jobb minőségű francia és angol termékek egyenlőtlen versenyben, bármikor könnyedén eljutottak a német vásárlókhoz. A francia forradalmat, majd Napóleon hatalomra jutását követően a Habsburg Birodalom és a német fejedelemségek antiliberalis uralkodói és tanácsadói komoly gazdasági és politikai dilemma elé kerültek. Vagy utat engednek maguk is a felvilágosult eszméknek és fokozatosan átengedik először a gazdasági, majd a politikai hatalmat a feltörekvő új társadalmi osztálynak, a tőkés polgári középosztálynak, vagy ellentámadásba lendülnek és a középkori feudális államhatalom visszaállításával, illetve fokozottabb központosításával „visszafordítják az idő kerekét”.

Az első lehetőséget elsősorban a német kereskedők és iparosok támogatták, akik Adam Smith nem is olyan régen formába öntött szabad kereskedelmi elvet teljes szívvel magukévá tették. Fő szószólójukká az a Friedrich List (1789–1846)

⁹ K. Tribe: *Strategies of economic order*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.

¹⁰ I. Kant: *Történefilozófiai írások*. Budapest: Ictus, 1997. 188. o.

vált, aki amerikai emigrációját követően műveiben a smithi liberalizmust nemzeti alapú protekcionista gazdaságpolitikával ötvözte.

A másik lehetőség, a konzervatív válasz, elsősorban a földbirtokos arisztokrácia, többek között a porosz junkerek és a kámeralizmus elvein nevelkedett hivatalnokréteg érdekében állt. Az erőviszonyok a birodalom sajátos történelmi fejlődése következtében az uralmon lévő csoportnak kedveztek, annyira, hogy a feudális érdekek még a gazdasági gondolkodás és politikai filozófia fejlődésének vonalára is hatást gyakoroltak.

Ebbe a történelmi háttérbe ágyazottan született meg, korántsem spontán módon, a *gazdasági romanticizmusnak is nevezett, igen eklektikus eszmekör*, amelynek fő ideológusa Adam Heinrich Müller¹¹ (1779–1829), míg legkövetkezetesebb gyakorlati képviselője, Müller barátja, Friedrich Gentz (1764–1832) volt. Rövid ismeretség után az osztrák Metternich kancellár felismeri Müllerben a megfelelő személyt, aki céljait a politikai gazdaságtan területén ideológiailag is alátámaszthatja. Fő műve, amely egyben a gazdasági romanticizmus összefoglalásának is tekinthető, az 1809-ben megjelent, drezdai előadásaiból összeállított *„Elemente der Staatskunst”*¹². A Müller, Gentz, K. L. von Haller (1768–1854) és Franz von Baader (1756–1841) neveivel fémjelzett irányzatot a kor irodalmi stílusára rímelően Wilhelm Roscher (1817–1894) nevezte el „romantikusnak”, míg Kautz Gyula Smith elleni feudális-teologizáló reakciónak tekintette. Valóban volt hasonlóság az elsősorban Wilhelm Schlegel (1767–1845), Novalis (1772–1801), E. T. A. Hoffmann (1776–1822), Clemens Brentano (1778–1842) és Friedrich Hölderlin (1770–1843) képviselte irodalmi romantika és a gazdasági-politikai romanticizmus között annyiban, hogy valamennyien nosztalgiával tekintettek vissza a középkor erősen katolikus, hierarchikus államberendezkedésére és feudális gazdasági-kulturális viszonyaira.

A Metternich irányította Müller és társai nem a szubjektív vágyak és érzelmek jellemezte irracionális romantikát, hanem a Szent Római Birodalom visszaállítását célzó „Róma”-romantikát képviselték. A romantikusok a politikai gazdaságtanban Smith egyoldalúan materialista, atomisztikusan individualista, állami szerepvállalást korlátozó társadalomképének ellenpólusát próbálták kidolgozni az abszolút hűbéri állam eszményére támaszkodva. *Noha egységes rendszert nem tudtak létrehozni, mégis ki kell hangsúlyozni, hogy a társadalmi jelenségek elemzé-*

¹¹ A berlini születésű Müller Göttingenben tanult teológiát és jogot, majd természettudományt. Korán életre szóló barátságot kötött Gentz-cel, aki a junker párt és a katolikus Bécs érdekeit képviselte. 1805-ben Bécsben telepedik le, ahol áttér a katolikus hitre és Gentz közbenjárására Metternich kancellár jobb keze és bizalmasa lesz. 1813-tól hivatalosan is az osztrák kormányzat alkalmazásába lép, 1820-ban az uralkodótól nemesi rangot kap. Gentz asszisztenseként részt vett a Napóleon bukását követő antiliberalis, felvilágosodásellenes *Carlsbadi rendeletek* megfogalmazásában, amelyek a Szent Szövetség politikai rendszerének alapját szolgáltatták.

¹² *Elemente der Staatskunst*. 3 kötet. 1809. Berlin

sét komplex módon kísérelték meg, ügyelve a gazdasági jelenségek jogi, politikai, történelmi és kulturális meghatározottságára. Ezzel a szociológia tudományának ugyanúgy előkészítették a talajt, mint az 50 évvel későbbi történelmi iskola vagy az egy évszázaddal későbbi, Othmar Spann nevével fémjelzett „univerzalizmus” létrejöttének. Kautz kiemeli a gazdasági romantika írásainak fontosságát, mivel a közgazdaságtan területén a „Szent Szövetség”-féle restauráció igazolását nyújtották, gyakorlatilag politikai megrendelésre.

Rendszerüket – elsősorban Adam Müller írásai alapján¹³ – a következőképpen lehetne röviden jellemezni, ellentétpárokba rendezve. Az individuális gazdasági érdekek maximálása helyett az állam mint organikus egész ideális működésének elsőbbségét teszik meg axiómának. Az egyéni érdek így alá van vetve az állam által képviselt és megvalósított közérdeknek. Az egyén jóléte a társadalmi jólét szintjétől függ és nem fordítva. Az egyén csak *sejt* az államszervezetben, nélküle létezni sem tud. Az ország tőkéje nemcsak anyagi jellegű, annak nyelve, kultúrája, törvényei, tapasztalatai mind a nemzeti vagyon részét képezik. A termelés négy tényezője (*Elemente*): 1) a föld, mint az állandóság biztosító, 2) a munka, mint a dinamika, a változás okozója, 3) a szellemi és 4) a fizikai tőke. Ezek az elemek megfeleltethetők a család és az ideális középkori állam alkotóelemeinek: a tápláló, tanító, védő és kereskedő rendeknek. A közgazdaságtan feladata a társadalmi munkamegosztás e helyes rendjének visszaállítása. A tőkés „pénzgazdasággal” ellentétben Müller a középkori céhek erkölcsi és közcélú társulásait, illetve a zárt nagybirtokrendszert idealizálja, és kidolgozza a foglalkozási ágak (*Stände*) szerint szerveződő *korporatív állam* elméletét. Az ipari fejlődést és kereskedelmi forgalmat a mezőgazdaság harmonikus működése érdekében korlátozni kell, mivel a föld a családállam egyensúlyának záloga. A földtulajdonnak is családi és nem magántulajdonnak kell lennie. A romantikusok ellenséget láttak a szerződési szabadságban, a korlátlan versenyben, az új társadalmi osztályok felemelkedésében, mivel ezek „feldarabolják” az állam történetileg kialakult szervezetét. A felvilágosodás Rousseau-i társadalmi szerződéselméletével szemben Müller az államot keletkezésétől egységes, az alattvalók felett álló superorganizmusnak tekinti, amelyet, mint az élőlényeket, csak mozgásában, fejlődésében lehet megérteni. Ha homályosan és sokszor inkonzisztens módon is, de Smith-szel szemben a társadalmi dinamikát, a történelmi evolúciót, az intézmények folytonosságát és a komplex, egymásra ható társadalmi, kulturális folyamatokat hangsúlyozza.

Az (antidemokratikus) társadalmi intézmények kontinuitásának szükségességét mint vezérgondolatot a romantikusok Edmund Burke-től (1729–1797) vet-

¹³ További főbb művei: *Die Theorie der Staatshaushaltung und ihre Fortschritte in Deutschland und England seit Adam Smith* (1812), *Versuche einer neuen Theorie des Geldes* (1816, újra kiadva 1926. Jena), *Von der Notwendigkeit einer theologischen Grundlage der gesamten Staatwissenschaften und der Staatwirtschaft insbesondere*, (1819, Lipcse).

ték át, akinek „*Reflections on the Revolution in France*” (1790) című munkáját Gentz fordította németre. A másik nagy inspirációt Johann Gottlieb Fichte (1762–1814) gondolatrendszere nyújtotta. Hangsúlyozni kell azonban, hogy sem Burke, sem Fichte nem tartozott szorosan ehhez a gondolatkörhöz, noha írásaik komplexitása, amellyel az állam ideális fejlődésének feltételeit keresték, lehetőséget adott a romantikusok általi értelmezésére is.

Fichte gazdasági-filozófiai írásai alapján inkább az utópisztikus, de *vagyon-alapú szocializmus*, mint a feudális államrend ideológusa volt, függetlenül attól, hogy Müllerhez hasonlóan az „erős állam” elvét vallotta, jóllehet csak ideiglenesen és bizonyos feltételek fennállása esetén. Müller behatóan tanulmányozta Fichte „A zárt kereskedőállam” (1800)¹⁴ című munkáját, melyet a gyakorlati hasznosítás igényével írt, miután látta Poroszország Angliával és Franciaországgal szemben elszenvedett szabad kereskedelmi kudarcait és az azt követő gazdasági válságot. Az ideális állam zárt, önellátásra berendezkedett, ún. *autark* állam, amely nemcsak hogy nyelvében és törvényeiben izolált szomszédaitól, de gazdaságát és pénzrendszerét is adminisztratív kordonnal különíti el a külvilágtól. Csak az országban elő nem forduló nyersanyagok, technikai találmányok és nélkülözhetetlen termékek importját engedélyezi. Itt tehát nem egyszerű védővamos protekcionizmusról van szó. Amint az állam elszigetelése megoldódik a külföldtől, a vezetők teljes racionális hatalomhoz jutnak a gazdasági folyamatok felett, amelyek többé nincsenek kiszolgáltatva a külföld versenyének, támadásainak és a külső véletlen hatásoknak, mint pl. nemzetközi recesszió, katasztrófák és háborúk a szomszédos területeken. Ehhez az állam teljes belső ellenőrzése szükséges a kereskedelmi forgalom, az iparfejlesztés, a munkaerő-eloszlás, az árak és bérek, de mindenekfelett a nem konvertibilis, papír országpénz (*Landesgeld*) és a konvertibilis, fém világpénz (*Weltgeld*) felett. Az országpénz semmilyen értékkel nem bír, csak a forgalomban lévő árumennyiséget jelzi. A szolgáltatások és áruk értékét az szabja meg, hogy mennyi ideig lehet belőlük megélni. A fő értékmérő a kenyér és a gabona, de felismeri, hogy azok értéke függ az előállításukhoz szükséges munkától is. Az árak megállapításához újra bevezeti az „igazságos ár” fogalmát. A felhalmozott nemesfémkészletet külföldi tudósok és technikai vívmányok importjára fordítaná. A termelés folyamatos modernizálása segítségével elért többleterméket pedig az állam felvásárolná (nem elkobozná), majd a rossz termést hozó években visszajuttatná a lakosságnak. Ezzel egyúttal gátat szabna nagyobb vagyonok felhalmozódásának egyes személyeknél és megakadályozná, hogy tőkés változások menjenek végbe a társadalom szerkezetében. Fichte zárt államában tehát senki sem szegényedhet el vagy gazdagodhat meg korlátlanul. Az állam célja nem

¹⁴ *Der geschlossene Handelsstaat* (1800, újra kiadva: *Sämtliche Werke*. 8 kötet. Sajtó alá rendezte: I. H. Fichte, 1846, Berlin). Magyarul: *A tökéletes állam*. (Ford. és előszó: Rózsahegyi Zoltán) Budapest: Phönix Kiadó, 1943.

pusztán az elsődleges szükségletek kielégítése, hanem a jó élet biztosítása minden polgár számára, elsősorban a nehéz munka alóli fokozatos felszabadítás révén. A gazdasági élet egy központi utasítással vezérelt, technológiaorientált vegyesgazdaság képét mutatja, ahol mikroszinten a cég- vagy korporációalapú vállalkozás szabadsága és az önérdek motiváló ereje biztosítja a hatékony erőforrás-felhasználást. Ez a fejlődésalapú gazdasági rend hivatott garantálni a társadalmi felépítmény merev állandóságát, valamint a személyes biztonságot és a legfőbb emberi jog, a munkához való jog érvényesülését.

Minthogy a *közvélekedés* Roscher nyomán *Friedrich Listet* (1789–1846) *tévesen összemossa a romantikusokkal*, kézenfekvő a gazdasági romanticizmus irányzatának tárgyalását List nézeteinek elemzésével befejezni. (Eszmerendszerének bővebb bemutatását lásd a List-arcélnél.) A mülleri, vagy akár a fichtei nézetekkel való összevetés azt mutatja, hogy List velük szemben az iparos-tőkés érdekek szószólója volt, és a piaci automatizmusba csak annyira kívánt beleavatkozni, amennyire az általa kiválasztott konkrét ország termelőerőinek fejlettségi szintje azt megkövetelte.¹⁵ Erős egyszerűsítéssel, Müller és Fichte államfelfogása a szabadpiaci erőket *kizáró*, Listé – Jean-Baptiste Colbert (1619–1683) és Alexander Hamilton (1755–1804) szellemében – a szabadpiaci erőket *korlátozó*. Ez utóbbi annyiban különbözik a liberális felfogástól, hogy *bizonyos* ideig, *bizonyos* területeken kisebb teret hagy a piaci erők szabad működésének. Az állam beavatkozása Listnél gazdasági önvédelem a fejlettekkel szemben. Minden elmaradott országnak konzervatív, protekcionista reálpolitikát javasol, viszont *laissez faire*-t a teljesen kifejlett gazdaságoknak. Miközben a totális államot feudális vagy utópisztikus előjellel megálmodó romantikusok ma egyáltalán nem időszerűek, addig List gazdasági liberalizmuskritikáját érdemes átgondolni a mai kor szempontjai szerint.

List a klasszikusok szabad kereskedelem doktrínáját *elméletileg* igaznak fogadta el, de azokat csak a jövőben gondolta általánosan megvalósíthatóknak, amikor már minden ország – termelőerőit kibontakoztatva – fejlett gazdasági szintre jutott. Az ehhez a kívánatos világgazdasági állapothoz vezető időszakra vonatkozóan azonban kritizálja *axiómáit*.

A listi gazdasági gondolatrendszer *maradandó kritikai észrevételeit*, amelyeket List gyakran talán nem megfelelő szisztematikussággal és sok redundanciával fejtett ki, az alábbi pontokban foglalhatjuk össze – mai szóhasználatot alkalmazva. Valamennyi olyan problémát tárgyal, amely a piaci automatizmusok valós élet-

¹⁵ A Friedrich List elmélettörténeti besorolása körüli bizonytalanságot jól mutatják a mértékadó *Palgrave Dictionary of Economics* szócikkeinek változásai. A kézikönyv 1925-ös kiadásában a „Friedrich List” címszó még Müllerhez köti Listet Roscher alapján – igaz, laza kapcsolatot tételezve fel. A teljesen átdolgozott 1984-es kiadásban, a *New Palgrave*-ben, az amerikai állampolgárságot szerzett List „nemzeti rendszere” egyértelműen Alexander Hamilton „amerikai rendszer”-ének örököse és továbbfejlesztőjeként jelenik meg.

ben megfigyelhető *kudarchoz* és az ebből következő részpiaci, nemzetgazdasági, esetleg világgazdasági egyensúlytalanságok szükségszerűnek vélt központi (pl. állami) kezeléséhez köthető valamilyen módon.

1. *Automatikus növekedési pálya helyett indokoltabb a tervezett gazdaságfejlesztés.* Történelmi példákon kimutatja, hogy az általa megjelölt négy gazdasági fejlettségi szint között nem automatikus az átjárás, legtöbbször az állam kénytelen központilag beavatkozni és terelni az egyéni gazdasági szereplőket a nemzetgazdaság szempontjából kívánatos irányba. A piaci szereplők ugyanis, mint individuális aktorok, csak nagyon kivételes esetben kerülnek olyan helyzetbe, hogy egyéni döntéseik alapján fejlődésnek induljon egy még nem honos, de a nemzetgazdaság számára is fontos iparág. Ez a „láthatatlan kéz” kudarca.
2. *A fogyasztási képességnél fontosabb a termelőképesség.* Míg rövid távon az egyén szempontjából előnyösebbnek tűnhet az olcsóbb külföldi termék beszerzése, hosszú távon a nemzetgazdaság egésze számára fontosabb a termelőképesség fenntartása. Egy társadalom jólétét nem az határozza meg, hogy mit képes megvásárolni, hanem, hogy mit tud előállítani. Ezt fogalmazza meg az ismert bölcsesség: „Adj az éhezőnek halat és jóllakod egy napra. Adj neki hálót, tanítsd meg halászni, és élete végéig jól tud majd lakni.” List a termelőerők elméletének lényegét, amely egy új értékelmélet irányába mutat, így foglalta össze főművében¹⁶: „A termelőerő a fa, amelyen a gazdagság terem. A gyümölcsöt termő fa értékesebb, mint a gyümölcs maga.” Egy nemzet jóléte nem azzal arányban nagyobb, hogy mekkora gazdagságot, azaz csereértéket halmozott fel, hanem hogy milyen mértékben fejlesztette ki termelőerőit.
3. *A verseny mint folyamat túlhangsúlyozása helyett fontosabb, hogy mi a verseny várható eredménye.* A történelem bizonyítja, hogy a racionálisnak feltételezett gazdasági szereplők magukra hagyva akár tömeges méretekben is választják a saját vagy a társadalom összérdeke szempontjából szuboptimális alternatívát. Ennek okai a nem megfelelő informáltság, érzelmi, pszichológiai tényezők lehetnek. Az állam segíthet ezek hatásának csökkentésében és az objektív értelemben kívánatos célok előmozdításában, például szükséges reformok egyes erős egyéni érdekekkel vagy a közvéleménnyel szembeni keresztülvitelével. List számos normatív feladatot ruház Smith „éjjeliőr” államára.
4. *Az egyéni érdekek érvényesítésekor felmerülő pozitív vagy negatív extern hatásokat elsősorban az állam hivatott kezelni.* A valós életben megfigyelt gazdasági extern hatások a piaci kudarcok jelentős területét adják. Ezen, gyakran negatív hatások kezelése a bonyolult piaci alkumechanizmusok helyett

¹⁶ A politikai gazdaságtan nemzeti rendszere. Budapest. Magyar Közgazdasági Társaság, 1940.

hatékonyabb eszközökkel valósítható meg nemzetgazdasági szinten, állami eszközökkel. List az állam szerepét az elsősorban pozitív externáliákat előidéző puha és kemény infrastrukturális feltételek biztosításában hangsúlyozta, de fontosnak nevezte az élet, vagyon- és általános jogbiztonságot megeremtő, negatív extern hatásokat kiszűrő intézmények szerepét is.

5. *A világgazdaság szereplői békeidőben is háborúznak egymással a dominanciáért vagy a fennmaradásért.* Míg Smith és Ricardo pozitív összegű játéknak írta le a nemzetközi kereskedelmet és szerintük ezen az alapon egyre több nemzet hajlandó részt venni benne, List arra figyelmeztet, hogy a nemzetek eltérő fejlettségi fokából következően mindig lesznek gazdaságilag és egyben politikailag domináns nemzetek, illetve gazdaságilag, s így politikailag is kiszolgáltatott országok. A domináns nemzetek képesek lesznek hatékonyan érvényesíteni érdekeiket, akár az összes többi nemzettel szemben is. A *laissez faire* elv csapdája az, hogy a törvény előtti egyenlőségből nem következik a gazdaság szereplőinek érdekérvényesítő képességbeli egyenlősége is. Míg nemzeti szinten List erre ismét az állam tompító szerepét látta megoldásnak, addig nemzetközi szinten a nemzetek geostratégiai összefogásának szükségességét hirdette. Ezen a téren maga is nagy gondolati változáson ment át, hiszen az egységesülő Németország számára kezdetben az Anglia ellenében való nemzetközi gazdasági összefogás mellett tört lándzsát, majd látva a megváltozott és a jövőt előrevetítő erőviszonyokat, elsősorban Oroszország megerősödését, hirtelen az Angliával való stratégiai partnerség érdekében tett konkrét diplomáciai lépéseket – sikertelenül.

List gondolatvilágára kétségtelenül hathatott Müller romanticizmusa. Az Egyesült Államokban írt „Amerikai rendszer”-ről és fő művéről, a „Nemzeti rendszer”-ről azonban többek között Schumpeter és a *New Palgrave: Dictionary of Economics* is megállapítja, hogy leginkább egy mára részben elfeledetté vált gazdaságpolitikai irányzat, az Alexander Hamilton, Daniel Raymond, Mathew Carey és Henry C. Carey neveivel fémjelezhető „amerikai rendszerrel” mutat rokonságot. List életművének ezen, részleteiben még feltáratlan aspektusa további kutatás témáját kell hogy képezze.

MADARÁSZ ALADÁR

A német történeti iskola

I.

A német történeti iskola: ezt a megjelölést a közgazdaságtan eszmetörténete általában a XIX. század közepétől az I. világháború befejezéséig tartó időszakra használja, így foglalva össze Wilhelm Roscher (1817–1894), Bruno Hildebrand (1812–1878), Karl Knies (1821–1898), azaz az ún. *régi történeti iskola*, vagy az első nemzedék, illetve Gustav Schmoller (1838–1917), Adolph Wagner (1835–1917), Georg Friedrich Knapp (1842–1926), Lujo Brentano (1844–1931), Karl Bücher (1847–1930), Werner Sombart (1863–1941), Max Weber (1864–1920), Arthur Spiethoff (1873–1957) stb., azaz az *újabb történeti iskola* vagy a második és harmadik nemzedék műveit és tevékenységét. Az irányzat történetével foglalkozó munkák az iskola önálló megjelenését általában Wilhelm Roscher 1843-ban megjelent művéhez (*Grundriss zu Vorlesungen über die Staatswirtschaft nach geschichtlicher Methode*) szokták kapcsolni.

Kibontakozása a XIX. század második felében nagy és mélyreható gazdasági, politikai és intellektuális változások időszakában ment végbe. Ekkor jött létre porosz vezetéssel az egységes Németország, ekkor vált katonai, ipari és szellemi nagyhatalommá, amely szinte minden területen igyekezett egyenrangúvá válni a Brit Birodalommal, vagy éppenséggel megelőzni azt. A nagyhatalmi versengés és ellentét szempontjai jelentős mértékben alakították a történeti iskola önmagáról kialakított képét, illetve az irányzat eszmetörténeti rekonstrukcióját. A leírások többnyire két, hosszú időn keresztül elfogadott historiográfiai előfeltevésre épültek:

a) nemcsak a német politika és társadalom, hanem a szellemi élet, ezen belül a német közgazdaságtan története is sajátos külön utat járt be a XIX. században (*Sonderweg*), amely az I. és a II. világháború katasztrófájába torkollott,

b) a történeti iskola megkülönböztető vonása a szembenállás a klasszikus, illetve a neoklasszikus paradigmával.

A hagyományos érvelés szerint az 1815, a forradalmi és napóleoni háborúk lezárulása utáni, a Szent Szövetség korabeli Németországban a gazdasági és társadalmi feltételek egyaránt hiányoztak a klasszikus ökonómiai diskurzus maradéktalan befogadásához. Az ellenállás két formában is jelentkezett: az egyik Adam Müller gazdasági romanticizmusa, a másik Friedrich List polgári, de az erősebb angol versenytárs konkurenciáját korlátozni akaró protekcionista koncepciója, melyeket Karl Knies minősített a Janus-arcú német gazdasági gondolat „előre és hátra tekintő arcának”. A XIX. század közepére e válasz, a nacionalizmusra és a történelmi tanulságokra való szónokias hivatkozás már aligha volt elegendő az ipari korszak és a forradalmak tényeivel szemben. A német közgazdaságtannak ahhoz, hogy hiteles és ütőképes alternatívaként jelenjen meg a klasszikus politikai

gazdaságtannal és a felvilágosodás azt megalapozó projektjével szemben, saját elméleti arculatra kellett szert tennie. Ez két irányba vezette a történeti iskola alapító nemzedékét: a klasszikus ökonómiától különböző módszerek és eltérő célok megfogalmazásához. Az iparosodás és iparosítás kettős kihívása kivitelezhető, ugyanakkor erkölcsileg és társadalmilag is elfogadható gazdaságpolitika kialakítását tűzte napirendre, ami azt jelentette hogy az ökonómiának *erkölcsi* szempontokat is figyelembe kell vennie, amikor szembesül a *szociális kérdéssel*, megélhetést a mezőgazdaságban *már* nem, az iparban *még* nem találó elnyomorodó emberek millióival. A klasszikus elméletek és a megélt tapasztalat közötti táguló szakadék áthidalására két út kínálkozott: új, a klasszikusnál átfogóbb érvényű elmélet kidolgozása, vagy minden „szürke elmélet” elvetése, és a gazdasági kutatás egyedüli céljaként a változó történeti realitás leírása, támaszkodva a statisztika és a gazdaságtörténet segítségével szereshető tudásra.

Noha a történeti iskolának sohasem sikerült egységes választ találnia erre a problémára, és ezért újabban többen vitatják a terminus használatának jogosságát (lásd alább), de már a kortársak (akár egyetértőleg, akár elítélően) azt tartották kiemelendőnek, hogy az irányzat kétségbe vonja a klasszikus gazdaságtani diskurzus alapfeltevéseit:

1. Megkérdőjelezi a deduktív módszer kizárólagos használatát és hangsúlyozza a történeti és statisztikai tárgyalásmód szükségességét.

2. Tagadja a gazdaságtan változatlan természeti törvényeit, figyelmét az elméletek és intézmények összefüggésére irányítja és megmutatja, hogy különböző korok és országok különböző rendszereket igényelnek.

3. Elveti az abszolút *laissez faire* rendszer üdvös voltába vetett hitet; ragaszkodik jog, közgazdaságtan és etika szoros kapcsolatához, és elégtelennek tartja azt a tudományos magyarázatot, amely az önérdéket tekinti a gazdasági cselekvés egyetlen mozgatójának.¹⁷

Ha összevetjük ezt az 1886-ból származó jellemzést egy száz esztendővel későbbi leírással, akkor – noha a történeti iskola megítélése e két időpont között radikálisan megváltozott: a XIX. század végén zenitjén volt, a kor uralkodó irányzatának tűnt, az 1980-as években pedig a *mainstream economics* alapján álló modern tankönyvek vagy említést sem tettek róla, vagy röviden elintézték mint a közgazdaságtan tévútját, amely képtelennek bizonyult bármiféle elméleti teljesítményre – a hasonlóság szembeszökő. A modern rekonstrukció is a módszertani jellemzőket tartja kiemelendőnek (nem utolsósorban azért, mivel szinte lehetetlen világosan megfogalmazott és valamennyiük által elfogadott elméleti tételeket kiemelni írásaikból). Eszerint a közgazdaságtan történeti iskolája Németország-

¹⁷ E. Seligman: *Continuity in economics* (1886), idézi E. Reinert: Full circle: economics from scholasticism through innovation and back into mathematical scholasticism. *Journal of Economic Studies*, 27:4/5. 2000. 375. o.

ban a historicista áramlat részeként, a felvilágosodás racionalista diskurzusa ellenében fogalmazta meg saját alapfelfogását, amely arra épült, hogy bármely társadalmi vagy intellektuális jelenség csak történeti fejlődése megismerésén keresztül érthető meg. A klasszikus paradigma ellen intézett támadásának középpontjában a klasszikus közgazdaságtan meghatározó idiómájaként felismert természetjog állt, amely feltételezte az emberi természet uniformitását és statikus jellegét. A történeti iskola ezzel szemben az egyes kultúrák, nemzetek és társadalmak individualitására helyezi a hangsúlyt és három fő fogalmi összetevő mentén bontja ki felfogását:

a) *organicizmus* – a társadalom mint élő és növekvő szervezet metaforája, ahol az egész több és minőségileg más, mint a részek összege, ezért nem tartható kiindulópont a gazdaságot az atomisztikus gazdasági alanyok cselekvéseiből ábrázoló megközelítés;

b) *fejlődés* – a gazdaság ábrázolásában a statikus állapottal szemben a változás a mérvadó, ezért nem alkalmazható a Newton ihlette természettudományos törvény ezen a területen, vagyis nincsenek általában igaz és örök szabályszerűségek;

c) *egyesítés* – minden egyén, nemzet vagy kultúra sajátos és megkülönböztetendő entitás – az ökonómia ennek része, nem ábrázolható a szükségletkielégítési korlátok között megvalósító allokáció önálló szférájaként, hanem olyan folyamatként, amelynek célja egyfajta humanitásideálból fakadó nemzeti erkölcsi nevelés igényének van alávetve (W. Roscher: „Az ember tudományunk kiindulópontja és célja is.”)

A XIX. század közepének német történeti kontextusában ez a gondolkodás és kifejezés módja sajátos módon olvasztja magába a kincstár gyarapítását és az alattvalók boldogítását ikercélként megfogalmazó XVII–XVIII. századi kameralista diskurzus paternalizmusát és a klasszikus iskola hitét a gazdasági fejlődésben. A történeti diskurzus ugyanakkor mindkét irányban el is határolta magát: *egyfelől* a *laissez faire* optimizmusától, amely a piac láthatatlan kezére bízta a szociális kérdés megoldását, *másrészt* a szocialista törekvésektől, amelyek a társadalmi forradalomtól várták ugyanezt. („Mindketten a történetietlen racionalizmus ikergyermekai, a XVIII. század eudaimonikus felvilágosodásának elavult maradványai” – írta G. Schmoller 1904-ben.)

A történeti iskola két nemzedéke más-más úton próbálta elérni kitűzött célját: realista elméleti keretben ábrázolni és elemezni a változó társadalmi-gazdasági intézményeket és ezáltal közvetlen kapcsolatba hozni a történeti közgazdaságtant és a politikát, de mindkét nemzedék kudarcot vallott. Roscher, Knies és Hildebrand számára a gazdaságtan historizálása egyaránt volt módszertani követelmény és egy szakaszelmélet formájában realizálódó elemzési eszköz. A második és a harmadik generáció: Schmoller, Sombart és Spiethoff kezében a szakaszelmélet fokozatosan kiegészült a pszichológiai tényezők, a kulturális közelítés (Sombartnál a kapitalista szellem kialakulása), a „gazdasági stílusok” (Spiethoff)

vizsgálatával, amelyeknek közös nevezőjeként a megértő (*verstehende*) szociológiai módszer szolgált. A remélt eredmények azonban elmaradtak, a gyors ütemben professzionalizálódó és intézményesülő *mainstream economics* a tiszta elmélet, a természettudományokat másoló matematikai szigor, a mechanikus egyensúlyi elemzés, a módszertani individualizmus jegyében fejlődött és semmi fogékonyságot nem mutatott a normákkal, értékekkel, interpretációkkal, a holisztikus felfogás ihlette metaforákkal dolgozó törekvések iránt. Noha Schumpeter, aki az osztrák iskola „fekete bárányaként”, de inkább a Walrast követő neoklasszikus közgazdaságtan első képviselőjeként kapott katedrát 1925-ben Németországban, ekkor még azt remélte, hogy a jövő egyesíteni fogja a neoklasszikus és a történeti irányzatot, Edgeworth és Sombart közgazdaságtanát, ez a reménye a későbbiekben nem vált valóra. Az 1980-as évek végéig nem volt jele annak, hogy a *mainstream* kritikáját megfogalmazó heterodox irányzatok bármelyike vissza kívánna nyúlni a történeti iskola tradíciójához, innen remélve elméleti ösztönzést. A közelmúltban elhunyt jeles amerikai közgazdász, M. Bronfenbrenner a történeti iskolát *a modern közgazdaságtan hibernált antitéziséként* határozta meg, de úgy tűnt, hogy felélesztésére már soha nem lesz vállalkozó¹⁸.

Gyakorlati működésük sikeresebbnek bizonyult, mint elméleti munkásságuk. A gazdaságpolitikában a történelmi iskola második nemzedéke az 1870-es években, különösen az 1873-as gazdasági válság és a Bismarck-kormányzatnak a szabad kereskedelmi politikát védővámokkal felváltó protekcionista fordulata (1878) után az állami beavatkozás híveként lépett fel. A gazdasági liberalizmus káros következményeinek kiküszöbölését, a szociális problémák megoldását az államtól várták, olyan szociális törvényhozást sürgettek, amely megvédi a munkásokat, biztosítva őket az öregség, betegség, baleset és munkanélküliség kihatásai ellen. E törekvéseik miatt kapták a „katedraszocialista” elnevezést, olyan időszakban, amikor a hasonló követeléseket is hirdető szociáldemokrata párt működését Németországban betiltották. A szociálpolitikai program kiemelkedő fontosságát jelezte, hogy az ez idő tájt szakmai egyesületben intézményesülő német közgazdászok társaságuk elnevezésében is ezt kívánták hangsúlyozni, ezért keresztelték azt Szociálpolitikai Egyesülés (*Verein für Sozialpolitik*) névre. A politikai elnyomást a munkásság szociális megbékítésével kombinálni kívánó állami politika az 1880-as években számos javaslatukat megvalósította, ily módon Európában elsőként vezetve be a szociális gondoskodás és a munkásvédelem rendszerét.

Lényegesen rosszabb megítélés jutott osztályrészül az 1883-ban az osztrák iskolát alapító C. Menger és a német történeti iskola második nemzedéke vezéralakjának számító G. Schmoller között kiobbant nevezetes „módszertani vitának”¹⁹, amelyet a kommentátorok többsége (ideértve Schumpetert is) elpocsé-

¹⁸ H. K. Betz: How does the German Historical School fit? *History of Political Economy* 20:3, 1988.

¹⁹ Lásd erről Heller Farkas szócikkét a kötetben. 630 o.

kolt időnek és energiának nevezett. Valójában azonban Menger kritikája – amely rámutatott arra, hogy nem lehet pusztán empirikus adatok és megfigyelések alapján elméleti következtetésekre jutni, mert a leírás is elméleti előfeltevésekre támaszkodik, és önmagában nem tud magyarázatot adni a gazdasági jelenségekre – célba talált. Schmoller válaszában azzal érvelt, hogy a Menger által javasolt egyéni kiindulópontú elméleti közgazdaságtan nem lehet képes általános érvényű tételeket felállítani, hiszen nem az egyének, hanem a nagyobb társadalmi csoportok hozzák létre a gazdasági intézményeket, ezért mindazon tényezők és motívumok tanulmányozása szükséges, amelyek a társadalmi-gazdasági környezetet alakítják. Noha az olykor igen éles és szenvedélyes vita évtizedekre megosztotta a közgazdász szakmát (bár Böhm-Bawerk már 1890-ben megállapította, hogy a történeti iskola csupán a klasszikus ökonómia kritikájában jeleskedett, jóllehet az oroszlanrész ott is a szocialistáké volt, az elmélet terén vagy nem tudott eredményeket felmutatni, vagy, mint pl. Knies, nem a történeti módszert alkalmazta), Schmoller válasza csak arra volt alkalmas, hogy a történeti iskola kohézióját fentartsa, de arra nem, hogy elméleti igényeit alátámassza.

II.

A II. világháborút követő évtizedekben Németország hajdani nemzetközi szellemi vezető szerepe megszűnt. A múlt feldolgozását a náci uralomhoz vezető folyamatokkal való szembenézés kötelessége vagy éppen a felejtés igénye motiválta, voltak irányzatok és gondolkodók, akik kompromittálódtak, mások pedig egyszerűen érdektelenné váltak. A történeti iskolának – mint láttuk – ez utóbbi lett az osztályrésze, a történetiség hajdan uralkodó eszméje, legalábbis a közgazdaságtan területén, süllyesztőbe került, s vele azok is feledésbe merültek, akik egykor képviselték. A legutóbbi években azonban a helyzet megváltozott, az érdeklődés megnőtt a történeti iskola iránt. Kibontakozóban van egy olyan eszméletörténeti revízió, amely egyszerre érvel a téma érdekessége mellett és az eddigi ábrázolás történeti hitelessége ellen. Noha e bevezető keretei között nincs mód ennek részletes bemutatására és elemzésére, csupán néhány címet és összefoglaló megállapítást idézve is érzékelhető a tendencia: „Létezett-e egyáltalán a gazdaságtan német történeti iskolája? A valóságban sem német, sem történeti, sem iskola nem volt.”²⁰ „A »történeti iskola« [...] bizonytalan terminus [...], amely alkalmatlan a [...] különböző nem neoklasszikus irányzatok összefoglalására, vagy ama közgazdaságtan elhatárolására, amely történeti eszközöket használt [...] a társadalmi reform előmozdítására.”²¹ „A közgazdaságtan régebbi történeti isko-

²⁰ H. Pearson: Was There Really a German Historical School? *History of Political Economy*, 31:3 (1999)

²¹ E. Grimmer-Solem–R. Romani: The Historical School 1870–1900: A Cross-National Reassessment. *History of European Ideas*, Vol. 24. Nos. 4–5. 1998.

lájának mítosza eltorzítja annak jelentőségét [...] Roscher, Hildebrand és Knies soha nem alapított iskolát [...] és nem volt közös álláspontja arról, mit jelent a történeti módszer.”²² Ez az interpretációs stratégia persze kézenfekvő és más területeken jól bejáratott, hiszen nemcsak a letűnt modernizmus, de a posztmodern dekonstrukció kánonja is általában azt szokta feltételezni, hogy valamely hagyomány vagy paradigma holt súlya nehezedik elménkre s ezért először is ennek terhétől kell megszabadulnunk. A következőkben – némileg rendhagyó módon – néhány kérdéskör felvillantásával igyekszünk érzékeltetni a történeti iskoláról folyó vita jellegzetes mozzanatait, hozzáátéve, hogy kifejeződött tételekről, a tárgyra vonatkozó új paradigma vagy kánon kialakulásáról természetesen még nincs szó.

Beszélhetünk-e egyáltalán német történeti iskoláról a közgazdaságtan történetében? A legradikálisabb álláspont mindhárom fogalmat megkérdőjelezi. Érvelése szerint egyik kifejezés sem tartható: a „történeti” jelző helyett az „intézményi”, „kulturális” vagy „evolúciós közgazdaságtan” elnevezést ajánlja, nem utolsósorban azért, mert így a diskurzus kiszabadíthatóvá válna elfelejtett ódonosságából és átkerülhetne a mai heterodox irányzatok előzményei közé. Noha ez kétségkívül hasznára válna a téma iránti érdeklődésnek, módszere túlságosan is emlékeztet a *mainstream economics* elméletörténet-írásában alkalmazott „racionális rekonstrukció” modernista eljárás módjára, amely nem történeti kontextusában, hanem a mai elmélet(ek) előzményeiként veszi szemügyre az egyes irányzatokat és iskolákat. Kevésbé problematikus az a megállapítás, hogy a történetinek nevezett szemlélet vagy módszer elsődlegességének hangsúlyozása Roschertől Schmollerig nem tekinthető sem olyannyira homogénnek, sem problémamentesnek, mint ahogyan azt a bináris modelleket kedvelő rekonstrukciók beállítják. Az árnyaltabb megközelítés egyik következménye, hogy a klasszikus politikai gazdaságtan és a történeti iskola korábbi éles szembeállítása „dekonstruálható”, kimutatható, hogy Rau és Roscher sok tekintetben követi a skót felvilágosodás, Smith és követői eljárását, az ún. *conjectural history* módszerét a történeti anyag felhasználására a gazdasági diskurzus keretében²³.

A képromboló felfogás másik lehetséges hozadéka, hogy Marx, akinek csupán a német történeti iskolával szemben kifejezett ellenséges beállítottságát szokás emlegetni, maga is más megvilágításba kerülhet: nem csupán „kisebb jelentőségű Ricardo-követő”, a klasszikus többletelemezés folytatója és/vagy kiteljesítője, ha-

²² D. Lindenfeld: The Myth of the Older Historical School of Economics. *Central European History*, 26:4. 1993.

²³ A skót iskola és a német törekvések árnyaltabb viszonya tükröződik abban a tényben is, hogy a klasszikus politikai gazdaságtan általában Marxtól származtatott terminusát eredetileg Roscher kezdte használni, esztétikai és egyértelműen pozitív, Mozartra és Beethovenre hivatkozó konnotáció keretében. Lásd a klasszikus politikai gazdaságtanról szóló bevezetőmet – Bekker Zsuzsa (szerk.): *Alapművek, alapirányzatok*. Aula, 2000. 112. o.

nem a társadalom fejlődéstörvényeit és struktúraváltozásait a gazdaságtan központi kérdéseként tárgyaló korabeli „német főáram” törekvéseinek részese. Ebből a nézőpontból szemlélve eredetisége éppen abban áll, hogy ő próbálta áthidalni azt a szakadékot, amely a német gazdaságtan historicizmusa és Ricardo analitikus világa között húzódott.

Végül, annak következményeként, hogy a történeti iskola és a neoklasszikus elmélet korábban rendkívül élesnek tekintett ellentéte is veszít drámaiságából, új megvilágításba kerülnek azok a XIX. század első felében működő német teoretikusok, akik az emberi szükségleteken alapuló egyéni értékeléseket tekintették kiindulópontnak, s egyfajta protomarginalista diskurzust alakítottak ki: a javakat az emberi szükségletek kielégítésére alkalmas dolgokként, a gazdasági javakat csere-tárgyként, az értéket a hasznosság fokaként, a gazdaság szereplőit fogyasztókként ábrázolva, vagyis olyan fogalmi apparátust alakítottak ki, amelyet a neoklasszikus ökonomia, a marginális forradalom később felhasznált. Ez teszi érthetővé, hogyan jelent meg Raunál 1834-ben a keresleti és kínálati görbe, miért nem lehet J. H. Thünent és H. H. Gossent a marginalizmus előzmények nélküli előfutáraitként ábrázolni stb. (E. Streissler egyenesen úgy fogalmaz, hogy a német gazdaságtan 1825 és 1875 között eljutott a kereslet és kínálat parciális egyensúlyi elemzéséig.)

A dehomogenizálás eredményét némi leegyszerűsítéssel úgy lehet összefoglalni, hogy a történeti módszer Roscher, Hildebrand és Knies számára inkább jelentette saját – a német iparosítás és egységesítés évtizedeiben a gyors átmenet miatt instabilnak érzett – koruk megértésének lehetőségét, az individualista felfogás elutasítását, a nemzeti szempont érvényesíthetőségét, a historizált természet-jog diskurzusából átemelt szakaszelmélet adaptálását, mintsem Ranke történetírói szemléletének vagy a Savigny és Eichhorn nevével fémjelzett történeti jogi iskola forráskritikai módszerének szigorú és egyöntetű követését. Ráadásul, bár mindhárman történeti munkával kezdték pályafutásukat, erősen különböztek is egymástól. Roscher „történeti-élettani módszere” eredményeiben igencsak emlékeztetett a klasszikus közgazdászok következtetéseire (nem ok nélkül gúnyolódott már az egyik kortárs Roscher tankönyvéről: „történelmi szósszal leöntött klasszikus fogás”). Hildebrand viszont, aki egyetlen, 1848-ban megjelent könyvében a történeti módszert hirdette, de lényegében csupán az elmélettörténet áttekintéséig jutott (abban is fő helyet juttatva annak a bírálóknak, amely F. Engelsnek az angol munkásosztály helyzetéről szóló művét támadta), elvetette a természettudományi analógiákat, és nem hitt az emberi cselekvés természettörvényeiben, a fejlődési szakaszokat pedig – eltérően Roschertől – lineáris és nem ciklikus mozgás részeként ábrázolta. Knies pedig – bár hangsúlyozta Roscher jelentőségét, aki „új korszakot nyitott a gazdaságelméletben” – intellektuálisan mégis távol állt mind tőle, mind Hildebrandtól, mert könyvében magasabb absztrakciós szinten tárgyalta a gazdaságot befolyásoló tényezőket: éghajlati és föld-

rajzi adottságok, nemzeti és vallási tényezők stb., s ő volt az, aki a vasutak és a távíró közgazdasági jelentőségével is foglalkozott.

Másként áll a helyzet a történeti iskola második generációjának központi figurája, Schmoller esetében, aki a kortárs német filozófus Dilthey-nek a szellem-tudományok ismeretelméleti megalapozását célzó kísérletét fogadta el kiindulópontként. Schmoller szakított az elődök „történelmi determinizmusával”, helyette a politikai gazdaságtant a filozófia, a jog, a pszichológia, a történelem és az etika újra bevonásával kívánta „a társadalom tudományává” változtatni (Schmoller, 1882). Felfogása szerint e tudomány kiindulópontja nem az egyén és technikai termelése, hanem a társadalom és annak történeti fejlődése, ezért azokat a társadalmi formákat kell vizsgálni, amelyekben a gazdasági élet megjelenik.

Német volt-e a történeti iskola? Abban az értelemben talán igen, hogy a XIX. század utolsó harmadában Oroszországtól Amerikáig a német egyetemek világa (a korszak általánosan elismert tudományos mintája) számított eme diskurzus Mekkájának, itt jutott szinte maradéktalanul uralkodó pozícióba. Abban az értelemben pedig biztosan nem, hogy hatása Németországra vagy a német nyelvterületre korlátozódott volna, hiszen azok a törekvések, amelyekkel itt találkozhatunk, nemcsak a német szellemi hatásokra nyitott Közép- és Kelet-Európában (benne Magyarországon) találtak visszhangra, hanem Nagy-Britanniában Ingram, Cliffe Leslie, Ashley, Cunningham, Franciaországban Laveleye, Leroy-Beaulieu, Olaszországban Graziani, Loria vagy az amerikai institucionalisták írásaiban. Ezért tartja indokoltnak a már idézett E. Grimmer-Solem–R. Romani szerzőpáros, hogy ne német történeti iskoláról, mint a marginalizmus egyetlen alternatívájáról beszéljen, hanem olyan *történeti politikai gazdaságtan*ról, amely a posztklasszikus elméleti válság időszakának fontos európai (tegyük hozzá, az USA-ban is visszhangot keltő) szakasza. Ez a történeti politikai gazdaságtan általában arra törekedett, hogy „a történelemből levont, empirikusan megalapozott induktív alternatívát kínáljon a deduktív és hipotetikus klasszikus közgazdaságtannal szemben. Áthatotta a XIX. századi történelmi képzelet, különösen a történelemfilozófiák, a nemzeti múlt és a nacionalizmus új, szekularizált vallásának szenvedélye [...] A tudás gyakorlati és operacionális formája volt; kísérlet arra, hogy a történelmet normatív teendőkkel és empirikus gazdasági elemzéssel kombinálják, hogy válaszolni tudjanak azokra a kihívásokra, amelyeket a komplex és állandóan változó modern társadalmak bizonytalansága és politikája jelentett. Ezért támogatták a társadalmi reformot és vizsgálták azt, hol húzódnak az állami beavatkozás határai”.²⁴ Ugyanakkor a német történelmi fejlődés sajátosságai, amelyek a német különút már korábban említett, egy időben divatos, ám sokat vi-

²⁴ E. Grimmer-Solem–R. Romani: In search of full empirical reality: historical political economy, 1870–1900. *The European Journal of the History of Economic Thought*, 6:3.1999. 353. o.

tatott tételében összegződtek, jelentősen befolyásolták az egész elméleti diskurzus alakulását is.

A kameralista diskurzusból és az „államtudományokból” kinövő, a politikai arisztotelizmushoz fűződő kapcsolatait tudatosan őrző német gazdaságtan, amely a XIX. század kezdetén is küszködött az etika, a politika és az ökonómia antik hármásának meghaladásával, a természetjogi indíttatásúnak tekintett Adam Smith hármásának meghaladásával, a természetjogi indíttatásúnak tekintett Adam Smith recepciójának feladatával, továbbra is szembe kívánta állítani a brit diskurzus vélt cserealapú individualizmusával a maga „népegészre” és szükségletkielégítésre orientált antropológiáját. Másként szólva: a történelmi alapra helyezkedő német nemzetgazdaságtan úgy igyekezett megfogalmazni saját alapvető kategóriáit és demarkációs kritériumait, hogy elfogadta Smith és Ricardo fogalomrendszerét, de nem osztotta annak általa vélelmezett és vitatott elméleti alapvetését. Ez még azoknál a német teoretikusoknál is érvényesült, akiket kortársaik a „német Smith-iskola” képviselőinek tekintettek. Némi leegyszerűsítéssel azt lehetne mondani, hogy a létrejövő gondolatrendszer egyfajta kameralista liberalizmust fogalmazott meg, amelyben a piac és a tőkefelhalmozás absztrakt elméletét ki kellett egészíteni az alkalmazott gazdaságtan vagy gazdaságpolitika területével, a nemzeti jót a „láthatatlan kéz” helyett megvalósító kormányzati akarat szükségességével. „Egy szabad organizmus esetében [...] csak a kormányzat, amely a jólétről gondoskodik, van birtokában annak az általános nézőpontnak, ahonnan az egyes előnyök egymásra és egymás ellen hatása látható; mivel ő az egészre tekint, ezért csak ő van abban a helyzetben, hogy a részek arányosságát és összhangját elősegítse.” (Rau, 1824)

Végül: iskola volt-e a Roscher és Schmoller nevéhez kötött irányzat? Noha számos elméletitörténész – Schumpetertől a már idézett Pearsonig – tagadólag válaszol erre a kérdésre, hivatkozva egyebek között arra, hogy Roscher maga is inkább az „irányzat” kifejezést használta, s a terminus tudománytörténeti alkalmazhatósága is megkérdőjelezhető (ma inkább szokásos Kuhn vagy Lakatos fogalmait: a paradigmát vagy a kutatási programot használni), de a fogalom száműzését sem az egykorú irodalom nem támasztja alá (a Roscher-tanítvány Kautz éppúgy történelmi iskoláról beszél, mint az irányzatot támadó Menger), sem a porosz felsőoktatást évtizedeken át uraló „Althoff-rendszerben” érvényesülő dominancia, vagyis az a tény, hogy az iskolának és jelesül Schmollernek meghatározó befolyása volt az egyetemi katedrák betöltésénél. Szociológiai értelemben – úgy tűnik – beszélhetünk iskoláról, viszont a tudománytörténet számára fontosabb kérdés úgy fogalmazható meg: mennyiben fedí ez az elfogadott korabeli önmeghatározás azokat a közös módszertani kiindulópontokat és elméleti válaszokat, amelyeket hozzá szokás rendelni?

Ha meg akarjuk ragadni a XIX. század közepén fennálló német gazdasági gondolkodás sajátosságait, akkor az a posztulátum, hogy az ember és szükségletei jelentik a kiindulópontot, talán fontosabb, mint a sokszor deklarált történelmi

módszer. Az így felfogott ember tevékenysége a *Verkehr* (forgalom, érintkezés), amely egyaránt magában foglalja a cserét, a közlekedést, a kommunikációt, a társadalmi érintkezést stb. Ez a fogalmi keret teszi lehetővé, hogy a gazdaságtan tanulmányozza az érintkezés új eszközeinek (távírók, vasutak, tőzsdék stb.) működését, és úgy értelmezze a piacot, mint azt a térbeli csomópontot, ahol az „érintkező emberek” (*verkehrende Menschen*) cselekvései rendezett gazdasági egésszé alakíthatók. Az így értelmezett – és a történelmi iskolán túlterjedő érvényű – gazdaságfogalom teszi érthetővé azt a már említett tényt, hogy miért foglalkozott a történelmi iskolához sorolt Knies a távírók és a vasutak működésével, hogyan jöhetett létre német közgazdászok működése nyomán a klasszikus telephelyelmélet, és hogyan munkálták ki annak a fogalmi apparátusnak számos elemét, amelyet később a „marginális forradalom” használt fel. Az összegzés igénye nélkül talán annyit lehet megkockáztatni, hogy:

1. a német gazdasági diskurzus stílusa és tartalma a XIX. században végig különbözött a Ricardo, Malthus, Senior és J. St. Mill nevével fémjelzett angoltól;
2. ez a német diskurzus az emberi szükségletek és a gazdasági élet viszonylag állandó és szubjektív felfogására épült;
3. a különbségek, amelyek a német történelmi iskolát és az osztrák iskolát szembeállították, nem annyira a történelmi vagy analitikus, a deduktív vagy induktív módszer ellentétéből fakadtak, mint inkább abból, hogy mi is a gazdaságtan voltaképpen tárgya: a cseregazdaság elvont elmélete, vagy a különböző gazdasági formák és rendszerek leírása (Tribe).

Végül is: kudarcot vallott-e a német történelmi iskola? Ha a mai közgazdaságtani *mainstream* álláspontjáról tesszük fel ezt a kérdést, a válasz igen, hiszen meglátásai, elméleti következtetései nem épültek be a mai diskurzusba. Ha azonban azokra a kérdésekre gondolunk, amelyekre választ kerestek, akkor inkább azt kell mondani, hogy ezek többsége ma is releváns akár a közgazdászok, akár ama szélesebb közönség számára, amely érdeklődik az etika, a gazdaság és a történelem, az állami beavatkozás és a társadalmi reform, a globalizáció és a nemzeti törekvések dilemmái iránt.

MADARÁSZ ALADÁR

Osztrák iskola

Az osztrák (vagy bécsi) iskola. Létrejöttét 1871-től szokás számítani, amikor Carl Menger, (az idő tájt osztrák közhivatalnok) megjelentette a marginalizmus egyik alapvetésévé váló könyvét, a „*Grundsätze der Volkswirtschaftslehre*”-t. Bár Mengert az angol Jevonsszal és a francia, de Svájcban oktató Walrasszal együtt a neoklasszikus irányzat alapító triászába sorolja az elmélettörténeti irodalom, valójában két szempontból is elütött tőlük:

a) csak körülötte alakult ki a szó elméleti és szociológiai értelmében vett önálló, több generáción keresztül fennálló iskola,

b) szemben az egyéni gazdasági döntések megalapozását matematikai-analitikus alapon kereső másik két gondolkodóval, Menger a gazdasági jelenségek lényegét néhány alapelvű *logikai* és *intuitív* módon kívánta levezetni.

Miután Menger elnyerte a bécsi egyetem közgazdasági tanszékét, két fiatalabb kollegája csatlakozott hozzá. Friedrich von Wieser és Eugen von Böhm-Bawerk, akik bár nem voltak közvetlen tanítványai, de elfogadták és továbbfejlesztették az általa képviselt gondolatrendszert, alkották az iskola első nemzedékét, amely 1914-ig meghatározó befolyásra tett szert az Osztrák–Magyar Monarchiában és nemzetközi tekintélyre az egész világon. Az I. világháború és az alapító nemzedék halála illetve visszavonulása után az iskola korábbi viszonylag egységes jellege megszűnt, a második generáció legkiemelkedőbb alakjai Joseph Schumpeter, Ludwig von Mises és Friedrich von Hayek útjai már szétváltak. A harmincas években az osztrák iskola legtöbb képviselője vagy önként elhagyta hazáját, vagy száműzetésbe kényszerült (Gottfried von Haberler, Fritz Machlup, Oskar von Morgenstern). Már az alapítók műveiben kijegecesednek az osztrák iskola ama jellemzői, amelyek a későbbiekben olykor még egyértelműbb és világosabb formában sajátos arculatot adnak az irányzatnak.

A következő felsorolásban azok a közgazdasági irányzatok szerepelnek zárójelben, amelyekkel az adott kérdéskörben az osztrák iskola szembenáll:

- A közgazdaságtan *radikális szubjektivista* felfogása (versus klasszikus politikai gazdaságtan).
- *Módszertani individualizmus* és az *a priori* feltevésekre épülő tiszta elmélet (versus német történeti iskola)
- Az *alternatív költségek elmélete*, amely a beszámítási eljárás révén minden tényező és jószág értékét a fogyasztói javak szubjektív értékeléséhez köti (versus klasszikus politikai gazdaságtan és Marshall).
- A *tőke és a kamat időpreferencián* nyugvó magyarázata (versus klasszikus és neoklasszikus gazdaságtan).

- A gazdasági ciklus *monetáris túlberuházási elmélettel* való magyarázata (versus Keynes és követői).
- Az anticiklikus monetáris politika támogatása majd később a *szabad bankjegykibocsátás* rendszerének javaslata (versus monetarista iskola).
- A *piaci folyamat nem egyensúlyi állapotként*, az egyéni gazdasági szereplők időbeli, szervezetlen versengéseként történő ábrázolása (versus Walras és az egyensúlyi iskola).
- A *bizonytalanság, az információ és a korlátozott tudás* szerepének hangsúlyozása, különös tekintettel az árak információs szerepére (versus Walras és az egyensúlyi iskola).
- A gazdasági szereplők *pszichológiájának, az önérdekre épülő stratégia* és magatartás fölényének kiemelése az egymással, illetve a politikai és társadalmi intézményekkel folytatott interakciókban (versus marxista és egyensúlyi iskola).
- A gazdaság mint *katallakszis* felfogása, ahol a korlátozott tudással rendelkező cselekvők decentralizált tranzakciói a versenyző piacok és az árrendszer révén vezetnek *spontán harmonikus rend* kialakulásához (versus egyensúlyi, marxista és keynesi iskola).
- A *laissez faire* és a *gazdasági szabadság* közgazdaságtani, filozófiai és politikai *védelme*, az *állami beavatkozás elutasítása* (versus marxista, szocialista és keynesi iskola).

Ez a felsorolás egyszerre érzékelteti az osztrák iskola két jellegzetességét a *mainstream* közgazdaságtanhoz való viszonyában: a különállást és az egybeolvadást. Az első arról szól, hogy az iskola képviselői kérdések hosszú sorában vívtak folyamatos vagy meg-megújuló szellemi tusákat más irányzatokkal, amelyek segítettek megőrizni az irányzat elméleti elkülönülését, míg a második arról, hogy ugyanakkor számos tekintetben az általuk képviselt koncepció (pl. a tudás elmélete, a beszámítás jelentősége, a tőkeelmélet stb.) beépült a *mainstream* gondolatvilágába. Ezért az osztrák iskolát tárgyaló szinte valamennyi elmélettörténész felteszi a kérdést: létezik-e egyáltalán a neoklasszikus paradigmától markánsan különböző, önálló osztrák iskola vagy csupán olyan, a paradigmát részben kiegészítő, részben abba már beépült tételek és állítások együtteséről beszélhetünk, amelyek legföljebb a paradigmán belüli változatnak tekinthetők. A kérdés megválaszolásához a részletesebb történeti áttekintésen keresztül vezet az út. Ezt az is indokolja, hogy az osztrák iskola másként viszonyul saját történetéhez, mint a neoklasszikus paradigma átlagos képviselője. Míg az utóbbi jelmondata: „nem érdekelnek halottak téveszméi”, s Jevonst például csak kuriózumként – ha egyáltalán – olvassa, az osztrák iskola számára Menger ma is elméleti inspiráció forrása. Menger sajátos szerepe és kettős megítélése több okra vezethető vissza. A tankönyvek szokásos interpretációja szerint ő a „marginális forradalom” egyik társalapítója, aki ugyan osztozik az egymástól független közös felfedezés dicsfényében, de matematikai képzettség hiányában nem volt képes a szubjektív ér-

tékelméletet és a csökkenő határhaszon tételét kellő tudományos szigorral előadni, hiszen a szavak és nem a matematikai szimbólumok nyelvét használta. A másik sajátosság: 1871-ben kiadott könyvét nem engedte újranyomatni, a második kiadáson pedig évtizedeken át dolgozott, de az befejezetlen maradt és csak halála után jelent meg 1923-ban. Ezért az osztrák iskolát a szakma javarészt nem az ő, hanem követői: Böhm-Bawerk és Wieser művei nyomán ismerte meg. A modern interpretációk viszont azt emelik ki, hogy Menger valójában nem illik a marginális forradalom alapító triászába, mert nem a fizikát és a matematikát tekintette kiindulópontjának, hanem az evolúciós biológiát.²⁵ Menger a történeti iskola első nemzedékének írásain nevelkedett német közönségnek írta művét, azzal a céllal, hogy megmutassa:

- a) az értékelő egyének döntésein alapuló szubjektív értékelmélet képes a munkaérték-elmélet leváltására;
- b) ez az értékelmélet alkalmas a történeti vizsgálódások szervező elvének szerepére.

Noha számos megállapítása: a javak csökkenő értékelése a szükségletkielégítés intenzitása szerint, a közvetlen csere modellje, a „teljes gazdasági szituáció” (a tökéletes verseny) leírása, ahol minden információ ismert és az árak a költségekkel egyenlők stb. valóban jól kezelhetők a neoklasszikus diskurzus elemeiként, azok a kijelentései, amelyek a tudás és tudatlanság szerepéről, az intézmények keletkezéséről és szerepéről, az alkalmazkodási folyamatokról vagy az emberiség haladásáról szólnak, nem férnek be ebbe a keretbe, s egyszersmind az osztrák iskola mint a neoklasszikus paradigmától különböző alternatíva alapvetésekként szolgáltak.

Már az értékelmélet alapvetése tartalmazza azt, hogy az embereknek ismerüniük kell a szükségletek és a kielégítésükre alkalmas tárgyak közötti oksági viszonyt, vagyis megjelenik a tudás problémája. Ehhez járul az idő szerepe, mivel a szándékok és döntések időbeli folyamatokra, azaz a jövőre vonatkoznak. Némi leegyszerűsítéssel azt lehet mondani, hogy Mengernél az árak alakulása különböző piaci feltételek között nem a Walras-féle *tâtonnement*, az egyensúlyi árak kialakulásának egy változata, hanem a növekvő tudással, többféle jószággal, tökéletesebb szükségletkielégítéssel járó gazdasági haladás alkotóeleme. A haladás során jönnek létre azok az intézmények, amelyek a közjót szolgálják, de nem valamilyen közös akarat hívja életre őket, hanem a gazdasági érdekeiket követő egyének, nem szándékolt következményként. A pénz, a nyelv, a piacok, a jog, az állam mind annak példája, hogyan működik a szerves fejlődés, hogyan megy végbe a felfedezés és az új információ utánzás révén történő terjedésének folyamata, amely

²⁵ Lásd erről: P. Mirowski: A fizika és a „marginalista forradalom”. In: Madarász Aladár (szerk.): *Közgazdasági eszmetörténet*. Budapest: Osiris, 2000.

azon emberek gazdasági sikerein alapul, akik először alkalmazzák a megfelelő eszközöket saját céljaik elérésére. Legfontosabb példája a pénz kialakulása, ahol a közvetlen termékcseré során válik pénzzé a legpiacképesebb termék anélkül, hogy valaki ezt tudatosan akarta vagy előre látta volna. Menger e kérdésben a skót felvilágosodás, Ferguson, Hume és Smith folytatójának tudja magát.

Menger ausztriai fogadtatása egyértelműen elismerő volt, s rövid idő alatt kialakult körülötte az iskola, de a német közgazdászok nem fogadták el a történeti iskola kutatási programjának Menger által javasolt korrekcióját. Menger erre azonnal válaszolt, hogy következő könyvében megpróbálta tisztázni a gazdasági elmélet, a történelem és a gazdaságpolitika viszonyát. Álláspontja szerint mindegyik területet saját természetének megfelelő módon kell tanulmányozni, egyetlen módszer alkalmazása az összes kérdésre abszurd követelés. A gazdasági elméletben az egzakt és a reális-empirikus módszerek tárják föl a jelenségek közötti összefüggéseket, az oksági törvényeket. A vizsgálódás kiindulópontjai az elemi tények, a gazdaságban ezek az egyéni értékelések. A valóságban számos körülmény befolyásolja a gazdaságot, ezért az egzakt módon levezetett gazdasági ártól a valódi árak el fognak térni, ezt hivatott megmagyarázni a reális-empirikus módszer. A könyvről írt recenziójában Schmoller éles hangon visszautasította a történeti iskola kritikáját és Menger általános igényű, deduktív módszerét a gazdasági törvények feltárására. Menger válaszában hasonló élességgel mutatta ki a német közgazdaságtani historizmus tévedéseit, s ezzel kirobbant a módszertani vita (*Methodenstreit*), amely fel-fellángoló összeccsapásokban állította szembe Menger és Schmoller követőit, az osztrák iskola és a német történeti iskola teoretikusait. A vitából a kortársi megítélés szerint egyik fél sem került ki győztesként, és a kölcsönösen elfogadott minimumról is nehéz lenne beszélni. A XX. századi közgazdaságtan fordulata, a történelmi dimenzió kiiktatása lényegében Mengernek a vita során kifejtett álláspontjához áll közel, de a későbbi nemzedékek *mainstream* teoretikusai az egész vitát általában elvesztegetett időnek tekintették.²⁶

Paradox módon ez a vita alapozta meg az osztrák iskola nemzetközi reputációját, ami azzal a következménnyel járt, hogy Menger és követői munkásságából csak azok az elemek váltak igazán ismertté, amelyek beilleszthetők voltak a módszertani vita sarkított és ellenséges polémijába, illetve a kibontakozó neoklasszikus paradigma kereteibe. Így Wieser koncepciójából elsősorban a beszámítási elmélet és az alternatív költség koncepciója, amely lehetővé tette beruházási javak és fogyasztási cikkek egységes, keresleti és hasznossági alapon történő szubjektív

²⁶ Schumpeter az élete végén írt *History of Economic Analysis*-ben úgy fogalmazott: „ennek az irodalomnak a története az elpocsékolt energiák története, amelyeket nagyobb haszonnal is lehetett volna alkalmazni”. Korábban ennél jóval pozitívabb véleménye volt a történeti iskoláról. Lásd még a „Német történeti iskola” címszónál is.

értékelését, Böhm-Bawerkéből pedig a termelés és tőke időbeli szerkezete és a kamat visszavezetése szubjektív időpreferenciára, vagyis a jövőbeli javak és jövedelem csökkenő határhasznára (Böhm-Bawerk kamatmagyarázata heves reakciókat váltott ki és nem tudott tartósan beépülni a neoklasszikus elméletbe). Azok az elemek viszont, amelyek a folyamatok időbeli jellegéből és a korlátozott tudásból származó bizonytalansághoz, illetve a spontán rendben kialakuló és változó intézményekhez, valamint a gazdasági változás mozgatóiként működő egyének (a vállalkozók) szerepéhez kapcsolódtak, háttérbe szorultak abban a neoklasszikus gondolatvilágban, amelyet az egyensúlyi árak rendszere, a tényezőárak meghatározása, az allokációs probléma foglalkoztatott.

A XIX. század végétől újra erősödő angolszász dominancia a közgazdaságtanban, Marshall nagy szintézisének fokozatosan kiépülő hegemoniája egyre inkább arra ösztönözte az osztrák iskola következő generációit, hogy az uralkodóvá váló neoklasszikus beszédmódot használják még akkor is, ha kérdéseikben, témáikban továbbra is jelen voltak azok a mozzanatok, amelyekről eddig szövegünk. Mindenekelőtt érvényes ez az osztrák iskola „fekete báránnyaként” számon tartott J. A. Schumpeterre (1883–1950), aki ugyan a walrasi egyensúlyelméletet tekintette a közgazdaságtan csúcsteljesítményének, de akinek legfontosabb művei a gazdasági fejlődésről, az üzleti ciklusokról és a kapitalizmus, szocializmus, demokrácia összefüggéseiről joggal tekinthetők a vállalkozót, a gazdasági változás folyamatát és az intézményeket is kutató területként kezelő osztrák hagyomány folytatásaként. Hasonlóképpen, bár talán kisebb mértékben igaz ez G. Haberler (1900–1995) gazdasági ciklusokat vizsgáló munkásságára, F. Machlup (1902–1983) műveire a társadalomtudományok módszertanáról, a tudás és az információelmélet szerepéről, vagy O. Morgenstern (1902–1976) korszakos jelentőségű, Neumann Jánossal együtt írt könyvére, amely kidolgozta a gazdasági viselkedés játékelméleti leírását. Haberler, Machlup, Morgenstern azonban már az osztrák iskola harmadik generációjához tartoztak, amely a harmincas években a polgárháborúvá éleződő politikai válságok, majd az egyre fenyegetőbb, végül 1938-ban bekövetkező náci hatalomátvétel elől az USA-ba menekült.

Az osztrák iskola alapító nemzedékének másik nagy elméleti ellenfele a marxizmus volt. Miközben az angolszász akadémiai világban Marx műve nem keltett különösebb figyelmet, Ausztriában (és Németországban meg Olaszországban) a helyzet más volt, nem utolsósorban az erősödő szociáldemokrata pártok miatt. Ily módon Böhm-Bawerk Marx-kritikájának is volt politikai jelentősége, noha ő maga hangsúlyozta, hogy a marxi tőke- és értéktöbblet-elmélet tudományos cáfolata nem jelenti a szocialista politikai eszmék cáfolatát. A vita tárgya az volt, hogy hogyan egyeztethető össze a munkaérték-elmélet és a tőkepiaci egyensúly követelménye. Böhm-Bawerk szerint Marx megoldása hibás; az egyenlő tőkére egyenlő profitot biztosító arányoknak nincs közük a munkaráfordításokhoz, a munkaértékek sem logikailag, sem történetileg nem előzik meg az árakat, az ár-

arányok kérdése csak a tőke szűkösségét és a keresletet, vagyis a szubjektív értékeléseket figyelembe véve oldható meg. A marxi megoldást Böhm-Bawerk egyik tanítványa, a marxista R. Hilferding vette védelmébe, hangsúlyozva, hogy az egyéni értékelésekre alapozó elmélet semmibe veszi a társadalmi viszonyokat, amelyek az érték kategóriákban kifejeződnek, ezért statikus és konzervatív, a fennállót védelmező és a változást kizáró koncepcióhoz vezetnek. Ez a vita volt elméletileg a legfontosabb, de korántsem az egyetlen, amely az alapító nemzedék és az osztrák marxisták (köztük Böhm-Bawerk és Wieser tanítványai) között zajlott.

Az I. világháborúval nemcsak a Habsburg-monarchia omlott össze, hanem az osztrák iskola aranykora is véget ért. A politikai és tudományos elithez tartozó alapító nemzedék helyére lépő közgazdászok közül L. Mises (1881–1973) és A. Hayek (1889–1992) emelkedett ki, noha egyikük sem jutott professzori katedrához. Noha ifjúkorukban mindketten – miként az idő tájt oly sokan – rokonszenveztek a szocialista elképzelésekkel, hamarosan kiábrándultak ezekből és szembefordultak a magántulajdon, pénz és piac megszüntetését hirdető, a világháború hadi- és naturálgazdasági (O. Neurath) tapasztalataira is hivatkozó tanokkal. Mises már 1920-ban, Wieser érvelésére építve azt hangoztatta, hogy a szűkösség és a racionális gazdasági kalkuláció problémája nem tűnik el a magántulajdon felszámolásával, ellenkezőleg: a szocializmus is szembesül vele, ám individuális értékeléseken alapuló árak, azaz a tőkejavak magántulajdona és piaca nélkül nem képes azt hatékonyan megoldani. A központi tervezők, illetve az állami vállalatok irányítói azért sem lehetnek képesek hatékonyan és a fogyasztók igényei szerint termeltetni a javakat, mert sem nem tulajdonosok, sem nem felelnek a tulajdonosoknak vagy a fogyasztóknak. Mises ezzel nemcsak a marxista koncepciókkal fordult szembe, hanem az egyensúlyi iskolával is, amely lehetségesnek tartotta a piac funkciójának helyettesítését a központi tervezés által.

A két világháború között zajló vitába Hayek bekapcsolódása hozott új dimenziót. Mises privát szemináriumi tanítványa (Hayek mellett a korábban említett közgazdászok közül Haberler, Machlup és Morgenstern is hallgatója volt e szemináriumnak, de a filozófus F. Kaufman és a szociológus A. Schütz is) vetette fel az információ, a tudás szétszórt és korlátozott jellegének kérdését, mint olyan tényezőt, amely elvileg teszi lehetetlenné ezek centralizálását, a piac szimulálását a központi tervezés és a vállalatvezetők közötti alkufolyamat formájában. Ez a vita a kor szakmai közössége számára az osztrák álláspont elméleti vereségét eredményezte, ahogy Schumpeter összegezte a vitát: ellenfeleiknek sikerült bebizonyítaniuk, hogy a racionális gazdasági kalkuláció a központi tervezés rendszerében logikailag lehetséges, és szimulálni tudja a piaci egyensúly kialakulásának folyamatát. A történelem csak fél évszázaddal később tűzte napirendre eme ítélet felülvizsgálatát, amikor a szocialista gazdasági rendszerek nem bizonyultak képesnek a gazdasági hatékonyság tartós elérésére.

Hasonlóképpen az osztrák álláspont vereségével végződött az 1930-as évek másik nagy vitája a gazdasági ciklusokról. Az 1929–1933-as nagy válság összefüggésében a korábbi szubjektív tőke- és pénzelmélet ismét előtérbe került, kiegészítve azokkal az elemekkel, amelyeket a svéd K. Wicksell dolgozott ki a természetes és piaci kamatláb eltérése nyomán bekövetkező kumulatív folyamatokról. Mises már 1912-ben felvázolt egy olyan ciklusmagyarázatot, amely a bankok által okozott hitelexpanzió nem egyensúlyi állapotához történő piaci alkalmazkodásban látta a válságok okát. Hayek ezt a gondolatmenetet vitte tovább, amikor a válságot a hitelexpanzió nyomán kialakuló túlberuházások, hosszabb termelési kerülőutak által okozott folyamatnak ábrázolta, amelyet csak az ármechanizmus szabad működése, a végső fogyasztói kereslet által nem igazolt beruházások és projektek felszámolása hozhat ismét egyensúlyba. A *laissez faire*, a be nem avatkozás politikája aligha számíthatott nagy népszerűsége a válság időszakában. Ez a körülmény is közrejátszott abban, hogy a Keynes és Hayek közötti vitában a szakmai közönség – s még inkább a közvélemény – az elméleti forradalom hirdetőjeként fellépő Keynesnek adta a pálmát. Az 1932 óta Londonban tanító Hayekot még saját tanítványai (pl. Káldor Miklós) is elhagyták, és az új irányhoz csatlakoztak.

Talán ennek is szerepe lehetett abban, hogy a harmincas években az osztrák iskola képviselői is úgy látták, hogy a régebbi különbségek, amelyek őket, az angolszász és a walrasi iskolát elválasztották, már inkább csak a terminológiában maradtak meg, és abban, hogyan adják elő ugyanazt a tanítást, amelynek alapeszméje közös.²⁷ Machlup pedig úgy érvelt, hogy az iskola négy alapvető eszméje: a *módszertani individualizmus*, a *szubjektívizmus*, az *alternatív költség* és az *idődimenzió* beépült az összes közgazdasági iskolába, ezért önálló iskoláról már nem lehet beszélni. Noha ezt az álláspontot a II. világháború utáni fejlemények jó ideig igazolni látszóttak, 1973 után kialakult, elsősorban az USA-ban élő Mises amerikai tanítványai (I. Kirzner, L. Lachmann, M. Rothbard) köréből az osztrák iskola új nemzedéke, amely hamarosan jelentős befolyást tudott gyakorolni a megropant neoklasszikus-keynesiánus szintézissel elégedetlen szakmára és még inkább a politikusokra, a neoliberalizmus iránt fogékonnyá váló közvéleményre.²⁸ Ez azonban már kívül esik áttekintésünk körén.

Visszatérve a bevezetőben fölített kérdéshez: *tekinthető-e önálló, a neoklasszikus paradigmától markánsan különböző* iskolának az, ami Mengert követően kialakult, vagy csupán az uralkodó nyelv egyik sajátos dialektusaként kell kezelni az osztrák hagyományt, talán azt lehet erre válaszolni, hogy Menger és követői tudományos programja nemcsak egy új értékelmélet kidolgozását tűzte céljául, hanem egy átfogó, néhány alapelvből kiinduló társadalomelmélet megalkotását is,

²⁷ L. Mises: *Epistemological problems of economics*. New York: New York University Press. 1981.

²⁸ K. Vaughn: *Austrian economics in America*. Cambridge: Cambridge University Press. 1994.

amely a történelmi haladás magyarázatára is vállalkozni kívánt.²⁹ Az a környezet, amelyben ez az iskola létrejött, és amelyhez közvetlen kapcsolat szinte alig fűzte, Bécs nagy szellemi virágzása, a modernitás megannyi fontos művének és gondolatának megszületése, a filozófiától a zenéig, Freudtól Musilig. De ez a program csak részben vált valóra, és ennyiben csak kiegészíteni, és nem kiszorítani tudta azt a neoklasszikus paradigmát, amelynek egyszerre része és versenytársa volt.

HILD MÁRTA

Univerzalizmus

„Az univerzalizmus az a gazdaságbölcseleti irányzat, mely szemben a materialista felfogással, az idealista bölcséletre támaszkodik és a szellemi értékeket hangsúlyozva, a társadalom és a gazdasági élet organikus szemléletét keresi.”³⁰ E felfogás gyökerei a görög és a német idealizmusban találhatók, és különböző formái végigkísérik az emberi gondolkodás egész történetét. Az individualizmussal áthidalhatatlan ellentétben álló univerzalizmus az I. világháborút követő időszakban főként Othmar Spann³¹ fellépésével terjedt el széles körűen Németországban, de jól ismert és részben elfogadott volt azon kívül, így Magyarországon is.³²

Spann a *korabeli uralkodó társadalomtudományi és közgazdasági felfogás bírálata*³³ során jutott el a módszertani és társadalomfilozófiai problémákhoz, sőt a filozófia legáltalánosabb kérdéseire is. „Tevékenységének főcélja, az idealizmust

²⁹ P. Rosner: *Die Österreichische Schule der Nationalökonomie: Die Wissenschaft von der Gesellschaft*. In: J. Nautz–R. Vahrenkamp: *Die Wiener Jahrhundertwende*. Wien: Böhlau. 1993.

³⁰ Heller Farkas: *Közgazdasági Lexikon*. Budapest: Grill Károly Könyvkiadó. 1937. 463. o.

³¹ Lásd Spann-arcél.

³² Lásd Surányi-Unger- és Takaróné-arcél.

³³ Az I. világháború nemcsak a közgazdászok, de az egész emberi gondolkodás számára is nagy megrázkódtatást okozott, és „a világ a háború után sem találta meg egyensúlyát. Általános nyugtalanság kerítette hatalmába az emberek szellemét, mely minden téren szembefordult mindennel, ami régi és mindenképpen új után vágyódott. [...] a gazdasági egyensúly mint a tudományos magyarázat eszköze szinte gúnyként hatott ebben a megoldatlan kérdésekkel teli, nyugtalan és hullámzó világban. [...] Csodálkozhatunk-e ezek után azon, hogy azok a kételyek, melyek a közgazdasági tudomány módszerét és feladatkörét illetően már a háború kitörése előtt is támadtak, hatalmas ellenáramlatokká fejlődtek a hagyományos elmélettel szemben? És nem érthető-e az, hogy az újítási vágy hullámai legelőször és leghevesebben a német tudományban mutatkoztak, melyben e vágy, mint láttuk, már régi keletű volt? Kissé meglepetésszerű a dologban csak az, hogy a bécsi iskola egyik neveltje, Othmar Spann vette kezébe az újítás zászlaját.” Heller Farkas: *A közgazdasági elmélet története*. (Budapest: Gergely. 1943.) Reprint kiadás, Budapest: Aula Kiadó, 2001. 41–42. o.

minden téren feltámasztani, annak régi igazságait juttatni érvényre az empirizmus meggyőződése szerint téves elveivel szemben³⁴. Az általa kidolgozott rendszer a társadalomtudományok egészének a megújítására tett kísérlet. Spann ezért a közgazdaságtan mellett számos kifejezett *filozófiai tárgyú* művet is írt³⁵. Ezekben többek között kritikailag tárgyalja az idealista filozófia különböző képviselőit (filozófia-történet), kifejti módszerének és metafizikájának lényegét, az „Egész” (Ganzheit) fogalmát, sajátosságait és az erre alapozott megismerés elveit (kategóriák-tana), majd e kategória-tant alkalmazva eljut a metafizika, a lélektan, a társadalomtudomány és a történelemfilozófia kérdéseire is³⁶.

Az a gondolat, hogy minden, ami létezik, csak egy őt magában foglaló egésznek a részeként létezik, különböző filozófusoknál régóta megtalálható, de az, hogy ez a gondolat a tudás és a tudományos módszertan alapjává alakítható, Spann új kísérletének tekinthető. Ez ugyanis alternatívát kínál a társadalomtudományokban is uralkodó „természettudományos” szemlélet, az oksági elv felváltóságára, az azóta módszertani individualizmusként elterjedt eljárás helyettesítésére.

Az univerzalizmus alapgondolata az, hogy az organikus társadalom, mint magasabb egység, a társadalom alkotórészeit jelentő egyének felett áll, azaz a társadalom nem egyszerű összessége az egyéneknek, hanem maga az a szerves egész, amelybe az egyéneknek be kell tagolódniuk. Eszerint az egyénnek nincs különálló, önálló léte, az egyén csupán egy része, egy tagja a valóságos, értelemmel bíró, egységes élő szervezetnek, a társadalomnak. Az egész így logikailag (nem időbelileg) szükségképpen a részek, a tagok előtt van, az egész nélkül a rész csak fikció.

Az univerzalizmus gyökeresen szemben áll az individualizmus társadalomfilozófiai és módszertani hagyományával, amely a társadalmat az egyének egyszerű összetétele révén fogja fel és az egyénekből mint önálló, magukban is létező valóságokból indul ki. Az individualizmus az egyénekből mint atomokból kiindulva okságilag próbálja magyarázni a társadalmi jelenségeket, az univerzalizmus a közösségből mint egészből indul ki, az egyéneknek mint részeknek, tagoknak az egészben való sajátos helyét, rangját, funkcióját szemléli, amely bizonyos normát is magában foglal. A két magyarázó elv különbözősége a *rész-egész kapcsolat* ellen-

³⁴ Kisléghi Nagy Dénes: Az univerzalizmus bölcséleti alapjai. *Közgazdasági Szemle*, 1936. 717. o. Kisléghi Nagy Dénes univerzalizmusról szóló írásait a tanulmányban több helyütt is felhasználjuk.

³⁵ Lásd Spann-arcél.

³⁶ Ezek összefüggő ismertetésére a korabeli *Közgazdasági Szemle* is helyet adott. A metafizika legfőbb kérdései a lét, az Isten, a természet és az ideák problémái, a „szellem bölcséletére” áttérve elemezzük „a szubjektív szellem tanát [...]”, amelyet analitikus formájában lélektannak nevezhetünk és az *objektív szellem tanát* (társadalomfilozófia), amely analitikus formájában a szociológiát adja. A társadalomtudomány a társadalomnak, mint egésznek kitagolási rendjét vizsgálja, időben való változásai, áttagolódása a történetbölcsélet tárgya.” Kisléghi Nagy Dénes: Lélektan és társadalomtudomány az univerzalizmus rendszerében. *Közgazdasági Szemle*, 1937. 165. o.

tétes felfogásából ered. Az univerzalizmus elve, az „Egész” általános fogalma alkalmazható a szellemi és élettudományok széles területén, például a lélektanban, a logikában, az erkölcsstanban, a fiziológiában stb.

A társadalomtudomány helyes módszere az univerzalizmus szerint egy olyan „Egész” logikai szükségszerűségének a kimutatása, amely nem részei kölcsönhatásából, nem oksági kapcsolatok alapján épül föl. Spann ezért arra tesz kísérletet, hogy bebizonyítsa a társadalomról azt, hogy nem az egyének mechanikus összetételén alapuló eszként létezik, hogy cáfolja az individualizmus felfogását³⁷. A társadalomtudomány nála az „Egész” fogalmából indul ki, és deduktív módon, lefelé haladva veti fel a problémáit. Ennek során tárgyalja, hogy *mi általában a társadalom* (általános szociológia), *miképpen tagolódik és miképpen változik* a társadalom (történet-filozófia).³⁸ Annak ellenére, hogy az univerzalizmus logikai elsőbbséget ad a társadalomnak, Spann szerint ez nem jelenti azt, hogy az egyént fel is áldozná a köznek, „mert a társadalom lényege abban a szellemi erőteremtésben rejlik, amely az emberek együttlétének, egymás által való kölcsönös megtermékenyülésének következménye”³⁹.

Ebben a társadalomtudományi struktúrában a gazdaság a társadalomnak mint egésznek a részeként létezik, ezért a *közgazdaságtan* nem más mint a *szociológia egyik sajátos részterülete*. Ahogy a társadalomtudományban általában, úgy a közgazdaságtanban is az univerzalizmus az individualizmussal szembenálló felfogást képvisel. Az univerzalizmus vitatja a klasszikusok és a határhaszon-elmélet individualista közgazdaságtana fogalmi rendszerének minden fontos elemét, így megkérdőjelezi a gazdaságban működő ún. természettörvényeket, a homo oeconomicus feltevését, a gazdaság természetes rendjét, a piaci jelenségekre korlátozott szemléletet, az érték és árelmélet központi szerepét, és végül a liberalizmust mint egyetlen gazdaságpolitikai lehetőséget. Spann szerint az univerzalizmus gazdasági tanai az individualizmusénál sokkal régebbiek, bár a korai képviselők⁴⁰ nem rendszerezték elveiket. Még az újkori univerzalista közgazdaságtan elindító-

³⁷ „A társadalomtudomány módszertana az „egész” kategóriáinak a társadalom sajátos területére való alkalmazásában áll. Platon, Aristoteles, Hegel és más idealista bölcselők is lényegében ezt a módszert követték.” uo. 186. o.

³⁸ Az individualizmus és az univerzalizmus felfogásának összehasonlítását e kérdésekről részletesen elemzi Kisléghi Nagy Dénes Id. mű, továbbá Kisléghi Nagy Dénes: Az univerzalizmus államelmélete. *Közgazdasági Szemle*, 9–10. szám

³⁹ Az emberek nem közvetlenül, hanem ugyanazon társadalom tagjaiként érintkeznek egymással, de mert az egész a különböző részekben, a tagok által valóságos, a közösség tagjai között nem lehet egyformaság és egyenlőség, csakis különbözőség. Az univerzalizmus ebből vezeti le a társadalom rendi tagozódását, az állameszményét, az erkölcs, a jog, a nemzet fogalmát.

Kisléghi Nagy Dénes: Lélektan és társadalomtudomány az univerzalizmus rendszerében. *Közgazdasági Szemle*, 1937. 189. o.

⁴⁰ Itt Platon, Aristoteles, a skolasztikusok, sőt még a merkantilisták is elődökként tűnnek fel.

ja, Adam Müller⁴¹ romantikus felfogása sem tette ezt meg. Spann az első, aki a gazdasági élet minden területén *rendszeresen alkalmazta* az univerzalizmust.

E gazdaságtan első rendszerhordozó eleme nem az egyén, hanem a *társadalom mint egész*. A gazdaság a társadalom részterülete, amely eszközöket szolgáltat a társadalom önértékeinek⁴², mint céloknek a megvalósításához. Miután az anyagi megvalósítás az okság uralma alatt álló természetben történik, ezért a gazdaság részben a technikához is kapcsolódik. A rendszer második fontos eleme az eszköz, de ez a gazdaságban az *eszközök összességét*⁴³ és azok meghatározott tagoltságát jelenti. Ezekből vezeti le Spann a *teljesítmény fogalmát*, ami az egyes tagok *egész rendszerben betöltött funkciójához* kapcsolódik. „Tag csak az lehet, ami az egész életében valamilyen funkciót végez, valamit teljesít. Valamit jószággá nem is anyagi tulajdonságai, hanem funkciói tesznek. A gazdaság teljesítmények egésze, organizmusa.”⁴⁴ A bizonyos szervezethez illő egészek jelennek meg. Hamis emberek, hanem a tagszerűen egymásba illeszkedő egészek jelennek meg. Hamisnak bizonyul tehát az absztrakt egyén és az önérdék feltételezése, és eltűnik a piac és az ár- és jövedelemelosztási elmélet új fogalmainak bevezetésére is vezet. Spannt, amelyekkel helyettesíteni igyekeznek a hagyományos elmélet fogalmait és törvényszerűségeit⁴⁵.

A gazdaság csak az eszközökkel foglalkozik, a célokkal⁴⁶ viszont a társadalom-tudományok egyéb ágai, ezért a közgazdaságtan alapjaiban eltér ez utóbbiaktól. Ha a célok adottak, akkor a gazdaságról mint az eszközrendszer építményéről *értékítéletet* is alkothatunk, megállapíthatjuk, hogy az helyes vagy helytelen-e. A gazdasági organizmus funkcióit jelző árrendszer is ennek megfelelően működhet „jól vagy rosszul”, és az igazságos ár kérdése is ebben az értelemben vehető fel.

Négy gazdasági formát megkülönböztetve, Spann rendszerében megtaláljuk a gazdaság helyes rendjének kérdését is. A *tiszta piacgazdaságot*⁴⁷ utópisztikusnak, a *tiszta tervegazdaságot* bizonyos értelemben megvalósíthatónak, de elvileg utópisztikusnak tartja, a *szabadon irányított gazdaság* vagy mérsékelt kapitalizmus

⁴¹ Heller Farkas szerint Müller az elsők között tiltakozott a XIX. század elején a klasszikus elmélet racionalizmusa, individualizmusa, materializmusa és világpolgári felfogása ellen. „A német idealizmus első tiltakozása volt ez az angol utilitarizmussal szemben. [...] Müller az állambölcsélet és a tudomány módszertanának magaslatából támadta a klasszikus rendszert”. Roscher romantikus iskolának nevezte el Müller és korabeli követőit, mert a „középkor testületi szellemével és intézményeivel” rokonszenveztek. Heller Farkas: *A közgazdasági elmélet története*. Id. kiadás, 22. o. Lásd még „Gazdasági romanticizmus és Friedrich List” című tanulmány.

⁴² Vallás, tudomány, művészet, vitalitás stb.

⁴³ Spann itt nyilvánvalóan számol az eszközök szükösségével és az ebből következő rangsorolási problémával is.

⁴⁴ Kisléghi Nagy Dénes: Az univerzalizmus gazdasági tanai. *Közgazdasági Szemle*, 1937. 580. o.

⁴⁵ Például az ár organikus természetének kifejtése és az ezzel összefüggő *igazságos ár* koncepciója.

⁴⁶ Spann szerint a nemzetgazdasági önellátás minden univerzalista gazdaságpolitika alapjául szolgáló eszményi célok között helyet kap.

⁴⁷ Lásd Takaróné-arcél.

átmeneti történeti lehetőség, a *testületileg vagy rendileg megkötött gazdaság* pedig az egyedüli valóságos gazdasági forma.

A teljesítmények tanaként⁴⁸ felfogott *elméleti (!) közgazdaságtant*, Spann az egész elvén alapuló *normatív tudománynak* kezeli. De mint normatív tudomány a közgazdaságtan nem célteremtő és nem célmagyarázó, hanem az adott célok és eszközök összefüggéseit *magyarázó tudomány*. A közgazdaságtan és az alkalmazott tudományok viszonya sem vehető fel hagyományos módon, a technológia, a magángazdaságtan és a gazdaságpolitika jöhet itt szóba egyáltalán, de az utóbbi érdemel csak figyelmet. Spann szerint olyan tudomány, amelynek alkalmazás a tárgya, nincs is, ebben az értelemben nincs külön gazdaságpolitika, csak gazdaságelmélet van és az állam gazdálkodásának történeti-, leíró ábrázolása.⁴⁹

Spann szerint az univerzalizmus helyes megoldást kínál az ún. módszertani vita⁵⁰ eldöntésére is. Érvelése alapján mind a történeti iskola, mind Menger tagadta, hogy a gazdaságelmélet képes a gazdasági valóság magyarázatára. *Menger tévedése* éppen az a feltevés, hogy létezik egy „absztrakt” gazdaság, amely elvileg különbözik a valóságtól. Az univerzalizmus szerint a teoretikus szemlélet kizárólag az absztrakt eljárást választhatja, de az „Egész” elvének és kategóriáinak segítségével nem egy mesterséges, valóságtól különböző, hanem a társadalomban és a történelemben létező gazdaságot ismer fel.

A közgazdaságtan módszertani problémáinak megoldatlanságából táplálkozó elégedetlenséget azonban Spann még Németországban is csak részben csökkentette. „Helyeselték kiindulópontját, mely szerint az ún. szellemtudományok a természettudományoktól eltérő módszert kívánnak, de véleményük szerint Spann ebben a fele úton megállt”.⁵¹ A módszertani viták így új mederben továbbfolytatódtak, és az absztrakt elmélet képviselői Németországban⁵² éppúgy egyre távolabb kerültek a valós gazdaságtól, mint a matematikai eszközöket alkalmazó korabeli neoklasszikus közgazdászok.

Heller Farkas, aki több helyütt bírálta Spann felfogását, elméletének népszerűségét a korabeli *nacionalizmussal* és az *egyéb szellemi irányzatokkal* hozta összefüggésbe. Ugyanakkor elismerte, hogy az univerzalizmus sikeréhez hozzájárult az individualizmus és liberalizmus elveinek alkalmazhatóságával kapcsolatos kétélyek növekedése is az I. világháború után.⁵³

⁴⁸ Ennek több ágazatát különbözteti meg, például a tárgyi teljesítéstan (javak, tőke, csere, hitel), a teljesítések egybefűzésének tana, a teljesítések időbeni kapcsolatának tana, az érték és ár-elméletnek megfelelő mennyiségi teljesítéstan.

⁴⁹ Lásd 4. fejezet „Gazdaságpolitika – elméleti reflexiók” című alfejezetet, Surányi-Unger-arcél és válogatott szemelvényt, 666. o.

⁵⁰ Lásd Menger- és Schmoller-arcél.

⁵¹ Heller Farkas: *A közgazdasági elmélet története*. (Budapest: Gergely. 1943.) Reprint kiadás, Budapest: Aula Kiadó, 2001. 43. o.

⁵² Például Max Weber, Waler Eucken és Heinrich v. Stackelberg. Stackelberg használta is a matematika eszköztárát.

⁵³ Heller Farkas: *Közgazdasági Lexikon*. Budapest: Grill Károly Könyvkiadó. 1937. 464. o.

SZEMELVÉNYEK

FRIEDRICH LIST

Az amerikai politikai gazdaságtan vázlata

(részletek)

1. levél

Reading, 1827. július 10-én

Kedves Uram!

Kérése megtiszteltetésként ért, és azt egy pillanatig sem haboztam volna teljesíteni, ha ebben betegségem nem akadályozott volna időlegesen. Ám miután felépültem, sietek megosztani Önnel politikai gazdaságtanra vonatkozó elmélkedésem eredményeit, melyeket nem csupán sok éves tanulmányaimnak köszönhetek, hanem hosszú évek gyakorlati tapasztalatának is, amit a német nemzetgazdaság kialakításán munkálkodó Német Gyáriparosok Egyesületének tanácsadójaként szerezhettem.

[...] igyekezetemet egyedül Adam Smith és társai elméletének cáfolatára korlátozom, azokra az alapvető hibákra, melyeket még nem értettünk meg oly alaposan, mint kellene.

Ezen elmélet az, mely szellemi munícióval látja el az Amerikai Rendszer ellenzőit. Ezen elmélet az, melynek úgynevezett szakértői úgy hiszik, hogy érdekelték az úgynevezett szabad kereskedelemben, mely tan bevezetetlen erődnek tűnik ellenzői szemében. Smith és Say követői tudományuk és tudásuk képzelet-

beli fennkölségével kérkedve megpróbálják a józan ész védelmezőit úgy beállítani, mintha azok szellemi ereje és tapasztalati tudása nem lenne elég erős, hogy mestereik magasztos eszméivel vitába szállhassanak.

Sajnálatos módon, e veszélyes tanok kiötlői nagy elmék voltak, kiknek zsenije légvárait erős, jól megalapozott építményeknek láttatta. Alapigazságaik, melyek napvilágot láttak, szerencsétlen módon teljes rendszert alkottak, mely rendszer egész tanukat oly emelkedetté teszi, hogy az eljövendő nemzedékek nem merik megkérdőjelezni tanításukat. [...]

Ennek a következtetésnek fényében, úgy vélem, hogy [...] tévtannak kellene minősíteni Adam Smith és társainak eszméit, – melyek hadat üzentek az Amerikai Rendszernek – majd fel kellene kérni tanult főket, hogy tárják fel e tanok tévedéseit, és írjanak népszerűsítő cikkeket az Amerikai Rendszerről⁵⁴ [...].

[...]

És amennyiben az Amerikai Rendszer védelmezői meg vannak győződve tanuk helyességéről, ne lenne kötelességük a gyakorlatot az elméletbe is átültetni?

[...]

[...] Kétségkívül ironikusan hatna, Uram, ha egy eljövendő korban a történetész eme ország hanyatlását a következőképpen magyarázná:

„Nagyszerű nemzet, melynek minden reménye megvolt, hogy elsővé váljon a világ nemzetei között, ám aztán legyengült és meghalt, mert bízott a tévedhetetlenségében – nem egy pápának vagy egy királynak – hanem két, az országába került könyvnek⁵⁵, – az egyiket egy skót írta, a másikat egy francia – két könyvnek, melynek alapvető hibáit hamarosan minden egyes polgára felismerte.”

Mivel a felvilágosult emberek közösségének nevében elítélem e tanításokat, és addig haszontalannak tartom a politikai gazdaságtan elméletét, amíg megfelelő bizonyítékokat nem hozok fel e tévtan hibás volta mellett, ezért kötelességemnek érzem, hogy az Ön magasztos elméjének figyelmébe ajánljam a következő szempontokat. [...]

Kutatásaim eredményeképp a gazdaság elemei a következők: – 1. egyéni gazdaság; 2. nemzetgazdaság; 3. az emberiség gazdasága.

A. Smith egyéni gazdaságról és az emberiség gazdaságáról beszél. Megmutatja, hogy az egyén hogyan teremti meg, állítja elő és fogyasztja a javakat más emberekkel egy társadalomban, és hogy az ipar és az emberiség gazdagsága milyen hatással vannak az egyén iparára és gazdagságára. Teljes mértékben meglepődök, hogy könyvének címe, a „Nemzetek gazdagsága” mit takar. Nem veszi fi-

⁵⁴ Így nevezték akkoriban amerikai követői a védővámrendszert Alexander Hamilton (1757–1804) nyomán. A kifejezést a „régí gyarmati rendszer” kifejezés analógiájára alkották, a „brit rendszer”, azaz a szabad kereskedelem ellenében. A történelem folyamán azonban egész más tölteket kapott a kifejezés. – B.Á.

⁵⁵ Ezzel A. Smith: *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* és J. B. Say: *Traité d'économie politique* című munkáira céloz. – B.Á.

gyelemben, hogy a különböző nemzetek hatalma, berendezkedése, vágyai és kultúrája is különböző, és könyve kizárólag a következő kérdést feszegeti: „Hogy néz ki az egyének és az emberiség gazdasága, ha az emberi faj nem oszlana nemzetekre, hanem általános törvények és gondolkodásmód szerint egyesülne?” Erre a kérdésre teljesen ésszerű válaszokat ad; és saját rendszerében könyve nagy igazságokat mond.

Ha az egész világ unióba egyesülne, mint Észak-Amerika 24 állama, akkor a szabad kereskedelem valóban olyan természetes és hasznos lenne, mint ma az Unióban. Semmi értelme nem lenne elválasztani egy bizonyos ország érdekeit, vagy egy bizonyos embercsoportot az egész világ érdekeitől és az egész emberiségtől. Az emberiség szabadsága ellenében nem lenne nemzeti érdek, és nem lenne nemzeti törvény, nem lenne korlátozás, és háború. Az egész világban csupán egy pénznem lenne. Az angol tőke és szakértelem, mely e szigeten bővében megtalálható, átkelhetne a Szajrán és az Elbán, a Rajnán és a Tajon; és sokkal hamarabb megtermékenyíthetné Csehország és Lengyelország erdeit, mintsem, hogy elérné a Gangesz és a Szent Lőrinc folyó környékét, és mindenhol mint a szabadság és a törvény letéteményeseit fogadnák. [...]

A dolgok ilyenén állása igen kívánatos lenne [...] De Uram! Nem ez a világ jelenlegi állapota. Adam Smith rendszere, a világ jelenlegi állása szerint párhuzamba állítható a jó St. Pierre abbé⁵⁶ álmával az örök békéről, és azon elmélkedők műveivel, akik nemzetek feletti törvényekről álmodoznak. Én magam is nagyon helyesnek tartanám, ha a nemzetek civódásaikat törvényekkel szabályozzák, ahogy az Egyesült Államok államai intézik egymás között. [...]

A háború nem más, mint nemzetek közötti erőpróba, és a szabad kereskedelem korlátozása nem más, mint különböző nemzetek ipari erejének háborúja. [...]

Én azért nem gondolom, Uram, hogy Adam Smith elméleteinek tudományos szemszögből nincsenek meg a saját érdemei. Épp ellenkezőleg, csak tudományos kutatással ki kell egészíteni sarkalatos törvényeit az egyén és az emberiség gazdaságáról. Hibája egyedül abban áll, hogy alapvető tanainál nem vette számításba azt a változatosságot, amit az emberiség nemzeti testekké töredezettsége okoz, valamint, hogy az átlaghoz nem rendelte hozzá a szabályok alóli kivételeket és nagy eltéréseket.

Adam Smith tanítása megmutatja, hogy az egyéni gazdaságban és az emberiség gazdaságában az egyén hogyan teremti meg, állítja elő és fogyasztja a javakat más emberekkel egy társadalomban, és hogy az ipar és az emberiség gazdagsága milyen hatással vannak az egyén jólétére és iparára. A *Nemzetek gazdagsága* megmutatja, hogy hogyan akarja egy bizonyos nemzet, különleges helyzetéből adódóan közvetlenül szabályozni az egyének gazdaságát, és korlátozni az emberiség

⁵⁶ Charles Irénée Castel, Saint Pierre abbé (1658–1743), író, utópista és filantróp, a *Project de paix Perpétuelle*, (Utrecht, 1713) c. háromkötetes könyv szerzője. – B.Á.

gazdaságát, egyrészt úgy, hogy határt szab más nemzetek korlátozásainak és hatalmának, másrészt azzal, hogy növeli saját hatalmát, vagy más szavakkal: Megmutatja, hogy egy törvényes állam hogyan hozzon létre az egész világon belül egy világot önmagában, annak érdekében, hogy a Föld egyik leghatalmasabb, javakban leginkább bővelkedő, leggazdagabb és legtökéletesebb nemzete váljék belőle, anélkül, hogy jobban korlátozná az egyének és az emberiség gazdaságát, mint amit az emberek jóléte megenged.

Következő levelemben jobban kitérek erre a szempontra. Most már épp csak annyi időm maradt, hogy bocsánatát kérjem, mivel nem tudom magam eléggé helyesen és szabatosan kifejezni ennek az országnak a nyelvén!

Legmélyebb tisztelettel maradok alázatos szolgája:

Fr. List

List, Friedrich: *Outlines of American Political Economy in Twelve Letters to Charles J. Ingersoll*. Wiesbaden: Dr. Böttinger Verlags-GmbH. 1996.

A szemelvényt *Frenkel Gergely* fordította.

Megjegyzés: List tizenkét levelét, melyeket Charles J. Ingersollnak írt, könyv formájában először Samuel Parker jelentette meg Philadelphiában. Az egyedüli német fordítás Curt Köhlertől Lipcsében jelent meg 1908-ban, *Problematisches zu Friedrich List* címmel, azonban a Friedrich-List-Gesellschaft ezt a változatot nem vette be az 1931-es List gyűjteményébe alapvető hiányosságai miatt. Köhler fordítása alapján Emma Vogel, Angelika Steinschulte és Gabriele Liebig készítette el újabb fordítását.

Magyar nyelven most jelenik meg először szemelvény List művéből. A mű teljes magyar fordítása elkészült a 0578/2000. sz. Felsőoktatási és Kutatási Pályázat keretében Balogh Ákos szerkesztésében. A teljes szöveg várható megjelenése 2002. második fele. (*balogh*)

FRIEDRICH LIST

A politikai gazdaságtan nemzeti rendszere

Bevezetés

(részletek)

[...]

A szerző, az elmélettel szöges ellentétben, a történelem tanulságait kutatja, azokból vezeti le az alaptételeit, ezeknek kifejezése után a korábbi rendszereket veszi vizsgálat alá és végül, minthogy törekvése egészen gyakorlati irányú, a kereskedelempolitika legújabb állását fejt ki.

[...]

Egyéni erőnek közös célokra való egyesítése a leghatalmasabb eszköz az egyének boldogulásának elősegítésére is. Egyedül és embertársaitól elszakítva az egyén gyenge és tehetetlen. Minél nagyobb azoknak a száma, akikkel társas kapcsolatban áll, minél tökéletesebb az egyesülés, annál nagyobb és tökéletesebb az eredmény: az egyének szellemi és testi jóléte.

Az egyeseknek ezidőszerint megvalósított legnagyobb jogszerinti egyesülése az állam és a nemzet; az elképzelhető legnagyobb egyesülés pedig: az egész emberiség egyesülése. Amint az egyén az államban és a nemzet keretében egyéni céljait sokkal nagyobb mértékben érheti el, mintha magában állna, ugyanúgy az összes nemzetek is sokkal inkább elérnék céljaikat, ha a jog, az örök béke és a szabadkereskedelem kötné össze őket egymással.

A nemzeti lét fenntartása, kifejlesztése és tökéletesítése [...] ezidőszerint a nemzet törekvéseinek fő tárgya, és az is kell, hogy legyen. Ez nem hamis és önző, hanem észszerű és az emberiség érdekeivel teljes összhangban álló törekvés, mert ez természetesen a nemzetek végső jogi egyesüléséhez, az egyetemes egyesüléshez vezet, amely azonban az emberi nem jólétére csak akkor lehet előnyös, ha sok nemzet éri el a műveltségnek és hatalomnak ugyanazt a fokát, ha tehát a nemzetek egyetemes egyesülését az államok szövetsége útján valósítják meg.

[...]

A nemzetek civilizációja, politikai fejlettsége és hatalma főként gazdasági helyzetüktől függ, és megfordítva. Minél fejlettebb és tökéletesebb valamely nemzet gazdálkodása, annál civilizáltabb és hatalmasabb maga a nemzet; viszont minél civilizáltabb és hatalmasabb valamely nép, annál magasabb fokot érhet el gazdasági fejlettsége.

A nemzetek gazdasági életének kialakulásában a következő fejlődési fokokat különböztethetjük meg: a vadállapot, pásztorkodás, földművelés, földművelés-ipar, földművelés-ipar-kereskedelem fokait.

[...]

A nemzetek felemelkedése a vadállapotból pásztorkodásba és a pásztorkodásból a földművelésbe, továbbá a földművelés kezdő fokain való áthaladása legkönnyebben úgy érhető el, ha civilizáltabb, azaz iparos és kereskedő nemzetekkel szabad kereskedelmet folytatnak.

Földművelő nemzeteknek földművelő, iparos és kereskedő nemzetekké való előlépése szabadverseny mellett magától csak akkor következhetnének be, ha az iparosodásra törekvő nemzetek mindegyike egyidejűleg a fejlődésnek ugyanazon a fokon állnak, s ha nemzetek a gazdasági fejlődésben egymást nem akadályoznák, háborúval és vámrendszerekkel egymást fejlődését nem zavarnák.

Minthogy azonban egyes nemzetek, kedvező viszonyaik mellett, más nemzeteket az iparban, kereskedelemben és hajózásban megelőztek, s mivel ezek a nemzetek csakhamar rájöttek arra, hogy elért előnyeik révén más nemzetek felett politikai fölényt szerezhetnek, ezért olyan intézkedéseket tettek, amelyeknek az volt és ma is az a céljuk, hogy az iparban és kereskedelemben monopolisztikus helyzetet érjenek el és a fejlődés alacsonyabb fokán álló nemzeteket fejlődésükben gátolják. Ezeket az intézkedéseket (beviteli tilalmakat, beviteli vámokat, hajózási korlátozásokat, kivételi jutalmakat stb.) együttesen vámrendszernek nevezzük.

Más nemzetek korábban szerzett előnyei, az idegen vámrendszerek és a háború arra kényszerítik a kevésbé előrehaladt nemzeteket, hogy keressék azokat az eszközöket, amelyek az agrárállapotból az ipariba való előrehaladást számukra lehetővé teszik a haladottabb és ipari egyedáruságra törekvő nemzetekkel való kereskedelmet, amennyiben ez őket a fejlődésben gátolja, saját vámrendszerükkel korlátozzák.

E szerint a vámrendszer nem spekuláló elmék találmánya, miként állították, hanem természetes következménye annak, hogy a nemzetek fennmaradásukat és virágzásukat felülmulni törekuszenek. Csak annyiban helyes és ésszerű tehát, amennyiben magát a nemzetet, amely alkalmazza, fejlődését nem gátolja, hanem inkább támogatja, és az emberiség magasabb céljának, a nemzetek világszövetségének kialakulását nem akadályozza.

Amint az emberi társadalom kétféleképpen szemlélhető, kozmopolita nézőpontból, amely az egész emberiséget tartja szem előtt és politikaiból, amely az egyes nemzetek érdekeit és állapotát veszi figyelembe, úgy minden gazdálkodás, az egyéneké éppúgy, mint a társadalomé, két főszenpontból vizsgálható, nevezetesen ama személyes, társadalmi és anyagi erők szempontjából, amelyek az anyagi javakat létrehozzák, vagy az anyagi javak csereértékére való tekintettel.

E szerint van kozmopolita és politikai gazdaságtan, s van csereértékelmélet és termelőerők elmélete, amelyek egymástól lényegesen különböznek, s ezért önálló kifejezést kívánnak.

[...]

A munkamegosztás és termelőerők egyesítése akkor felel meg a nemzeti követelményeknek, ha a nemzetben belül a szellemi termelés az anyaggal helyes arányban áll, s ha a nemzet földművelése, ipara és kereskedelme arányosan és harmonikusan fejlődött.

[...]

Az ipari erők kifejtésére, természeti adottságaikat tekintve, leginkább a mérsékelt öv országai hivatottak, [...].

[...]

Azok a nemzetek [...], amelyek a mérsékelt övben nagy és sokféle természeti kincsrel megáldott földdel rendelkeznek, a jólétnek, műveltségének és hatalomnak egyik leggazdagabb forrását hagynák kiaknázatlanul, ha nem törekednek a munkamegosztást és a termelőerők egyesítését a nemzeti követelmények mértékéig megvalósítani, amint az ehhez szükséges gazdasági, szellemi és társadalmi feltételek birtokába jutnak.

Gazdasági feltételen olyan meglehetősen előhaladt mezőgazdasági termelést értünk, amely a termékek kivitelével jelentékenyen már nem fejleszthető. Szellemi előfeltétel az egyesek magasabbfokú műveltsége. Társadalmi feltételeken pedig olyan intézményeket és törvényeket értünk, amelyek megadják a polgárnak a személy és vagyon biztonságát és biztosítják részére szellemi és testi erőinek szabad használatát. Olyan intézményeket, amelyek a forgalmat szabályozzák és megkönnyítik, s mindannak a hiányát, ami az iparra, szabadságra, művelődésre káros, mint pl. a hűbériség.

[...]

A nemzeteknek a nemzetközi kereskedelem útján való fejlődésében [...] négy korszakot különböztethetünk meg: az elsőben a hazai mezőgazdaságot külső iparcikkek bevitelével fejlesztik; a másodikban a külföldi iparcikkek bevitelével a hazai ipari termelés is emelkedik; a harmadikban a belföldi ipari termelés a hazai piacot legnagyobb részét ellátja; a negyedikben nagy tömeg belföldi iparcikket visznek ki és idegen nyersanyagokat és agrártermékeket visznek be.

A vámrendszernek, mint olyan eszközöknek, amely a nemzet gazdasági fejlődését a külkereskedelem útján hivatott előmozdítani, mindig a nemzet ipari nevelését kell alapulvételül tekintenie.

Az olyan törekvés, amely a belső mezőgazdasági termelést védővámok útján akarná emelni, teljesen elhibázott volna, mert a hazai földművelés csak a belföldi ipar, fejlesztése útján emelhető, s mert az idegen nyersanyagok és agrártermékek kizárása az ország iparának fejlődését gátolja.

Az olyan ország nemzetgazdasági nevelését, amely még a műveltség alacsony fokán áll, és amelynek népessége földjének terjedelméhez és termőképességéhez képest még csekély, legjobban szolgálhatja a művelt, gazdag és fejlett iparú országokkal való szabad kereskedelem. Az ily nemzet kereskedelmének minden korlátozása, amely az ipar fejlesztését célozza, időelőtti és nemcsak az emberiség egészének

jólétére, hanem magának a nemzetnek a fejlődésére is káros. Védő rendszabályok alkalmazása csak akkor van helyén, ha a nemzet szellemi, politikai s gazdasági fejlődése a szabad kereskedelem következtében már annyira előrehaladt, hogy az idegen iparcikkek bevitelére és saját iparcikkei értékesítésének nehézsége már a további fejlődésben akadályozzák.

[...]

Az ipari termelőképeség oly sokféle ismeretet és készséget foglal magába, oly sok tapasztalatot, gyakorlatot, megszokást tételez fel, hogy a nemzet ipari kiművelése csak fokozatosan történhetik meg. A védelemnek minden túlhajtása és túlzott siettetése csak bajt okoz, mert csökkenti a nemzet jólétét.

Legkárosabb, s ezért leginkább elvetendő a nemzet azonnali és teljes elzárkózása tilalmakkal. Azonban ezek is igazoltnak tekinthetők, ha a nemzetet hosszabb háború más nemzetektől elválasztotta, idegen államok iparcikkeitől akarata ellenére elzárta, és arra kényszerítette, hogy saját termelésének eredményeivel beérje.

Ily esetben fokozatos átmenetet kell létesíteni a tilalmi rendszerről a védőrendszerre már jóelőre meghatározott és fokozatosan csökkenő vámtételek útján. Olyan nemzetnek ellenben, amely a védelem nélküli állapotból a védettség állapotába akar átmenni, alacsony vámtételekből kell kiindulnia és fokozatosan kell az előre meghatározott fokozatokig haladnia.

Az ily módon előre meghatározott vámtételeket az államhatalomnak nem szabad megszegnie. A tételeket sohasem szabad idő előtt leszállítania, emelnie azonban igen, ha nem bizonyulnak kielégítőnek.

Túláságosan magas beviteli vámok, amelyek a külföldi versenyt teljesen kizárják, károsak arra a nemzetre, amely azokat szedi, mert a belföldi iparosok versenyt a külföldiekkel kizárják és csak a tunyaságot táplálják.

Ha pedig a belföldi iparvállalatok elég nagy és fokozatosan emelkedő vámtételek mellett sem boldogulnak, ez annak a jele, hogy a nemzet még nem rendelkezik az önálló ipar fejlesztéséhez szükséges feltételekkel.

A már védett iparág vámjának sohasem szabad annyira csökkentenie, hogy ezt az iparágat a külföldi verseny fennállásában veszélyeztesse. A meglévő fenntartása, a nemzeti ipar gyökereinek és törzsének védelme sérthetetlen alapelv kell, hogy legyen.

A külföldi versenynek csak éppen részesedést lehet engedni a fogyasztás évenkénti emelkedésében. A vámtételeknek emelkedniök kell, ha a külföldi verseny az évi növekedés nagy részét vagy egészét megszerzi.

Olyan nemzet, mint az angol, amelynek ipari termelése minden más nemzetét messze megelőzte, legjobban a minél szabadabb verseny útján tarthatja fenn és fejleszteti ipari és kereskedelmi fölényét. Nála a kozmopolita és politikai elv egy és ugyanaz.

Evvél magyarázható a felvilágosult angol államférfiak különös előszeretete a kereskedelem teljes szabadsága iránt, viszont más országok belátóbb államférfiai-

nak attól való idegenkedése, hogy ezt az elvet az adott világviszonyok mellett alkalmazzák.

[...]

Kereskedelmi szövetségek és szerződések a leghatékonyabb eszközök a különféle nemzetek közötti forgalom megkönnyítésére.

A *kereskedelmi szerződések* azonban csak akkor jogosak és állandók, ha mind a két félre előnyösek. Káros és nem jogos kereskedelmi szerződések ellenben azok, amelyek következtében valamely ország már fejlődésnek indult iparát áldozza fel más országnak azért, hogy mezőgazdasági termékeinek kivitelére engedményeket kapjon [...].

Ilyen *kizsákmányoló szerződés* volt az, amelyet 1786-ban Anglia és Franciaország kötött. Minden javaslat, amelyet azóta Anglia Franciaországnak és más nemzeteknek tett, ugyanilyen természetű.

Ha a védővám a belföldi iparcikkeket egy időre meg is drágítja, később – a belföldi verseny következtében – csökkenti az árakat, mert a teljesen kifejlődött ipar annyival olcsóbban adhatja áruát, amennyibe a nyersanyagok és élelmiszerek kiszállítása és a behozott iparcikkek szállítása a közvetítők nyereségével együtt kerül.

Az a veszteség, amelyet a védővámok okoznak a nemzetnek, mindig csak *értékes veszteség*, ezek ellenében azonban a nemzet oly *erőket* nyer, amelyek örök időkre képessé teszik arra, hogy kiszámíthatatlan összegű értékeket termeljen. A feláldozott értéket úgy tekinthetjük, mint a *nemzet iparra nevelésének költségét*.

[...]

Tizedik fejezet A történelem tanulságai.

[...]

A történelem azt mutatja [...], hogy a korlátozások nem annyira tépelődő fejek kitalálásai, mint inkább az érdekek különbözőségének s a nemzetek függetlenségére és döntő hatalomra törekvésének, tehát a nemzeti féltékenységre és háborúnak természetes következményei, s így csak a nemzeti érdekek emez ellentéteivel, következésképpen a nemzetek közös törvények alatti egyesülésével szünhetnek meg. Az a kérdés tehát, hogy lehetne-e, és miként lehetne a nemzeteket államszövetséggé egyesíteni, s hogy a független nemzetek között támadó ellentétek eldöntését a fegyveres erő helyett miként lehetne a bírói ítéletre bízni, egybe folyik avval a kérdéssel: miként lehetne a nemzeti kereskedelmi rendszerek helyébe a világkereskedelem szabadságát állítani.

[...]

A történelem végül arra tanít, hogy miképpen lehet és kell az oly nemzeteknek, amelyek a természettől a gazdagság és hatalom legmagasabb fokának elérésé-

hez szükséges eszközökkel fel vannak ruházva, a nélkül, hogy törekvéseikkel ellentétbe jönnének, előhaladásuk mértéke szerint rendszereiket változtatniok, miközben a haladottabb nemzetekkel folytatott szabadkereskedelem révén a barbárságból kiemelkednek és földművelésüket kifejlesztik; majd a forgalom korlátozásával iparüzemeik, halászatuk, hajózásuk és külső kereskedelmük fejlődését elősegítik; végül, amikor a gazdagság és hatalom legfelsőbb fokára eljutottak, s a hazai és külföldi piacokon fokozatosan visszatérnek a szabadkereskedelem és szabadverseny elvére, hogy mezőgazdáikat, iparosaikat és kereskedőiket a hanyagságtól megóvják és a már megszerzett előnyt megtartsák. Az első fokon látjuk Spanyolországot, Portugáliát és Nápolyt; a másodikon Németországot és Észak-Amerikát; az utolsó fok határához közel állónak látjuk Franciaországot; ezt a fokot eddig csupán Nagy-Britannia érte el.

[...]

Tizenkettedik fejezet. A termelőerők elmélete és az értékek elmélete.

Smith Ádám híres munkája ezt a címet viseli: „A nemzetek gazdagságának természetéről és okairól”. Evvel az uralkodó iskola megalapítója helyesen adta meg a kettős szempontot, amelyből a nemzetek gazdálkodását, éppen úgy mint az egyesekét vizsgálni kell. A *gazdagság okai* egészen mások, mint *maga a gazdagság*. Hiába van valamely egyénnek vagyona, azaz: csereértéke, ha nincs ereje ahhoz, hogy nagyobb értékű jószágmennyiséget hozzon létre, mint elfogyaszt, elszegényedik. Viszont: lehet valaki szegény, ha van ereje hozzá, hogy nagyobb értékű jószágmennyiséget állítson elő, mint elfogyaszt, gazdagodik.

A *javakat termelő erő* tehát hasonlíthatatlanul fontosabb, mint *maga a gazdagság*; ez nemcsak a megszerzett jószág birtokát és szaporítását, hanem az elvesztett pótlását is biztosítja. Ez sokkal inkább előfordul egész nemzeteknél, amelyek járadékból nem élhetnek, mint egyeseknél. Németországot minden évszázadban dögvész, éhínség, vagy belső és külső háború pusztította, de mindig megmentette termelőerői nagy részét, s így ismét gyorsan valamelyes jóléthez jutott, míg a gazdag és hatalmas, de a zsarnoki és papi hatalom alatt élő Spanyolország, belső békéjének teljes birtokában, mindig mélyebbre süllyedt a szegénységben és nyomorban. Még mindig ugyanaz a nap süt a spanyolokra, ugyanaz a földjük, bányáik éppoly gazdagok, népük ma is ugyanaz, mint Amerika felfedezése és az inkvizíció bevezetése előtt, e nép mégis mindinkább elvesztette termelőerőit, s ezért lett szegényebb és nyomorgóvá. [...]

[...]

[...] Ezért ha valaki tudni és kutatni kívánná, miként jutott ez vagy amaz nemzet a szegénységből és barbárságból gazdagsághoz és civilizációhoz, viszont egy másik nemzet a gazdagság és szerencse állapotából a szegénységbe és nyo-

morba, arra a feleletre, hogy a munka a gazdagság oka és a henyélés a szegénységé (ezt az észrevételt egyébként Salamon király már jóval Smith Ádám előtt megtette), mindjárt következne a további kérdés: mi tehát az oka a munkának és mi az oka a hanyatlásnak? [...] Ez pedig mi más lehetne, mint a szellem, amely az egyéneket megeleveníti; mint a társadalmi rend, amely tevékenységüket gyümölcsözővé teszi; mint a természeti erők, amelyek rendelkezésére állanak. Minél jobban belátja az ember, hogy a jövőről gondoskodnia kell; minél inkább ösztönzik őt belátása és érzelmei, hogy hozzátartozóinak jövőjét biztosítsa és boldogulását előmozdítsa; mennél inkább rászokott már ifjúságától a meggondolásra és munkára; minél inkább ápolták nemesebb érzelmeit, s képezték testét és szellemét; mennél szebb példákat látott ifjúságától kezdve maga előtt; minél több alkalma van arra, hogy szellemi és testi erőit helyzetének javítására fordítsa; minél kevésbé korlátozzák jogszerű cselekedeteiben; minél sikeresebbek erőfeszítései és minél inkább vannak ezeknek gyümölcssei számára biztosítva; minél inkább tud magának rendszeretete és munkája útján nyilvános elismerést és becsülést szerezni; minél kevésbé szenved szelleme előítéletekben, babonákban, hamis nézetekben és tudatlanságban: annál inkább fogja szellemi és testi képességeit a termelés szolgálatába állítani, annál többet képes végezni, annál jobban fog munkája gyümölcsével gazdálkodni. Mind e vonatkozások tekintetében a legtöbb annak a társadalomnak a viszonyaitól függ, amelyben az egyén nevelkedett és mozog; attól, hogy a tudományok és művészetek virágoznak-e; hogy a közintézmények és törvények a vallásosságot, erkölcsösséget, művelődést, a személy és vagyon biztonságát, a szabadságot és jogot megteremtik-e; hogy a nemzetben az anyagi jólét összes tényezői: a földművelés, ipar és kereskedelem egyenlő mértékben harmonikusan kifejlődtek-e; vajjon a nemzet hatalma elég nagy-e ahhoz, hogy az egyének előhaladását a művelődésben és jólétben nemzedékről nemzedékre biztosítsa, s képesítse őket arra, hogy nemcsak saját belső természeti erőiket használják egész terjedelmükben, hanem a külső kereskedelem és gyarmatok szerzése útján idegen országok természeti erőit is hasznukra fordítsák.

[...]

Nézzük már most, mily különös tévedésekbe és ellentmondásokba esett az iskola, miközben csupán az anyagi javakat és csereértéket tette kutatás tárgyává és csupán a testi munkát minősítette termelőerőnek.

E szerint: aki sertéseket nevel, az produktív, aki pedig embereket nevel, az nem produktív tagja a társadalomnak. Aki dudát vagy dorombot gyárt eladásra, az termel; a legnagyobb művészek ellenben, minthogy játékaikat vásárra vinni nem lehet, nem termelnek. Az orvos, aki megmenti betegét, nem tartozik a termelők osztályába, a gyógyszerészinas ellenben igen, noha a csereértékek vagy labdacso, amelyeket termel, esetleg csak pár percig tartanak, mielőtt teljesen értéktelenné válnának. Newton, Watt, Kepler nem olyan produktívak, mint egy számár, ló,

vagy szántó ökör, amelyeket – mint munkásokat – újabban M'Culloch az emberi társadalom produktív tagjainak sorába iktatott.

[...]

Valamely nemzet jóléte nem annál nagyobb – mint Say hiszi – minél több gazdagságot, azaz csereértéket halmozott fel, hanem: minél inkább kifejlesztette termelőerőit. [...]

A nemzet külkereskedelmét nem lehet úgy megítélni, mint az egyes kereskedőt: egyedül és kizárólag az értékek elmélete szerint, azaz: tisztán az anyagi javakban elért pillanatnyi haszon szerint; a nemzetnek e mellett szemügyre kell vennie mindazokat a viszonyokat, amelyekből mostani és jövő léte, virágzása és hatalma függ.

A nemzetnek anyagi javakat kell feláldoznia és nélkülöznie, hogy szellemi vagy társadalmi erőket megszerezzen; fel kell áldoznia jelenlegi előnyöket, hogy magának jövőbelieket biztosítson. Ha a minden ágában kiképzett ipari termelőerő alapfeltétele a műveltség minden magasabb fellendülésének, minden nemzet anyagi jólétének és politikai hatalmának, amint azt – hitünk szerint – történetileg kimutattuk; ha igaz az, amit remélhetően sikerül bebizonyítanunk, hogy a mai világhelyzetben fiatal és védtelen ipar képtelen megerősödni, ha rég megerősödött és a saját területén védett iparral szabad versenyt folytat: hogyan vállalkozhatik valaki pusztán az értékek elméletéből vett érvekkel annak a bizonyítására, hogy a nemzetnek – éppenúgy, mint az egyes kereskedőnek – ott kell az árukat vásárolnia, ahol a legolcsóbban kapja; s hogy ostobaság volna, ha valaki maga termelné meg azt, amit a külföldön olcsóbban megvehet; hogy a nemzet iparát az egyesek gondjaira kell bízni; végül: hogy a vámok monopóliumok, amelyeket az iparosok a nemzet egészének rovására élveznek?

Igaz ugyan, hogy a védővámok az iparcikkeket kezdetben megdrágítják; de éppoly igaz az is, s ezt az iskola maga is elismeri, hogy olyan nemzetnél, amely képes az ipar teljes kifejlesztésére, az iparcikkek idővel a belföldön olcsóbban megtermelhetők, mint amennyibe a külföldön való beszerzésük kerül. Ha tehát a védővámok némi értékbeli áldozatot jelentenek is, ezt pótolja a megszerzett termelőerő, amely a jövőre nemcsak az anyagi javak sokkal nagyobb tömegét biztosítja a nemzet számára, hanem az ipari függetlenséget is háború esetére. [...]

[...]

Tizenharmadik fejezet.

A munkafeladatok nemzeti felosztása és a nemzet erőinek egyesítése.

[...]

[...] munkák produktivitásának az alapja nemcsak a felosztásban, hanem lényegileg ebben az egyesítésben is van. Smith Ádám is jól érzi ezt, amidőn azt mondja: „a társadalom legalacsonyabb sorban élő tagjainak életszükségleti cikkei

is az egyesített munka, (joint labour) és számos egyén közreműködésének (cooperation) az eredményei". Mily kár, hogy ő a társadalmi munkának ily világosan kifejezett eszméjét tovább nem követte! [...]

[...]
Az iskola, amikor egyedül a munkamegosztásban jelölte meg a természettörvény lényegét, elkövette azt a hibát, hogy azt csupán egy gyárra vagy mezői gazdaságra alkalmazta; nem látta át, hogy az említett törvény hatálya kiterjed az egész iparra és mezőgazdasági termelésre, s egyáltalán az egész nemzetgazdaságra.

[...]
Valamely nemzet egész társadalmi helyzetét általában a munkamegosztás és a termelőerők egyesítésének elve alapján kell megítélni. Ami a tügyárban a tű, ugyanaz a nagy társadalomban, amelyet nemzetnek nevezünk, a nemzeti jólét. A nemzet életében előforduló munkafeladatok főként szellemiekre és anyagiakra oszlanak. A két csoport egymást feltételezi. Mennél inkább gyarapítják a szellemi munkások az erkölcsösséget, vallásosságot, felvilágosultságot, az ismereteket, szabadságot és politikai fejlettséget, a személy- és vagyonbiztonságot befelé, a nemzet önállóságát és hatalmát kifelé, annál bőségesebb lesz az anyagi javak termelése is; viszont: minél több jószágot termelnek az anyagi javak termelői, annál jobban elő lehet mozdítani a szellemi termelést.

Az anyagi termelésbe tartozó foglalkozások legfőbb felosztását és a termelőerők legfontosabb egyesítését a mezőgazdaság és ipar alkotja. Amint láttuk, e két főág kölcsönösen feltételezi egymást.

[...]
Az olyan nemzet, amely csak földműveléssel foglalkozik, olyan mint az az egyén, akinek az anyagi javak, termeléséhez csupán egy karja van. A kereskedelem csupán közvetítő a mezőgazdaság és ipar, s ezek egyes ágai között. Az olyan nemzet, amely agrártermékeit idegen ipari árukra cseréli be, olyan mint az egykarú egyén, akit idegen kar támogat. Ez a támogatás hasznos, de nem olyan hasznos, mintha neki magának két karja volna, már azért sem, mert tevékenysége idegen akarattól függ. Ha saját ipara van, annyi élelmiszerüzemet és nyersanyagot termelhet, amennyit saját iparüzemei elfogyasztanak; ha pedig idegen iparüzemektől függ, csak annyi felesleget termelhet, amennyit az idegen nemzetek maguk meg nem termelhetnek és külföldről kénytelenek beszerezni.

Amint egy-egy ország különböző tájai között, ugyanúgy fennáll a munkamegosztás és a termelőerők egyesítése a Föld különböző nemzetei között. [...] minden nagy nemzetnek érdekében áll, hogy a nemzeti termelőerők összefogásában lássa törekvései főcélját, s a termelőerők nemzetközi együttműködését ennek alárendelje.

[...]

List Frigyes: *A politikai gazdaságtan nemzeti rendszere*. Matlekovits Sándor emlékére kiadja a Magyar Közgazdasági Társaság. Budapest, 1940. 438 o. Fordította dr. Horn József.

Megjegyzés: *A mű első kiadása*: Friedrich List: *Das Nationale System der Politischen Oekonomie*. 1841. *A mű első magyar megjelenése*: List Fridrik dr.: *A politikai gazdaságtan nemzeti rendszere*. I–III. k. Kőszeg: Reichard K. 1843. Fordította: Sárvary Antal. XXX+209; 269; 139 o. (bekker)

FRIEDRICH LIST

A magyarországi közlekedésügy megjavításának szükségességéről és hasznosságáról.

(részletek)

I.

[...] Midőn [...] azt a véleményt hangoztatom, hogy Magyarországon a nemzetgazdasági és politikai reformoknak a közlekedés eszközeinek megjavításával kell kezdődniök; amidőn e meggyőződés következtében azt vizsgálom, hogy melyik mód volna a legjobb a közlekedési rendszer megjavítására: akkor azt a föladatot, amelyet a császári és királyi kormány az egész monarchiára nézve már maga elé tűzött, Magyarországra vonatkozólag igyekszem megoldani.

[...]

II.

Szükségessége és hasznossága annak, hogy a közlekedésügy javítására rendszeres tervet alkossunk és ezt teroszerűen hajtsuk végre.

Közlekedési rendszer alatt összefoglalva értem a

1. Gőz- és lóvasutakat.
2. Nagy és kis csatornákat.
3. Utóbbiakkal kapcsolatban a lecsapolásokat és folyamszabályozást.
4. Első és másodrendű országutakat.

Közlekedési eszközök dolgában Magyarország szinte szüztalaj. A közlekedésügy javításának rendszeres terve tehát ebben az országban szükségesebb, kivihetőbb és hasznosabb – jól átgondolva és végrehajtva pedig – jövedelmezőbb, mint akárhány más országban. Magyarországon egy-egy csatorna megnyitása nem fogja a műutba vagy vasutba fektetett tőkét megsemmisíteni, ellenkezőleg, a velejáró lecsapolás mérhetetlen nemzeti nyereséget hoz létre. Itt bármi vasút lefektetése nem fog feleslegessé tenni egy nagy költséggel megépített csatorna vagy országutahálózatot sem. Itt a különböző közlekedési ágak bátran elfoglalhatják

azt a helyet, amit nekik a természet kijelölt. Rendszeresen kidolgozott közlekedési terv megakadályozhatná az egymással versenyző vasutak építésével járó tőkeparazitást. Az efféle baklövésnek különösen károsak a tőkeszegény országban, mely minden tőkeparazitást fokozottan megérez, de káros főleg azért, mert minden rosszul jövedelmező vállalat, – pláne az olyan, mely mintául és például kell, hogy szolgáljon, – az ország vállalkozási kedvét a jövőre is lelohasztja. A kormány kezében is hatásos eszköz volna egy ilyen kidolgozott terv a törvényhatóságok helytelen határozataival szemben (vegyük például a Száva menti vasutat) és megvédené az országot olyan balfogásoktól is, hogy vasutakat építenek ott, ahol csatorna, vagy csatornát, ahol vasút építése kívánatos, vagy drága vasutat és csatornát építenek ott, ahol olcsóbb vasut és csatorna a nemzetgazdasági és pénzügyi célnak jobban megfelel.

Közlekedési terv utján – minthogy természetesen legelőször a legjövendelmzőbb vállalatok létesülnének és pedig nem annyira a technikai tökéletesség és tartósság követelményeinek, mint inkább a mihamarább való jövedelmezőségnek szem előtt tartásával, – a német pénzpiacra fel lehetne ébreszteni az elengedhetetlenül szükséges bizalmat az ide tartozó magyar vállalatok iránt s nagy tőkét lehetne onnan idevezetni. Alkalmos eszköz volna továbbá ez a terv a kormányok kezében arra is, hogy az 1-ső és 2-od rendű országutakat is bevonhassa a közlekedésügy javításának körébe s így kivehetné őket a megyék terméketlen kezéből.

III.

A közlekedési rendszer tervezésénél és kivitelénél a mielőbbi és minél nagyobb jövedelmezőség legyen a főszempont.

[...]

A lóvonatu üzem Magyarországon hasonlíthatatlanul olcsóbb volna a gőzüzemnél, mert olcsó a ló, a takarmány és a napszám. Gőzüzemhez ez az ország nagyon is visszamaradott. Olcsó beruházási költségek és olcsó üzem olcsó tarifát és olcsó szállítást tesz lehetővé, ez pedig, akkora ösztönzést jelent majd a mezőgazdaág, az ipar és kereskedelem számára, hogy 30 esztendő elteltével már szükséges és kívánatos is lesz gőzvasutakat építeni. Ez az időpont azonban nem fog elkövetkezni akkor, ha kezdetben nem a mielőbbi jövedelmezőség elvével fogunk vasutak és csatornák építéséhez.

IV.

A nemzeti közlekedési terv készítésénél még milyen főszempontokat kell szem előtt tartani?

A mielőbbi jövedelmezőség alapelvén kívül még a következő szempontokat kell szem előtt tartatunk:

Először. A hegyes vidék és a termékeny síkvidékek, főleg az Alföld közötti közvetlen és olcsó összeköttetés.

[...]

Másodszor. Az ország bármely része közvetlen összeköttetésben legyen a forgalom főútjával, a Dunával.

[...]

Harmadszor. Összeköttetés Galiciával és a dunai fejedelemségekkel egyrészt, Nyugat-Németországgal másrészt.

[...]

VII.

Nagy és kis csatornák.

Amit mi az olcsó lóvonatokról és drága gőzvasutakról állítottunk, ugyanaz áll a nagy és kis csatornákról. A nagy csatornákkal szemben mindenütt előnyben kell részesíteni a kis csatornákat ott, ahol még csak ezután kell megteremteni a forgalmat s ahol két nagy és élénk forgalmu folyam között költségesebb vízi összeköttetés létesítését nem igazolja az, hogy így nagyobb hajók számára is közvetlen közlekedést teremtünk.

[...]

A bécs-pesti vasútvonal.

Minthogy azonban az idő sürget és én úgy látom, hogy a kormányzat érdekében a jövő tavasszal meg kell kezdeni a munkát, még pedig a legnagyobb eréllyel, minthogy továbbá a bécs-pesti vonal gyors és szerencsés megoldásától függ és összes egy magyarországi közlekedési reformok hitele, azonban ha ez összeköttetés a jelenlegi terv szerint vitetnék keresztül, teljes elhibázott volna és pótolhatatlan veszteségeket hozna ugy a tőkéseknek, mint Magyarországnak és az egész monarchiának, egyelőre arra szoritkozom, ami legszükségesebb: a bécs-budapesti vasuti összeköttetés jelenlegi tervének bírálatára.

[...] A Bécsből Királyhidán át, Győr, Komárom, a folyamon át Vác és Pest felé vezető vonal [...] Libalfván (Gänzendorf) át vezetettnek, helyesebb.

[...] A jobbparti társaság a brucki vonalmenti ipari tevékenységre hivatkozik s ezzel igazolja a kétségbe nem is vonható szükségét és előnyeit a bruck-bécsi vasúti összeköttetésnek. Ha azonban már Bruckban van, *mért ne menjen akkor már tovább, Győr felé?* hiszen ennek a vonalnak a népességétől s a tőle távolabb eső földművelő környékből szerzi be a brucki vonal és a főváros népe élelmiszer-szükségletének nagyobb részét s viszont, ennek adja, el iparcikkeit. [...]

[...]

Ugyanennek a fordítottja áll fenn, ahogy én látom a Duna balpartjára nézve. Hogy Pestről Vácon át Komáromig a gőzvasut a Duna balpartján haladjon, emel-

lett a legnyomósabb érvek szólanak. Nagyon fontos, hogy a Kárpátok és a Duna között elterülő hegyvidék az ő sok és sokféle termékeit a gazdag siksággal közvetlenül és rendszeresen cserélhesse ki azokban az évszakokban is, amikor a dunai hajózás szünetel. [...]

[...]

Ha összevetjük a régi tervet az ujjal, úgy be kell ismernünk, hogy első ízben most jöhet csak szóba a központi vasut kérdése. A balparti terv azonban egyoldalúsága és a dolgok természetével való ellenkezése folytán távol áll attól, hogy ezt az elnevezést megérdemelje. Felveszi ezt a nevet, hogy eltakarja vele egyoldalúságát, mert annak akar látszani, ami nem tud lenni: központinak.

Csak az általam javasolt vonal központi, mert nem támaszt ártalmas versenyt a vasutak és gőzhajózás és a két párhuzamos vasut között, ellenben jó szolgálatot tesz mindkét part forgalmának, mert nemcsak a Duna forgalmára van tekintettel, hanem fővonalául szolgál az egész magyar közlekedési hálózat északnyugati és délnyugati szakaszának s e mellett a legrövidebb vonalon köti össze a két fővárost, anélkül, hogy létező kereskedelmi utak közül csak egynek is ártana.

List Frigyes: *Emlékirat a magyar közlekedésügy reformjáról*. Magyar Közgazdasági Könyvtár és remekírók tára. XVIII. kötet. Fordította Köbalmi Béla. Budapest: Politzer és Grill. 1916.

Megjegyzés: List 1844-ben Metternich kancellár felszólítására emlékiratot dolgozott ki a magyar közlekedésügy reformjáról. Az emlékiratot List Kübecknek, az osztrák kereskedelmi miniszternek is átnyújtotta, ahol nagyobb érdeklődésre vélt számítani. A Kübeckhez intézett levél dátuma 1845. február 3. Az emlékiratot Földes Béla közölte a Magyar Közgazdasági Könyvtár és remekírók tára című sorozatban, 1916-ban. (bekker)

WILHELM ROSCHER

Nemzetgazdaság alaptanai
Kézi- és olvasókönyv üzletemberek és a tanuló ifjúság
számára
(részletek)

MÁSODIK FEJEZET.
A nemzetgazdaságtan állása a rokon tudományok körében.

Tudományok a népeletről.
16. §.

Nemzetgazdaságtan⁵⁷ alatt a nemzetgazdaság, a gazdasági népelet fejlődési törvényeinek a tanát értjük. (Mangoldt szerint a nemzetgazdaság történelmének a bölcsészete.) Valamint a népeletre vonatkozó tudományok általában, úgy ez is egyrészt az egyes embert figyeli meg, de kiterjed másrészt az egész emberiség megvizsgálására.⁵⁸

[...]

⁵⁷ V. ö. Ahrens szép fejtegetését *Organische Staatslehre* 1850, I, 77. Nationalökonomie = nemzetgazdaság, Nationalökonomik = nemzetgazdaságtan. A Nationalökonomik szót először U h d e ajánlotta; a Nationalökonomie Németországban 1805 óta honosodott meg: v. S o d e n, *Nationalökonomie*, 1805. Olaszországban G. Ortes *Dell' economia nazionale* már 1774-ben kezdte; Angliában F e r g u s o n *History of civil society* (III, 4) pedig már 1767-ben. A külföldiek még most is rendszerint azt a könnyen tévútra vezető szót: *Economie politique* (így már M o n t c h r è t i e n s i e u r d e V a t e v i l l e *Traité de L'Economie politique*, 1615; ezután J. J. R o u s s e a u *Discours sur l'Economie politique; political Economy* (Sir J. S t e v a r t *Inquiry into the principles of political Economy*, 1667); néha *public Economy* is (így P e t t y *Several essays*, 1682, 35); *Economia politica* vagy *publica*. (Az utóbbi V e r r i n é l és B e c c a r i a - n á l.) Végül *Economie social*, a mit már B u a t *Des vrais principes de l'Economie social* (1773) használt. [Ugyanezt az elnevezést fogadja el, legalább az elméletre nézve, L. C o s s a *Economia sociale*, 1897, 9. kiad.; az egész tanra nézve kimerítő, véleményem szerint igen meggyőző indokolással H. D i e t z e l *Theoretische Socialökonomik*, 1895, az 53. s köv. l.; és A. W a g n e r is Grundleg. I, 264 «ennek a látható elterjedésben levő» névnek, mint tárgyilag legmegfelelőbbnek, elsőbbséget ad.]. (A magyarokra nézve lásd *föntebb a 12. §.3. jegyzetét. Ford.*)

⁵⁸ L. S t e i n *Lehrbuch der Volkswirtschaft*, 1858, a «nemzetgazdaságtan» elé (329–358. old.) «gazdaságtan»-t (96–328. old.) tesz, de a mely az egyes gazdaságokat majdnem csak a nemzetgazdaság elemei gyanánt tárgyalja. A lezárt egyes gazdaságtan igazán csakis remeteviszonyokkal foglalkozhatnék. Aki a nemzetgazdaságtól, mint valóságos egésztől idegenkedik, azt a nemzetgazdaságnak F. J. N e u m a n n által adott magyarázata talán kielégítendi: «Tan az egyes gazdaságoknak egymáshoz és az államegészhez való viszonyáról.» (*Tüb. Zeitschr.* 1872, 267.) [A társadalmi mozzanatot még jobban hangsúlyozza A. W a g n e r *Grundlegung I*, 19 s köv. azt kívánja, «hogy a politikai gazdaság a gazdasági jogrendre és a nemzetgazdaság szervezetére, különösen ebben a magán- és közgazdaságnak egymáshoz való viszonyára vonatkozó vizsgálódások, a szabadságnak és a tulajdonnak nemzetgazdasági és társadalmpolitikai szempontból elvi fejtegetése általában annak a

17. §.

Ha államgazdaság alatt a gazdasági törvényhozást, s a magángazdaságok fel-
sőbbbségi vezetését értjük, akkor az államgazdaságtan alakilag a politikának
egyik ága, anyagilag pedig tárgya majdnem teljesen egy a nemzetgazdaságtanéval.
Innen van, hogy sok író állam- és nemzetgazdaságtant egy jelentőségűnek mond.

Épen ilyen világosan mutatkozik a szoros összefüggés a politika és nemzet-
gazdaság között a pénygytábnan, vagyis az államháztartásra vonatkozó tan-
ban. Ez, célját tekintve nyilván a politikához, eszközeit tekintve azonban a nem-
zetgazdaságtanhoz tartozik. Valamint az élettannal foglalkozó nem értheti a test
működését a fej működésének ismerete nélkül, úgy nem volnánk képesek a nem-
zetgazdaság szerves egészét felfogni, ha a nemzet körében levő legnagyobb háztar-
tást, amely a többire folytonos és ellenállhatatlan hatással van, kihagynók belőle.⁵⁹

Rendőrségnek nevezük azt az állami hatalmat, a melynek feladata a külső
rend megzavarását a nemzet kebelében közvetlenül megakadályozni.⁶⁰ Tevékeny-
ségét kiterjesztheti a népelet minden fentebb említettük terére, a ott a külső rend
veszélyeztetve volna, vagy azt megvédeni kellene; főleg mindazonáltal legjelenté-
kenyebb a jog és a gazdaság terén. A rendőri tudomány tehát mindazoknak a
tanoknak, a melyek a népeletet vizsgálják, csupán csak egy oldalát, mintegy a kife-
lé irányuló hegyét karolja fel s fordítja gyakorlati célokra. Körülbelül olyan vi-

sok magángazdasági elemnek, a mely a brit gazdaságtanban mint politikai gazdaságban is még
található, kiküszöbölése által valódi társadalomgazdasággá emeltessék.» Schmoeller, a ki a
nemzetgazdaságtannak Roscher által adott fogalom meghatározása ellen azt hozza fel, hogy az a
szervezetnek csak az erőművi változásait öleli fel; nyugalmi alakzatát, az állandó egyenletes életnyil-
vánulásokat azonban nem, a maga részéről a nemzetgazdaságtant, mint olyan tudományt jelöli, «a
mely a nemzetgazdasági jelenségeket leírni, definiálni és okokból magyarázni, nemkülönben mint
összefüggő egészet felfogni akarja, mire nézve természetesen feltételezendő, hogy a nemzetgazdaság
fogalma előbb helyesen állapított meg.» – [Lásd a *Volkswirtschaft, Volkswirtschaftslehre* és
Volkswirtschaftsmethode szavakat a *Handwörterbuch der Staatstwiss.* Lenyomatva az *Über einige
Grundfragen der Socialpolitik und der Volkswirtschaftslehre* című könyvben, II. kiad. 1903.]

⁵⁹ A mi felfogásunk a nemzetgazdaságtanról az ellentétes szélsőségek között a középhelyen áll. Igen
szűkkörű az a felfogás, a mely a *Wheatly Lectures on political economy (1881) No. 1*-ben aján-
lott «*Katallaktik*» névben nyilvánul (ilyen *MacLeod Elements of political Economy, 1858, II*);
vagy *Prittwitz* könyvének előbbeni címében *Die Kunst reich zu werden (1840)*. Igen tág ellen-
ben *Dunoyer* magyarázata a *Liberté du travail (1845) L. IX. Ch. 1: ... non pas seulement de
quelle manière une nation devient riche, mais suivant quelles lois elle réussit le mieux à exécuter
librement toutes ses fonctions*. Sok újabb író a nemzetgazdaságtant a társaság elméletének általában
definiálja; így p. o. *Cibario E. polit. del medio ev, III. 1842*.

⁶⁰ A rendőrség fogalmának számtalan különféle meghatározásáról v.ö. *Berg Handbuch des Poli-
zeirechts I, 1–12*. Az egyik főnehézség abban áll, hogy a rendőrség gyakorlati tere a nemzetnek kü-
lönböző műveltségfokon átmenete közben nagyobb változásoknak van alávetve, mint bármely más
államhatalomnak a tere. A mi fogalom meghatározásunkban kiváltképpen a «közvetlenül
megakadályozni» és a «külső rend» szavakat kell kiemelni. Mert közvetve az egyház, az iskola, az
igazságszolgáltatás stb. is működik efféle zavarok elhárítására; a magasabb szellemi rendet pedig
közvetlenül sok más intézmény is oltalmazza.

szonyban áll azokkal a tudományokkal, mint a sebészet az orvosi, mint a peres el-
járás a jogi tudománnyal.

[...]

Magángazdaságtan.

19. §.

Ez a szó: kamarai tudomány csak a kamarai ügy történetéből magyaráz-
ható meg.⁶¹ Volt a német tartományok nagy részében a középkor vége óta egy
hatóság; kamarának nevezve, melynek az állami és fejedelmi földbirtokok és
haszonvételek kezelése volt feladata. Ez közönségesen az államkormány egy bi-
zottságából lett önálló testületté. Burgundiában ez a lépés már 1409-ben megtör-
tént; I. Miksa császár ezt az ügyet itten később megismervén s Innsbruckban meg
Bécsben (1498 és 1501) udvari kamarát alakítván, Németországban ő adá az után-
zásra a főindítást. Minthogy akkorában a munkafelosztás még általában igen ke-
véssé, a személyi és testületi tekintély pedig nagy mérvben volt kifejlődve, magá-
tól értődött, hogy az újonnan újonnan keletkezett és gyorsan növekvő rendőri
ügyek nagy része ezekre a kamarákra bízott. Nekik jutott különösen az a rész, a
melyet mi mostanában gazdasági rendőrségnek nevezünk; az alájuk rendelt hiva-
taltok azonban alsóbb fokon még az igazságszolgáltatás jelentékeny részét is
birták. Azok a legtekintélyesebb férfiak, a kik a XVII. században kamarai ügyek-
ről írtak, élénk szavakkal követelik, hogy a kamarák a kincstári érdekek mellett a
gazdaság-rendőrit is ápolják.⁶² Az absolut uralkodói hatalomnak, a mely a kama-
rákban legsajátabb, minden rendi beavatkozástól teljesen ment eszközét bírta, ez
felette kedvezett.

⁶¹ Az ókor *χαμάρια, camera* alatt fedett, nevezetesen boltozott helyiségeket és magát a legkülönbözőbb
nemű boltozatot értette: v. ö. *Herodot I, 189. Diod. II, 9. Strabo XI, 495. Arrian. Exp. Alex. VII, 26,
5. Dio Cass. XXXVI, 32. Sallustius B. C. 55. Cicero ad Q. fratrem III, 1. Plinius H. N. XXX, 27.
Seneca Epist. 86. Tacitus Historia III, 47. Suetonius Nero, 34. A középkorban *Schatzkammer*
(kincstár Ford.) vált uralkodóvá: *camera est locus, in quem thesaurus recolligitur, vel conclave, in
quo pecunia reservatur (Ockam, Cap. Quid sit scaccarium)*. Lassanként ebből a *fiscus* jelentés ke-
letkezett, nagy Károly, vagy legalább is II. Lajos óta. (Okirat 874-ből.) V. ö. *Ducange Glossarium.v.
Camera* és *Muratori Antiquit. Ital. 1, 932 s köv.* [Lexis *Kamerawissenschaft* című czikke a
Handwörterbuch der Staatswissenschaften-ben.]*

⁶² «A családának földjét trágyáznia és szántania kell, ha arról valamit aratni akar; marháját hizlal-
nia, ha le akarja vágni; a teheneit jól életnie; ha azt akarja, hogy sok tejet adjanak. Így a fejedelem-
nek is alattvalóit előbb jó táplálkozásra kell segítenie, ha tőlük valamit elvenni akar.» *Schröder
Fürstliche Schatz- und Rentkammer (1686), Vorr. §, 11. Már előbb (1684-ben) Horneck
Österreich über alles, wann es nur will (az 1707. évi kiadás 220. oldalán)* azt mondta, hogy az álta-
lános országos gazdaságról való gondoskodás a kamarának nem *parergon*-ja, nem *appendix*-e, ha-
nem annak tulajdonképeni alapját foglalja magában, kiterjed sok tárgyra is, a melyeknek a
«kameráliákkal» semmi közösségök sincs.

Elkezdették tehát lassanként a kamarai hivatalnokra nézve szükségessé vált ismereteket, melyek a jogi tanulmány körét meghaladták, mint különálló tant egybefoglalni. Miután olyan férfiak, mint Morhof és Thomásius, ez irányban már működtek,⁶³ I. Frigyes Vilmos, ki maga is jeles kameralista s a példás porosz pénzügyi háztartás szervezője volt, megtevé azt a nevezetes lépést, hogy Halleban meg az Oder melletti Frankfurtban a gazdaság és a kamarai tudomány részére külön tanszéket állított, mely tanszékek akkoron Gasser és Dithmar személyével fényesen töltettek be. (1727.) Erre a német egyetemeken a német kameralisták valóságos, iskolát alkottak, melyet Jung, Rössig és Schmalz egész a XVIII. század végéig fentartottak. Ez a véletlenül keletkezett szó: kamarai tudomány természetesen igen különböző terjedelemben használtatott.⁶⁴ Németországban a nemzetgazdaságtannak mindenesetre a (jogi és) kamarai tudományból keltett kifejlődnie, míg Olaszországban és Angliában leginkább az ércpénzpolitika meg a külkereskedés megfigyeléséből keletkezett.

20. §.

Ha már most a XVIII. évszázadbéli értelemben vett kamarai tudományból kivesszük azt a részt, a mely minden gazdasággal, tehát a nemzetgazdasággal is közös;⁶⁵ továbbá azt, a mely a nemzet- és kormánygazdaságnak, mint egésznek, kizárólag sajátja: akkor nem marad benne egyéb, mint számos szabály arra nézve, hogy miként kell a magánfoglalkozás különböző ágait a vállalkozó legnagyobb és tartós előnye céljából művelni. Nevezetesen tehát mezőgazdaság- és erdőszet-, bányászat-, műtan (a melyhez a kohászat, építészet stb. is számítandó) s a kereskedelemtan. Ezeket mind, mivel a kamarai tudomány elnevezés már elavult: magángazdaságtan szó alatt lehetne egybefoglalni. Nyilvánvaló, hogy ez sem nem egyszerű, sem nem tiszta tudomány, hanem csak részint természettudományi, részint nemzetgazdaságtani tételeknek gyakorlati célokból való összeállítás. Így p. o. mezőgazdaságtanban a földművelésről, a megművelésről, az állatok és növények táplálásáról stb. szóló tan tisztán természettudományi; a termelési költsé-

⁶³ Morhof *Polybistor* (1686), Tom. III. Thomásius *Cautelae circa praecognita jurisprudentiae* (1770), Cap. 17. (*Cautelae circa studium oeconomicum.*) Ugyanígy Seckendorff-nak *Teutscher Fürstenstaat*-járól tartott előadásában. V. ö. Roscher *Geschichte der Nationalökonomie in Deutschland* I, 328, 356.

⁶⁴ Míg Dithmar (1731) gazdasági, rendőri és kamarai tudományt különböztet meg s a kamarait a pénzügyre, beleszámítva az adókat is, korlátolja. Darjes (1756) kamarai tudomány alatt úgy a gazdaságot (országos és városi gazdaságot) és rendőrséget, mint a kameráliákat szorosabb értelemben, vagyis a földbirtokokat és regaliákat érti. Míg Nau (1791) «*Erste Linien der Kammer*» című művében csak a magángazdasági árakat tárgyalja, Schmalz (1797) a nemzetgazdaságot is legtágabb terjedelmében belevonja, sőt Rössig (1797) a kamarai tudományt az állami földbirtokról és regalékról (kamarai tud. szorosabb értelemben) szóló tanba, az adótanba és rendőri tudományba sorozza be.

⁶⁵ Így p. o. a háztartásra, a könyvvitelre, a pénztárkezelésre vonatkozó általános tanokat.

gekre, a tőkefelvételre és a munkabérre, a termelvények kelendőségére, a telkek tiszta jövedelmére és árára stb. vonatkozó tan pedig tisztán nemzetgazdaságtani. A nemzetgazdának is szüksége van ugyan a természettudományi oldal ismeretére: nélkülözhetlen ez minden részletező és eleven elméletre, de még inkább minden nemzetgazdasági gyakorlatra nézve. De a nagy különbség abban áll, hogy a kameralista a dologi javakkal enmagukért foglalkozik, míg a nemzetgazda csak annyiban, a mennyiben a népéletét illetik.⁶⁶

Roscher Vilmos: *Nemzetgazdaság alaptanai*. Kézi- és olvasókönyv üzletemberek és a tanuló ifjúság számára. Átdolgozta Pohlmann Róbert. Magyarra fordította Kiss János. Második kiadás. Pest: Eggenberger. É.sz. [1912]. XXIV+514 o.

⁶⁶ J. S. Mill *Principles of political economy* (1848) I, 25 megkülönbözteti a természeti feltételeket, a melyek a nemzetek gazdasági életére vannak befolyással, az erkölcsi és lélektani feltételektől, mely utóbbiak társadalmi berendezéseken vagy az emberi természet alapvonásain alapulnak. Csak ezek tartoznak a politikai gazdaság terére. J. B. Say a *Traité d'économie politique* bevezetése szerint a nemzetgazdaságtan a földművelést; az ipart és a kereskedést egyedül a gazdagság növelésére vagy csökkentésére való viszonyába vizsgálja és nem törődik az ezek végrehajtása céljából szükséges kézi teendőkkel. Rendszerint, miként Arnd mondja (*Naturgemässe Volkswirtschaft*, 1851, 16) nem annyira magával a dologgal, mint inkább az abban foglalt csereértékkel törődik. Hasonlóképpen Lotz *Handbuch* I, 6 s köv. az államgazdaságtant azon egy üzem tanának mondja, a mely minden iparnak stb. az alapját képezi. Rau (*Lehrbuch der politischen Ökonomie* I. §. 23) nemzetgazdaságtant és kamarai tudományt különböztet meg olyanképpen, hogy a kamarai tudomány megmutatja, hogy az egyes iparfoglalkozásokat miként kell a vállalkozó előnyére leghasznosabban üzni, a nemzetgazdaságtan ellenben a foglalkozásokat egy magasabb egésznek a tagjaiul foglalja össze s nyilvánulásait általános törvény alá vonja. F. G. Schulze *Über volkswirtschaftliche Begründung der Gewerbswissenschaften* (1826) szerint a nemzetgazdaságtan a nemzeti jólét alapfeltételeinek a tana, a mennyiben a feltételek az ember lényegében rejlenek. – Midőn Smith Ádám azt mondja, hogy a kormány gazdasági belátás tekintetében hátrább áll, mint az egyes iparos (B. IV, Ch. 2), ez komolyan véve legfeljebb a műszaki oldalra nézve áll. Ha ezzel szemben Steuart az államférfiúnak a családapa szerepét tulajdonítja (B. IV, Ch. 13), ezt nyilván csak nemzetgazdasági kérdésekben gondolja.

JOSEPH VON SONNENFELS

A közigazgatás-, a kereskedelem- és a pénzügytudomány alapelvei

(részletek)

Első rész
Általános bevezető

II. Az államtudománynak és ágainak fő alapelve

[...]

22. G. H. von Justi volt az első, aki az államtudományt annak minden alárendelt tudományával együtt visszavezette egy *általános alapelve*re, ennek pedig ő az *általános boldogság elősegítését* tekintette. Noha az *általános boldogság fokozása* az államok *keletkezésének az oka* és azok mindig fennmaradó *végcélja*: mindazonáltal épp ezért nem tekinthető az *ismérvnek* avagy az általános alapelveknek, mert ennek⁶⁷ az alapján kell megvizsgálni a rendelkezések *helyességét*, amely a *végcélnak való megfelelésükben* áll.

23. Annak vizsgálata, hogy a polgári társadalmak hogyan keletkeztek, és hogy mely eszközzel érték el végcéljukat, elvezet minket a tulajdonképpeni fő alapelvhez. Az *egymagában való* ember egy egyenlőtlen hatalom minden támadásának prédául volt kitéve: a *biztonsága* nem volt nagyobb, mint azok az *erők*, melyekkel azt védte. Két ember, akiknek a fizikai ereje az övét felülmúlta, veszélyes volt a biztonsága számára. Ő tehát igyekezett a saját erőit többekkel való *egyesülés* révén megnövelni. Az *egymagában való* ember az életének fenntartásához olyan *szükségleteket* érzékelt, melyek összességének kielégítéséhez sem a testi ereje, sem a lelki ereje, sőt az ideje sem volt elegendő: ezeket a *szükségleteket* úgy igyekezett kielégíteni, hogy szorgalmával *más* emberek *szükségeit* segített kielégíteni, és tőlük viszonzásul megkapta azokat, amikben ő szenvedett hiányt. Az *egymagában való* ember ezernyi olyan kellemességérzetet nélkülözött, melyek hiányát érzékelt, s melyek birtoklása a külső állapotát tökéletesebbé, *létét* pedig biztosabbá tette volna: e *kellemességérzetekhez* másokkal való *társulás* révén igyekezett hozzájutni. Minél *nagyobb* volt a társadalom, melybe belekerült, annál nagyobb volt az *ellenállás* mértéke, melyet minden esetben ki tudott fejteni, s melynek révén biztonságát biztosíthatta. Minél *nagyobb létszámú* volt a társadalom, annál gyakoribbak lettek a *szükségletek*, annál sokrétűbbek voltak szorgalmának termékei, az embernek annál könnyebb volt *szükségeit* kielégíteni, a kellemes-

⁶⁷ t. i. az ismérvnek – HL.

ségérzetekhez hozzájutni. Tehát a társadalom növekedése révén és annak mértékében valósult meg a polgári társadalom végcélja, az *élet biztonsága és kényelme*. Ez a végcél a jövőben is mindig ugyanaz marad; tehát éppen ugyanaz az eszköz marad hatásos.

24. A *társadalom növekedése* tehát magában foglalja az összes olyan alárendelt eszközt, amelyek összességükben az *általános jólétet* fokozzák. Amint tehát egy intézkedésről illetőleg egy törvényről megmutatjuk, hogy azok a *társadalom növelése* szempontjából előnyösek, vagy legalábbis nem hatnak ellene; akkor ez a bizonyíték egyúttal magában foglalja a magasabbat is: hogy az általános jólétet az *élet biztonsága* vagy *kényelme* szempontjából fokozzák, vagy legalábbis nem csökkentik. Ennek alapján a *polgári társadalomnak a népesség bővítése révén való növelését* tekintjük az államtudomány és az alája sorolt tudományok közös, fő alapelveként; és a közjólét fokozása érdekében hozott minden egyes rendelkezés *ismérv*: a népesedés számára előnyös-e, a népesedés szempontjából hátrányos-e?

25. Minél nagyobb a nép létszáma, annál nagyobb ama ellenállásnak a mértéke, amelyen a *külső biztonság* nyugszik: ez pedig a *politika*⁶⁸ (Politik) fő alapelve.

26. Minél nagyobb a nép létszáma, melynek készséges segítségére építeni lehet, annál kevésebb félaló van *belülről*: ez pedig az *közigazgatás* (Polizey) fő alapelve.

27. Minél *több* az ember, annál több a *szükséglet*, annál *sokrétűbbek* a létfenntartási módok *belülről*. Minél több a *kéz*, annál több a *földművelés* és az *ipar* terméke, a *külső* cserére való anyag; ez pedig a *kereskedelemtudomány* alapelve.

28. Minél több a polgár, annál többen járulnak hozzá a közkiadásokhoz: annál kisebb minden egyes adózóra eső rész, anélkül, hogy a közbevételek csökkennének; ez pedig a *pénzügytudomány* alapelve.

Harmadik rész A pénzügytudomány

I. A pénzügyi rendszerről

27. A ráfordítás az állami bevételek mércéje. Ez azonban csak ama korlátozással értendő, amelyet egy ország nagysága, a népesség állapota, egy nemzet gazdagsága és más olyan viszonyok, melyektől egy állam hatalma függ, szükségképpen meghatároznak. Ha a Genfi Köztársaság akkora sereget akarna fenntartani, mint Franciaország, akkor teljesen olyan lenne, mint az a béka, amelyik felfújja magát, hogy akkorára nőjön, mint a bika, és szétreped. Ahogy tehát a pénzügyi vezetésnek az állami tanácsadó testülettől számadást kell kapnia arról, hogy a védelem mekkora sereget követel, ugyanúgy fordítva is, az állami tanácsadó testü-

⁶⁸ Tulajdonképpen a külpolitika – HL.

letnek is konzultálnia kell a pénzügyi vezetéssel, hogy az ország erői nem merülnek-e ki egy ekkora véderő fenntartása esetén. Már most ha megegyezés születik arról, hogy az általános jólét fenntartása érdekében, annak minden részében mekkora ráfordítást tesz szükségessé a közigazgatás, és képesek viselni az állam erői, akkor egy *terv* készül, melynek alapján az állam elégséges, rendes bevételei a nemzeti jövedelemből bizonyosan befolyznak, és tartósan megvalósulnak. A bevételek bizonyossága és tartóssága egyesítik mindazt, amit egy pénzügyi rendszertől meg lehet követelni a bevételező állam és a befizető polgárok előnyére. E két fogalom egyszerű szétválasztása megmutatja, hogy az előbbinek az előnye szorosan kapcsolódik az utóbbi előnyéhez. Minden pénzügyi szakírónak tehát egyesítenie kellett volna az igyekezetét, hogy ezt a kapcsolatot világossá tegyék, mert akkor még abban a legszerencsétlenebb esetben is, amikor egy vezír a zsarnokát a bevételek igazi sajátosságával kapcsolatban félrevezette, a kiszípolozás közepette legalább az önérdék figyelmeztetné: *ne vond meg ma a marhától a takarmányt, hogy holnap még mindig hasznod lehessen belőle!*

A bizonyosság és a tartósság fogalmának szétválasztása kapcsán gyakran kényszerülök majd ismétlésekre, ezt azonban nem szabad fölöslegesnek tartani, mert adott fajta igazságok a vizsgálódások láncában, ahol ők egy-egy láncszemet alkotnak, nem hagyhatók ki és nem hangsúlyozhatók annyiszor, hogy az túl sok lenne. [...]

von Sonnenfels, J.: *Grundsätze der Polizey- Handlung- und Finanzwissenschaft*. Dritte Auflage. Wien: Joseph Kurzböck. 1777.

A szemelvényt Horváth László fordította.

Megjegyzés: Az eredeti mű három kötetes, az elsőnek a címe „Közigazgatás”, (Polizey), a másodiké „Kereskedelem” (Handlung), a harmadiké „Pénzügy” (Finanz). A mű Magyarországon elsősorban Beke Farkas akadémiai tanár 1807–1808-ban Pozsonyban megjelent latin fordítása révén fejtett ki igen nagy hatást. Ennek címe: *Principia politiæ, commercii et rei æariæ*. (horváth)

A RCÉLEK

Eugen von Böhm-Bawerk

(1851–1914)

Az osztrák iskola saját korában talán legbefolyásosabb és nemzetközileg legismertebb teoretikusa, akinek tőke- és kamatelmélete meghatározó befolyást gyakorolt a neoklasszikus elmélet fejlődésére 1880 és 1930 között. Brünnben (ma Brno) született magas rangú hivatalnoki családban, tanulmányait a bécsi egyetemen végezte. Bár nem volt Carl Menger tanítványa, de barátjával és későbbi sógorával Friedrich von Wieserrel együtt mindketten Menger 1871-ben megjelent könyvétől kapták a szemléletüket és munkásságukat meghatározó ösztönzést. Böhm-Bawerk 1880 és 1889 között az innsbrucki egyetemen tanított, és ez idő alatt jelent meg a tőke- és kamatelméletről írott könyvének első két kötete. Az 1884-ben megjelent első kötet a különböző kamatelméletek áttekintése és bírálata, az ókortól kezdve a kortárs szerzőkig, hiszen Böhm-Bawerk szerint a több mint száz feldolgozott szerző közül senkinek sem sikerült megmagyaráznia a kamat mibenlétét. Az öt évvel később megjelent második kötet tartalmazta saját tőke- és kamatelmélete pozitív kifejtését, ami rövid idő alatt az osztrák iskola egyik nemzetközileg is ismert alapvető alkotórésze lett, noha Menger nem értett vele egyet. A könyv sikere nyomán Böhm-Bawerk az osztrák iskola egyik vezető egyénisége lett, de nem maradt meg a katedrán, hanem különböző posztokat töltött be az osztrák közigazgatásban, három ízben pénzügyminiszter volt. 1904-ben visszatért az akadémiai világba és a bécsi egyetem professzora lett. Híres szemináriuma számos később kiemelkedő tanítványt vonzott, itt tanult J. Schumpeter, R. Hilferding, O. Bauer, L. Mises, E. Lederer.

Elméletének központi gondolata az érték, a tőke és a kamat jelenségeinek intertemporális elemzése, annak felismerése, hogy a termelés, a csere és a fogyasztás nem időtlen folyamat, hanem időigényes, és ez a tőke és a termelés időbeli szerkezetében tükröződik. Fő művének első kötetében áttekintette a különböző magyarázatokat arra a kérdésre: miért hajlandók az emberek a jelenbeli jövedelem átengedésért magasabb összeget visszafizetni a jövőbeli jövedelmükből (termelékenység, kizsákmányolási, önmegtartóztatási stb. elmélet), majd a második kötetben kifejtette saját koncepcióját. Magyarázata szerint a kamat három okra vezethető vissza, ezek közül az első kettő pszichológiai természetű: pozitív időpreferenciából, vagyis abból fakad, hogy az emberek a jelen javakat magasabbra értékelik a jövőbeli javaknál, illetve alacsonyabbra értékelik jövőbeli szükségleteiket a jelenlegiekhez képest. A harmadik ok technikai jellegű, a jelen javak technikai fölénye a jövőbeli javakhoz képest azt jelenti, hogy segítségükkel több jószág hozható létre és nagyobb érték állítható elő. Ily módon jön létre az a prémium, amely a kamat forrása.

Böhm-Bawerk csak a földet és a munkát tekintette eredeti termelési tényezőnek, a tőke számára nem elsődleges termelési tényező, hanem közbeeső szakasz, termelési kerülőút az eredeti erőforrások és a végső fogyasztásra kerülő javak között. A termelési kerülőút választását az így elérhető nagyobb termelékenység teszi előnyössé, szemben a közvetlen termelési eljárással. (A legegyszerűbb példa a hálót készítő halász, aki az időben hosszabb termelési kerülőút révén több halat tud fogni, mintha közvetlen eljárással próbálna.) Elmélete nagy visszhangot váltott ki (a magyar közgazdasági irodalomban is többen foglalkoztak vele), a bírálatokra és ellenvetésekre főműve harmadik kötetében válaszolt, ahol tizenégy „exkursusban” igyekezett megvédeni álláspontját s magyarázatot adni a kamatláb nagyságának alakulására, ami kritikusai szerint csupán a klasszikus beralap-elmélet felújításához vezetett és figyelmen kívül hagyta a monetáris tényezőket. Híressé vált Marx-kritikája azt a logikai ellentmondást mutatta ki, amely a „A tőke” I. kötetének munkaérték-alapú és a III. kötet összráfördítést figyelembevevő elmélete között van.

FŐBB MŰVEI

1884. *Kapital und Kapitalzins. Erste Abteilung: Geschichte und Kritik der Kapitalzins-Theorien.* Innsbruck: Wagner.
1886. Grundzüge der Theorie des wirtschaftlichen Güterwerthes. *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, 13. 1–82, 477–541. o.
1889. *Kapital und Kapitalzins. Zweite Abteilung: Positive Theorie des Kapitals.* Innsbruck: Wagner.
1896. Zum Abschluss des Marxschen Systems. In: O. Boenigk (hrsg.): *Staatswissenschaftliche Arbeiten. Festgaben für Karl Knies.* Berlin: Haering.
1914. Macht oder ökonomisches Gesetz? *Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung* 23, 205–271. o.
1921. *Kapital und Kapitalzins. I–III.* Jena: Fischer. (Angol fordítása: *Capital and Interest. I–III.* South Holland: Libertarian Press.)

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

- Blaug, M. 1992. *Eugen von Böhm-Bawerk and Friedrich von Wieser.* Aldershot: Edward Elgar.
- Dékány István. 1912. Böhm-Bawerk értékelméletéről. *Közgazdasági Szemle*, 36. 162–172. o.
- Hennings, K. 1997. *The Austrian Theory of Value and Capital: Studies in the Life and Work of Eugen von Böhm-Bawerk.* Brookfield: Edward Elgar.
- Kirzner, I. 1996. *Essays on Capital and Interest: An Austrian Perspective.* Brookfield: Edward Elgar.
- Mezey Lajos. 1929. Böhm-Bawerk értékelméletének bírálata. *Közgazdasági Szemle*, 53. 1–18. o.
- Mezey Lajos. 1929. Vissza Böhm-Bawerkre. *Közgazdasági Szemle*, 53. 513–519. o.
- Schumpeter, J. 1951. *Ten Great Economists.* New York: Oxford University Press.
- Tomo, S. 1994. *Eugen von Böhm-Bawerk: ein grosser österreichischer Nationalökonom zwischen Theorie und Praxis.* Marburg: Metropol.

(Madarász Aladár)

Friedrich List

(1789–1846)

Friedrich List a közgazdaságtan egy külön ágát, a politikai gazdaságtan nemzetrendszerét, röviden a nemzetgazdaságtan alapjait fektette le egy olyan kor szakban, amikor a közgazdaságtan főárama – az ő szavaival élve – egyszerre absztrakt „individualista” és „kozopolita” irányba fejlődött, figyelmen kívül hagyva egy fontos köztes egységet, a (nemzet)államot. Kezdetben Adam Smith tanainak híveként és oktatójaként, majd legélesebb kritikusaként az egységes német állam és gazdaság létrehozásáért küzdött. A szabad kereskedelem versus protekcionizmus vitában a XIX. század egyik legnagyobb hatású alakja, aki Magyarországon elsősorban Kossuth Lajos gondolkodására hatott.

Kalandos élete során volt magas rangú állami köztisztviselő, az államigazgatástani egyetemi professzora, a német gyáriparosok és kereskedők érdekeinek lobbistája, Württemberg parlamenti képviselője, az Egyesült Államok konzulja Lipcsében, farmer, vasúti vállalkozó, újságíró, de mindenekelőtt felvilágosult és nagy hatású politikus hazafi. Württemberg száműzte radikális demokratikus reformokat követelő politikai tevékenysége miatt. 1825-ben az Egyesült Államokba emigrált, ahol részben Alexander Hamilton (1757–1804), Matthew Carey (1760–1839), Daniel Raymond (1786–1849) és Hezekiah Niles (1777–1839) írásainak, részben a napóleoni blokádot követő időszak gazdasági tapasztalatai hatására megírta a „Politikai gazdaságtan amerikai rendszere” című, 12 levélből álló munkáját a befolyásos philadelphiai iparvédelmi egyesület részére. Emellett vasútépítési vállalkozásba kezdett és újságírással is foglalkozott új hazájában. 1830-ban amerikai állampolgárként tért vissza Németországba, ahol a Lipcse–Drezda vasútvonal megépítésén és a német vámunió (Zollverein) kiszélesítésén dolgo-

zott. 1837-től Párizsban élt tudósítóként. Itt írta meg a csak 1925-ben felfedezett pályaművét, a „Politikai gazdaságtan természetes rendszere” címmel, amelyet a következő, a Francia Akadémia által feltett pályázati kérdésre adott be: „Franciaországnak protekcionista vagy liberális kereskedelmi és vámpolitikát kell-e folytatnia?”. 1841-ben adja ki főművét, a „Politikai gazdaságtan nemzeti rendszere” címmel, amely világhírnevet szerzett számára. Ebben a műben érte el a Hamilton által Amerikában útjára bocsátott „amerikai rendszer” ideájának addigi legteljesebb kifejtését.

Élete hátralevő éveiben mint a német birodalmi érdekek előhírnöke és nagykövete teljesít önkéntes diplomáciai küldetést. Ellátogat Ausztriába, Magyarországra, Belgiumba és Angliába, mindenhol népszerűsítve a vasútépítés, iparfejlesztés és a kelet-európai térség gazdasági kolonizációjának ügyét. 1846-ban, angliai látogatását követően egészsége hirtelen megromlik és máig tisztázatlan körülmények között öngyilkosságot követ el.

Első, és Schumpeter szerint legeredetibb művében, az „Amerikai rendszer”-ben Hamilton és Raymond írásai hatására List kifejti a smithianizmus bírálatát. Hangsúlyozza, hogy a „természetes vállalkozási szabadság” és kereskedelmi liberalizmus egy olyan „kozmpolita doktrína”, amely hibásan általánosítja a Nagy-Britanniában uralkodó gazdasági helyzetet az egész világra. Egy Angliánál fejletlenebb ország még csak csíráiban meglévő termelőerőinek „protekcióra”, védelemre van szüksége, ahogyan egy gyermeket is védeni kell a külvilágtól élete első szakaszában.

Az 1837-ben írt „Természetes rendszer” kifejti a gazdasági fejlődés általános elméletét, amely List szerint a nemzeti szintű mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi munkavégzés egymást követő, egymást kiegészítő szintjein keresztül érvényesül.

Főművében, a „Nemzeti rendszer”-ben List tovább építkezik a hamiltoni alapokon. A német viszonyokra konkrétan megfogalmazott tézisei szerint nemzeti szinten el kell törölni a fejlődés olyan belső korlátait, mint a német államok közötti vámhatárok, amelyek hátráltatják a belkereskedelmet és kommunikációt. Az erős nemzeti gazdaságok létrehozásának egyik legerősebb eszköze a vasútfejlesztés és általában az infrastruktúra állami segítséggel történő kiépítése.

List érvrendszerének központi magja a „termelőerők elmélete”. A nemzetek „termelőerői” (*Produktionskräfte*) közé sorolta a „természeti tőkét”, a „szellemi tőkét” és a „termelési tőkét”, amelyeket a liberális elmélet képviselőivel ellentétben nem adottságnak tekint, mennyiségük és minőségük helyes gazdaságpolitikával fejleszthető. Ennek felismerése Heller Farkas szerint List Frigyes egyik elévülhetetlen érdeme. Az ipari védővámok okozta belső árnövekedést olyan jövőre vonatkozó *beruházásnak* tekintette tehát, amely – a tőkebefektetésekhez hasonlóan – a nemzet termelőerőinek, azaz a gazdaság profittermelő képességének növekedését eredményezi.

Magyarországon Trefort Ágoston már németországi megjelenésének évében ismertette List „Nemzeti rendszer”-ének tartalmát a Magyar Tudós Társaságban (lásd Trefort-arcél). A *Pesti Hirlap* 1842. február 3-i „Iparegyesület” című vezércikkében Kossuth Listtól idézi később híressé vált metaforájának előzményét: „Amelly nemzet csak földművelést űz, hasonlít olly egyénhez, kinek csak egy karja van.” 1842-ben a világon elsőként Magyarországon fordítják le idegen nyelvre List „Nemzeti rendszer”-ét, Sárváry Antal kőszegi ügyvéd jóvoltából. Hazánkban List műve az első magyar nyelven megjelenő gazdaságtanelméleti könyv, amely széles olvasottságnak örvendett a maga idejében.

A korabeli szakirodalom fejlődésére és színvonalára jó példa Karvassy Ágoston egyetemi tanár 1843-as „Státuszgazdaság” című munkája (lásd Karvassy-arcél), amely, mint az első magyar nyelven megjelent gazdasági tankönyv, részletesen tárgyalja List nézeteit és azokat a merkantilizmus, a fiziokratizmus és a smith-i iskola mellett egy *negyedik* közgazdasági rendszernek tekinti. Gróf Dessewffy Emil (lásd Dessewffy-arcél) „Parlagi eszmék” címen 1844-ben megjelent írásában List elméletének mély megértéséről tanúskodik, amikor List érvrendszerével bizonyítja, miért *nem* ajánlatos a védvámpolitikát Magyarország akkori fejlettségi szintjén alkalmazni.

List 1844-es magyarországi látogatását nagy várakozás előzte meg. Decemberben először Pozsonyban töltött egy-két napot, ahol részt vett egy, a Veidrik-völgy elhagyott malmainak újjáépítésére és 30 különféle kézműves mesterséget folytató német család letelepítésére irányuló részvénytársaság megalapításában, amely vállalkozásba saját vagyonnal is szándékozott beszállni. A Pesten eltöltött két napos látogatása alatt a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választotta, a tiszteletére adott fogadáson pedig Kossuth úgy köszöntötte Listet, mint a közgazdászt, aki „a legérthetőbben tette nyilvánvalóvá a nemzetnek igazi gazdasági érdekeit”. List előadásaiban javasolta az ország iparosítását, gazdasági terjeszkedését, csatornák és vasútvonalak építését. Üdvözölte Kossuth védegyelet-kezdeményezését, de egyben figyelmeztetett is, hogy az ipar fejlődése lassú, lépcsőzetes folyamat és költséges kudarokat lehet elszenvedni akkor, ha az ország nem a fejlettségének megfelelő ipart próbálja meghonosítani.

List írásaival és látogatásával jelentős hatást gyakorolt az elavult rendi nacionalizmus és a fejlettebb ipari nemzetek világkereskedelmi pozícióit fenntartó szabadkereskedelmi elvek között tétovázó magyar politikusokra. Ez a hatás azonban inkább csak inspiráló jellegű volt. A magyar közvéleményt elsősorban List amerikai tapasztalatai ragadták meg, amelyről főművében is hosszan értekeznek. Annak ellenére, hogy a korábban szabad kereskedelmet hirdető Kossuth nézeteinek megváltozása gazdaság- és kereskedelempolitikai kérdésekben nagyrészt Listnek köszönhető, Kossuth mégis csak a vámvédelem és iparfejlesztés általános elvét vette át tőle, Magyarország és Közép-Európa jövőjére vonatkozó konkrét javaslatait nem. Kossuthék az önálló magyar vámterület megvalósítását a német vámszö-

vetség létrejött és Ausztria föltételezett csatlakozása ellenében sürgették. List viszont meggyőződéssel hirdette, hogy Magyarország fejlődése az osztrák tartományoknak is érdeke és a kölcsönös előnyök alapján felvirágzó magyarság Ausztria oldalán az egységes Németországgal lépett volna az Egyesült Államokhoz hasonló gazdasági-politikai szövetségre.

Magyarország geostratégiai igen fontos szerepet kapott List grandiózus „Mitteleuropa” terveiben. Szerinte Magyarország lett volna a kulcs, egy Német–Magyar Birodalom létrehozásán keresztül, Törökország elkerülhetetlen összeomlása után a Balkánon és az egész Közel-Keleten kialakuló hatalmi vákuum kitöltéséhez. Ennek megvalósítását rövid távon a dél-német, aprótelkes parasztok magyarországi letelepítésétől várta, akik egy magasabb mezőgazdasági kultúrát honosíthattak volna meg és ösztönözhatték volna a magyar parasztok hasonló terjeszkedését a Balkánon. Hosszú távú terve az Ostende–Trieszt–Bombay vasútvonal kiépítése volt, mely elgondolása minden bizonnyal hatással volt az 1910-es években kiépülő és Magyarországon keresztül húzódó Berlin–Bagdad vasútvonal koncepciójára.

List erre vonatkozóan két Magyarországgal foglalkozó esszét is írt, amelyeket azonban a Magyar Tudományos Akadémia csak 1916-ban publikált Földes Béla szerkesztésében. Mind az „Emlékirat a magyar közlekedésügy reformjáról”, mind „A Magyar Királyság nemzetgazdasági reformjáról” a bécsi udvar irattárában porosodott, miután List 1845-ben megküldte őket Metternich kancellárnak. Bécsnek nem állt érdekében semmiféle radikális gazdaságfejlesztési program támogatása Magyarországon, annak ellenére, hogy List kiemelte a kölcsönös gazdasági fejlődés valamennyi részt vevő nemzet számára előnyös voltát. Mivel ezek a memorandumok irattárban maradtak, így nem fejthettek ki semmilyen hatást a XIX. század második felének magyar közgazdasági gondolkodására. Sőt, az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc elbukását követő időszakban annyira lekerült a napirendről Magyarország gyors iparosításának igénye, hogy List „Nemzeti rendszerének” hatása ekkor már szinte kimutathatatlan.

Listről tévesen azt hiszik, hogy feltétlen hirdetője volt a protekcionizmusnak, és közgazdasági rendszerét is ezen az alapon szokták a klasszikus iskolával szembehelyezni. Heller Farkas kiemeli, hogy List „elméletével csak az ideiglenes vámvédelem gyakorlatát alapozta meg”, amely így „nem kerül igazi ellentétbe a szabad kereskedelem elméletével”. A fiatal, „gyermek” iparágak védővámokkal való támogatásából List kategorikusan kizárta a mezőgazdasági termékeket.

Németországban List ideáinak a mai napig tartós hatása van. Több szerző List életművét Marx gazdaságelméletével vetette össze mint egyenlő mélységű, hasonlóan radikális, de más következtetésekre jutó gondolatrendszereket. List gondolatvilága azonos alapon áll a német történeti iskolával, az amerikai institutionista iskolával, de „nemzeti rendszeréről” kimutatható, hogy leginkább egy mára elfeledetté vált gazdaságpolitikai irányzattal, a Hamilton, Raymond, Matthew

Carey és Henry C. Carey neveivel fémjelezhető „amerikai rendszerrel” mutat rokonságot (lásd még a „Gazdasági romanticizmus és Friedrich List” című tanulmányt).

FŐBB MŰVEI

1827. *Outlines of American Political Economy in a Series of Letters*. Philadelphia. Újranyomva In: Hirst, M.E. (ed.): *The Life of Friedrich List and Selection from his Writings*. London: Smith, Elder & Co., 1909.
1837. *The Natural System of Political Economy*. (Szerk. és ford. W. O. Henderson) London: Frank Cass, 1983.
1841. *Das Nationale System der Politischen Oekonomie*. Stuttgart und Tübingen: J. G. Cotta. Magyarul: 1843. Angolul: 1856.
1843. *A politikai gazdálkodás nemzeti rendszere*. 1–3. köt. Kőszeg: Sárváry Antal magánkiadása.
1850. Über die national-ökonomische Reform Ungarns. (List Magyarországgal foglalkozó írásainak gyűjteménye.) In: *Gesammelte Schriften II*.
- 1850–1851. *Gesammelte Schriften*. I–III. (Szerk.: Ludwig Hausser) 3 kötet. 1–2. kötet: 1850, 3. kötet: 1851.
1916. A Magyar Királyság nemzetgazdasági reformjáról. In: List, Friedrich. *Emlékirat a magyar közlekedésügy reformjáról*. (Szerk. Földes Béla) Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
1916. *Emlékirat a magyar közlekedésügy reformjáról*. (Szerk. Földes Béla) Budapest: Magyar Tudományos Akadémia
- 1927–1935. *Friedrich List. Schriften, Reden, Briefe* (szerk. Erwin von Beckenrath, Edgar Salin és mások). 10 kötet. Berlin.
1940. *A politikai gazdaságtan nemzeti rendszere*. Budapest: Magyar Közgazdasági Társaság. 438 o.
1996. *Outlines of American Political Economy in a Series of 12 Letters*. Wiesbaden: Dr. Böttinger Verlags-GmbH. (Magyarul: *Az amerikai politikai gazdaságtan vázlat*. Megjelenés előtt.)

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

- Dühring, E. 1867. Die wissenschaftliche Bedeutung Friedrich Lists. In: *Deutsches Vierteljahresschrift*. Vol. 30. 4. sz.
- Henderson, W. O. 1983. *Friedrich List: Economist and Visionary*. London: Frank Cass.
- Hirst, Margaret E. 1909. *Life of Friedrich List and Selections From His Writings*. London: Smith, Elder and Co.
- Lenz, Friedrich. 1936. *Friedrich List, der Mann und das Werk*. München und Berlin: Oldenbourg. 441 o.
- Meuser, Eduard. 1914. *List und Carey als wissenschaftliche Nationalökonomien*. Mainz: Böticher
- Notz, William F. 1926. Friedrich List in Amerika. *American Economic Review*, Vol. XV., No. 2. June.
- Salin, Edgar. 1979. List, Friedrich. In: *Encyclopaedia of the Social Sciences*. Vol. IX., pp. 509–510. New York: Macmillan.
- Salin, Edgar. 1921. Friedrich Lists Lehre von den Wirtschaftsstufen und die Bedeutung der Typik. *Schmollers Jahrbuch*, Vol. 45.

(Balogh Ákos)

Carl Menger

(1840–1921)

Menger az angol Jevonssal és a svájci-francia Walras-sal együtt a *határhaszon-elemzés létrehozója*, s mint ilyen, voltaképpen a modern neoklasszikus közgazdaságtan kialakulását megalapozó tudós. Ugyanakkor az *osztrák iskola* alapítójaként is őt kell megnevezni, amely iskola a közgazdaságtani gondolkodásban önálló arculattal rendelkező, különálló tradícióként jelent meg az elmúlt száz év során. Az osztrák iskola legjelentősebb képviselői közé tartozik még E. Böhm-Bawerk (1851–1914), F. Wieser (1851–1926), L. Mises (1881–1973), F. A. Hayek (1899–1998) és bizonyos megszorításokkal J. A. Schumpeter (1883–1950).

Menger Galíciában született. A bécsi majd a prágai egyetemen jogot és politikai gazdaságtant tanult, a krakkói egyetemen doktorált. Munkáját újságíróként kezdte, majd 1871-ben osztrák közszolgálatba lépett. Ebben az évben jelent meg „A közgazdaságtan alapelvei” című műve, amelyet a bécsi egyetemre nyújtott be habilitációra. Ez tekinthető fő művének, ebben fejt ki a közgazdasági elemzésben fordulatot megalapozó koncepcióját. Itt kezdődött sikeres akadémiai pályafutása. 1876-ban Rudolf trónörökös nevelője lett, két éven át kísérte utazásai során. 1879-ben a bécsi egyetem politikai gazdaságtan tanszékét nyerte el, ahonnan 1903-ban vonult vissza, hogy a továbbiakban csak kutatással foglalkozzon. 1921-ben halt meg, Bécsben.

A közgazdaságtan története *szubjektív értékelméletére alapozott gazdaságelmélete*, az elhíresült módszertani vita kapcsán kifejtett *metodológiai nézetei*, valamint *iskolateremtő szerepe* miatt tartja számon Menger munkásságát.

Fő művében meg kívánta mutatni, hogy az *értékelmélet* megfelelően, egyben *egységes keret*et adva meg tudja oldani azon problémákat, amelyekkel a korábbi gondolkodók szembesültek. Kifejtésmódja más tradíciót tükröz, mint Jevonsé és Walrasé. A kifejtés egyáltalán nem formalizált, nem matematikai. Logikai, oksági összefüggések láncolatán keresztül magyarázza a kapcsolódásokat. Az arisztotelészi filozófia hagyományain építkezve abból indul ki, hogy minden az ok és okozat törvényének van alávetve.

Lépésről-lépésre, gondos definiálással meghatározza a javakat, a gazdasági javakat, a javak különböző osztályait (alacsonyabb rendű, magasabb rendű javak) s ezek összekapcsolódásának láncolatát. Az emberi szükséglet, ennek felismerése, tudása és kielégítése, a szűkös javakkal végzett célszerű gazdálkodás fűzi egységes egészbe a rendszert.

A javak azáltal válnak értékessé, hogy a fogyasztó szükségletének kielégítésében az egyén számára más-más fontosságúak. A fogyasztó szükségletét közvetlenül kielégítő javak (elsőrendű javak, például kenyér) fontosságán keresztül határozódnak meg a magasabb rendű javak (például liszt-búza-a termeléshez

szükséges eszközök láncolatának) értékei. Az oksági láncra a gazdaság, a termelés egész struktúráját sikerült felfűzni, ahol az oksági kapcsolat – s ezen keresztül a javak értékelése – a *fogyasztótól* (közvetlen szükségletétől) *kiindulva* halad magasabb és magasabb rendű javak irányába, azaz a termelés, a *termelési tényezők értékelése felé*.

Ez az elméleti közelítés olyan kérdéseket is hangsúlyozott, amelyek Jevonsnál és Walrasnál kevésbé voltak jelen. Menger (i) a termelési tényezők értékmagyarázatát a rendszer integráns részévé tette, (ii) hangsúlyozta a magasabb rendű javak közötti komplementaritást, (iii) a tudás fontosságát, a bizonytalanságot a rendszer alapelemeiként kezelte.

Rendkívüli fontosságúnak tartva a fő művében alkalmazott módszertan lényegi eltéréseit a kortárs nézetektől, szisztematikusan foglalkozik a közgazdaságtan és általában a társadalomtudomány módszertanával. Menger az elméleti elemzés fontosságát hangsúlyozva veszi védelmébe a *társadalomtudomány elméleti módszerét*, és ebből kiindulva *bírálja a német történeti iskola* eltérő nézeteit.

A közgazdaságtan történetének egyik legjelentősebb módszertani vitája alakul ki Menger és G. von Schmoller (1838–1917) között. A társadalmi jelenségek organikus interpretációjához kapcsolódik Menger módszertanának további fontos eleme, az „*atomisztikus*” módszer, ami módszertani individualizmusként vált ismertté.

FŐBB MŰVEI

1871. *Grundsätze der Volkswirtschaftslehre*. Angolul: *Principles of Economics*. (F. A. Hayek bevezető tanulmányával), New York, London: New York University Press. 1981.
1883. *Untersuchungen über die Methode der Sozialwissenschaften und der politischen Ökonomie insbesondere*. Leipzig. (Angol nyelven: *Problems of Economics and Sociology*, Urbana: University of Illinois Press, 1963. Ed.: L. Schneider)
1884. *Die Irrtümer des Historismus in der deutschen Nationalökonomie*. Wien.
1887. *Zur Kritik der politischen Ökonomie*. Wien.
1892. *Die Valutaregulierung in Österreich-Ungarn*. *Conrad's Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*. 3.

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

- Hayek, F. A. 1978. *The Place of Menger Grundsätze in the History of Economic Thought*. Magyarul In: F. A. Hayek: *Piac és szabadság*. Budapest: KJK. 1995.
- Hayek, F. A. 1981. Carl Menger. Introduction to Carl Menger. *Principles of Economics*, New York, London: New York University Press, 11–36. o.
- Hicks, J. R.–Weber, W. (szerk.) 1973. *Carl Menger and the Austrian School of Economics*. Oxford: Calderon Press.

- Jaffé, W. 1976. Menger, Jevons and Walras de-homogenized. *Economic Inquiry*. 14(4), December, pp. 411–425. o.
- Schumpeter, J. A. 1951. Carl Menger, 1840–1921. In: Schumpeter, J. A.: *Ten Great Economists*, New York: Oxford University Press.
- Mises, L. von. 1978. Carl Menger and the Austrian School of Economics. In: Mises, L. von.: *The Clash of Group Interests and other Essays*, New York: Center for Libertarian Studies.
- Schmoller, G. von. 1883. *Zur Methodologie der Staats- und Sozialwissenschaften*. In: Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft in deutschen Reich, 974–994. o.

(Bekker Zsuzsa–Hild Márta)

Karl Heinrich Rau

(1792–1870)

Erlangenben született professzori családban, maga is ezt a pályát választotta. 1818-ban már szülővárosa egyetemén a kamarai tudományok professzora, 1822-től Heidelbergben tanított haláláig, ahol tanítványa volt Roscher és Adolph Wagner is. Aktív politikai szerepet játszott: tagja volt a badeni nagyhercegség felsőházának, 1848-ban pedig a frankfurti parlamentnek. Fő műve, az 1826 és 1837 között megjelentetett, majd életében még nyolc kiadást megért, francia, olasz és svéd nyelven is napvilágot látott *Lehrbuch der politischen Ökonomie* mellett számos tanulmányt írt konkrét gazdasági kérdésekről, pl. a német vámunióról, az angol szegényházakról, az amerikai bankokról stb. Rendkívül jól ismerte kora német és külföldi irodalmát, levelezésben állt J. St. Mill-lel és Seniorral. Hatalmas könyvtára volt közgazdasági tárgyú könyvekből és kéziratokból (az egyik forrás szerint magyar nyelvű művek is voltak közöttük). Tankönyvében a hagyományos kameralista felosztást átalakítva három részre osztotta a nemzetgazdaságtant: elmélet, alkalmazás vagy politika és pénzügytan. Ez a felosztás irányadó maradt a német egyetemeken egészen a legutóbbi időkig. Műve egyesíteni igyekezett a kameralista igazgatási elképzeléseket és az Adam Smith által megfogalmazott természetes szabadság ökonomiai diskurzusát. Noha értékelméletében is erősen kötődött a természetes ár smithi koncepciójához, egyike volt az elsőnek, aki grafikus formában ábrázolta a kereslet és kínálat szerepét a piaci ár kialakulásában. A Magyar Tudományos Akadémia 1858-ban külső tagjának választotta.

FŐBB MŰVEI

1825. *Über die Kameralwissenschaft*. Heidelberg: Groos.
- 1826–1837. *Lehrbuch der politischen Ökonomie*. 3 köt. Heidelberg: Winter.

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

- Kautz Gyula. 1873. *Emlékezés K.H. Rau felett*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Tribe, K. 1988. *Governing economy*. Cambridge: Cambridge University Press.

(Madarász Aladár)

Wilhelm Georg Friedrich Roscher

(1817–1894)

Hannoverben született jómódú állami hivatalnokcsalád gyermekeként. Történelmet és politikatudományt tanult Göttingenben és Berlinben. 1843-tól a politikai gazdaságtan rendkívüli, 1844-ben rendes tanára Göttingenben, 1848 forradalmi esztendejében lett a lipcsei egyetem professzora, és itt működött haláláig. Mélyen vallásos protestáns volt, aki – Max Weber jellemzése szerint – a hit primitív formájához ragaszkodott.

Roschert kora talán legjelentősebb és legbefolyásosabb német közgazdászának tarthatjuk. A „régí német történelmi iskola” egyik alapítója és vezető személyisége volt, aki elsősorban módszertani téren járult hozzá az irányzat megalapozásához, de önálló új elméletet nem alkotott. Az általa képviselt „történelmi-élettani módszert” szembeállította az „eszményi” módszerrel. E módszer segítségével kívánta leírni a gazdasági fejlődés tényleges menetét és a valódi gazdasági élet tényeit. Lényegesnek tartotta a gazdasági fejlődés törvényeit, amelyeket a különböző népek és nemzetek történelmének összehasonlítása és fejlődési szakaszai analógiáinak bemutatása révén vélt megragadhatónak. Hangsúlyozta a történelmi relativizmus jelentőségét, mondván, hogy a gazdasági viselkedés nem ábrázolható helytől és időtől függetlenül, hanem jórészt a különböző népek sajátos történelmi és nemzeti körülményeitől függ. Ő is elfogadta azt a német eszmetörténelmi álláspontot, amely a nemzetet önálló létezőnek, szerves egésznek, és nem az egyének valamiféle halmazának tekintette.

Ezzel ellentétesen tartotta az „eszményi módszert”, amely a gazdasági rendszer működését absztrakt elvekből logikailag levezetve, ideális esetként ábrázolta, ami a klasszikus közgazdászok szemléletét jellemezte. Noha Roscher szerint a gazdasági életben általában nem egyirányú oksági viszonyok, hanem reciprok összefüggések állnak fenn, mégsem vetette el a gazdasági mozgástörvények létezését. Ezek azonban különböznek a természeti törvényektől, mivel alanyaik az önálló akarattal és ésszel rendelkező emberek, akiknek cselekvési motivációja változik. Álláspontja e területen közelebb állt a klasszikus politikai gazdaságtanhoz, mint a történelmi iskola következő, úgynevezett „új generációjáéhoz”. Egyik

kortársa, a szintén a történeti iskolához sorolt Karl Knies szerint: „Roscher inkább a történetírást egészítette ki, mintsem a közgazdaságtant javította”. A modern elemzők pedig vele látják beteljesedni azt az eszmetörténeti folyamatot, amely a XIX. századi német közgazdasági gondolkodásban az emberi szükségleteken alapuló egyéni értékeléseket a módszertani kollektívizmussal kapcsolta össze.

Tankönyve, az 1854 és 1897 között huszonekét kiadásban megjelent és sok nyelvre, köztük magyarra is lefordított *System der Volkswirtschaft* („A nemzetgazdaság alaptanai”) ezért igen hasonlított J. St. Mill „Alapelvei”-re, első kötetében ugyanazokat a témaköröket: termelés, fogyasztás, árak stb. vette sorra. Az áruk csereértékének meghatározásában a kereslet és kínálat, a szubjektív értékelések szerepének elismerése mellett továbbra is a termelési költséget tekintette alapvetőnek. A klasszikus témák tárgyalását bőszes történeti anyaggal egészítette ki: a járadék, a bérek és kamatok, a népesedés, a luxus stb. témakörében. A további kötetek a mezőgazdasággal, az iparral és kereskedelemmel, a pénzügyekkel és a szociálpolitikával foglalkoztak és még több történeti anyagot tartalmaztak. Roscher szakaszelmélete is rokonságot mutatott a természetjogi és felvilágosodás korabeli koncepciókkal: nála először a termelés tényezői, a munka, a föld, a tőke határozták meg az egymásra következő fázisok jellemzőit, majd ezt kiegészítette a különböző kormányzati formák antik gyökerű sorrendjével: patriarchális királyság, földesúri és papi arisztokrácia, abszolút monarchia, demokrácia. A demokráciát szerinte a vagyon uralmát jelentő plutokrácia követi, amely végül cezarizmusba, vagyis katonai diktatúrába torkollik.

Más művei közül említést érdemel a német ökonómiai gondolkodás történetéről írt összefoglalása és a nagyvárosok területi elhelyezkedésének gazdasági kérdéseit vizsgáló könyve.

Roscher nagy nemzetközi tekintélynek örvendett: Carl Menger neki ajánlotta a marginalizmus egyik alapvetésévé váló könyvét. Kautz Gyula és Földes Béla is Roscher tanítványa és követője volt. 1861-ben Roschert a Magyar Tudományos Akadémia külső tagjává választotta.

FŐBB MŰVEI

1843. *Grundriss zu Vorlesungen über die Staatswirtschaft nach geschichtlicher Methode*. Göttingen: Dieterich.
- 1854–1894. *System der Volkswirtschaft*, 5 Bde.
1854. I. *Die Grundlagen der Nationalökonomie*. Stuttgart: Cotta. (Magyarul: A nemzetgazdaság alaptanai. Ford. Kiss János. Budapest: Lampel R. 1912.)
1859. II. *Nationalökonomik des Ackerbaus und der verwandten Urproduktionen*. Stuttgart: Cotta. (Magyarul: A földművelés és rokon őstermelések története és nemzetgazdasági elmélete. Ford. Kiss János. Budapest: Lampel, é. n.)
1881. III. *Nationalökonomik des Gewerbefleisses und Handelns*. Stuttgart: Cotta. (Magyarul: A kereskedés és ipar története és elmélete. Ford. Kiss János. Szeged: 1901.)

1886. IV. *System der Finanzwissenschaft*. Stuttgart: Cotta. (Magyarul: A pénzügytan rendszere. Ford. Kiss János. Szeged: Schulhof, 1903.)
1894. V. *System der Armenpflege und Armenpolitik*. Stuttgart: Cotta. (Magyarul: A szegénygyámoltás és szegényügyi politika rendszere. Ford. Kiss János. Szeged: Schulhof, 1905.)
1861. *Ansichten der Volkswirtschaft aus dem geschichtlichen Standpunkte*. Leipzig: Oldenbourg. (Magyarul az I. rész: A nemzetgazdaságtan viszonya a klasszikus ókorhoz. Budapest, 1884.)
1874. *Geschichte der National-Oekonomik in Deutschland*. München-Berlin.
1892. *Politik, Geschichtliche Naturlehre der Monarchie, Aristokratie und Demokratie*. Leipzig.

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

- Betz, H. K. 1988. How does the German Historical School fit? In: *History of Political Economy*, Vol. 20. No. 3. 409–430. o.
- Eisermann, Gottfried. 1956. *Die Grundlagen des Historismus in der deutschen Nationalökonomie*. Stuttgart.
- Földes Béla. 1920. *Visszaemlékezések Roscher Vilmosra*. Közgazdasági értekezések. Budapest.
- Giouras, Thanassos. 1995. Wilhelm Roscher: the „historical method” in the social sciences. In: *Journal of Economic Studies*, Vol. 22. No. 3–5. 106–126. o.
- Kautz Gyula. 1896. *Roscher Vilmos és a történelmi módszer a közgazdaságtudományban*. Budapest.
- Madarász Aladár. 1998. Kautz Gyula és a (német) történeti iskola. In: Temesi J. (szerk.): *50 éves a BKE. Jubileumi tudományos ülészak*. Magyar és kelet-európai eszmetörténet szekció. Budapest: BKE, I. köt. 450–461. o.
- Milford, Karl. 1995. Roscher’s epistemological and methodological position. *Journal of Economic Studies*, Vol. 22. No. 3–5. 26–52. o.
- Schefold, Bertram (hrsg.). 1994. *Kommentarband zur Faksimile-Ausgabe Wilhelm Roschers „Ansichten der Volkswirtschaft aus dem geschichtlichen Standpunkte”*. Düsseldorf: Verlag Wirtschaft und Finanzen.
- Weber, Max. 1985. Roscher und Knies und die logische Probleme der historischen Nationalökonomie. In: Max Weber: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen: J.C.B. Mohr.
- Winkel, Harald. 1977 *Die deutsche Nationalökonomie im 19. Jahrhundert*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

(Madarász Aladár)

Gustav von Schmoller

(1838–1917)

Heilbronnban született hivatalnokcsaládban. Egyetemi tanulmányait Tübingenben végezte, majd rövid hivatalnokoskodás után tanítani kezdett: Halle, Strassburg, végül az új császárság fővárosa, Berlin voltak pályafutása állomásai. A berlini egyetem politikai gazdaságtani tanszékének professzoraként (1882–1913) több mint három évtizeden át meghatározó személyisége volt a korabeli német közgazdaságtannak, őt tekintették az ún. „német történeti iskola” második nemzedéke vezéralakjának. Alapítója és hosszú időn keresztül elnöke volt a német közgazdászok ma is létező társaságának (*Verein für Sozialpolitik*), amely már nevében is hirdette célkitűzését, s amelynek élén jelképe lett a „katedraszocializmusnak”. Ennek fő törekvése az volt, hogy addig példátlan állami szociális intézkedések (betegbiztosítás, öregségi nyugdíj stb.) révén érje el az 1871-ben létrejött német császárság belső ellenségeként számon tartott szociáldemokrata munkásság lojalitását, vagy legalábbis politikai semlegesítését. Schmoller volt a kiadója több folyóiratnak és forráskiadványnak, köztük a *Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich* címűnek, amely évtizedeken át csak Schmoller évkönyveként emlegettek. Ő volt Poroszország és Brandenburg udvari történésze, és döntő szava volt a különböző német egyetemek közgazdasági tanszékeinek betöltésében. Tagja volt a porosz államtanácsnak és a felsőháznak, 1908-ban nemesi címet kapott. A Magyar Tudományos Akadémia 1915-ben külső tagjává választotta.

Schmoller egyszemélyben akart történész és közgazdász lenni, mert úgy vélte, hogy csak az alapos és részletes történelmi tanulmányokra épülő közgazdasági elméletnek van létjogosultsága. Felfogásában egyesíteni akarta a versengő korabeli szellemi irányzatokat: az állam szerepét idealizáló filozófiai hagyományt, a tények összegyűjtését szorgalmazó pozitívizmust és a történelmet a magasabb cél felé tartó fejlődési szakaszok sémájában interpretáló historicizmust. Első művei a német kisipar, a strassburgi takácsok céhéről írt történeti tanulmányok voltak, ezeket a porosz pénzügyi politika, a selyemipar stb. történetéről szóló tanulmányok követték. Ezekre építette a merkantilizmus történetének újraértékelését, amelyben – elvetve a klasszikus politikai gazdaságtan felfogását – úgy ábrázolta a XVI–XVIII. század gazdaságpolitikáját, mint a (porosz) államfejlődés történelmi feltételek által indokolt racionális piac- és nemzetépítő politikáját. A klasszikus közgazdaságtan liberális felfogása, a kereskedelem szabadságának elve csak a szaksz után érvényesíthette felszabadító hatását, de ez a hatás a XIX. század közepére kimerült, helyére új, nemzeti gazdaságtannak kell lépnie, amely képes orientálni a társadalmat integráló állam szociális reformpolitikáját. Az ezt lehetővé tevő gazdaságtannak Schmoller szerint szakítania kell a „dogmatikus angol–fran-

cia hasznossági teóriával” és új, mélyebb alapokat kell találnia: a politikai gazdaságtant az etika, a jog, a filozófia, a pszichológia, a történelem újra bevonásával kell a „társadalom tudományává” változtatni. E tudomány kiindulópontja nem az egyén és technikai termelése, hanem a társadalom és annak történeti fejlődése, ezért azokat a társadalmi formákat kell vizsgálni, amelyekben a gazdasági élet megjelenik. 1883-ban e gondolatokkal szállt vitába az osztrák Menger, aki a német gazdasági diskurzus más hagyományaira támaszkodva dolgozta ki a határhaszon-elemzés alapjait, hangoztatva, hogy az elméleti gazdaságtan számára nem hoz eredményt a tények felhalmozása, csak az absztrakt logikai érvelés, a természettudományos módszerek alkalmazása. Schmoller ezt visszautasította és ebből fejlődött ki az évtizedes, gyakran elkeseredett „módszertani vita”, amely szembeállította a dedukció és az indukciónak híveit, az általános érvényű gazdasági törvényekre hivatkozók és a történetileg változónak tekintett jelenségekre esküvőket. Noha szokás e vitát az energiák felesleges pocskololásaként interpretálni (Schumpeter), valójában az ekkor felvetődő kérdések azóta is kísértik a közgazdaságtant.

Schmoller nem tudta saját programját valóra váltani, nem tudott olyan közgazdaságtant kidolgozni, amely a történeti kutatásokra építve fogalmazott volna meg gazdasági elméletet. Bár nem vetette el általában a deduktív következtetést vagy az absztrakt elméletet, sőt, fő művébe, az 1904-ben megjelentetett „*Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre*”-be beépítette a klasszikus és neoklasszikus elmélet számos értékelméleti megállapítását, de az eredmény nem igazolta a szándékot, érvelése már a kortársak szemében is eklektikusnak és zavarosnak tűnt. Hatása is ambivalens volt: miközben a felvilágosult, paternalista porosz monarchia és bürokrácia által megvalósítandó társadalmi reform és szociális igazságosság gondolata kétségtelenül szerepet játszott a szociális piacgazdaság eszméjének kialakulásában, műve és az egész történeti iskola hamarosan feledésbe merült, mint amely zsákutcának bizonyult a közgazdaságtan történetében. Az utóbbi években néhány elméletitörténész Schmoller-reneszánszról beszél, utalva arra, hogy több heterodox irányzat számára lehetne kiindulópont vagy ösztönzés az ő programja.

FŐBB MŰVEI

1870. *Zur Geschichte der deutschen Kleingewerbe im 19. Jahrhundert*. Halle: Waisenhaus.
1879. *Die Strassburger Tucher- und Weberzunft*. Strassburg: Trübner.
1888. *Zur Literaturgeschichte der Staats- und Sozialwissenschaften*. Leipzig: Duncker & Humblot.
1898. *Umriss und Untersuchungen zur Verfassungs-, Verwaltungs- und Wirtschaftsgeschichte besonders des preussischen Staates im 17. und 18. Jahrhundert*. Leipzig: Duncker & Humblot.
1898. *Über einige Grundfragen der Sozialpolitik und der Volkswirtschaftslehre*. Leipzig: Duncker & Humblot.

1900–1904. *Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre*. I–II. München und Leipzig: Duncker & Humblot.
1918. *Die soziale Frage*. München und Leipzig: Duncker & Humblot.

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

- Anderson, P. R. 1973. Gustav von Schmoller. In: Hans-Ulrich Wehler (hrsg.): *Deutsche Historiker*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
Backhaus, J. G. (hrsg.) 1993. *Gustav von Schmoller und die Probleme von heute*. Berlin: Duncker & Humblot.
Balabkins, N. 1988. *Not by theory alone...* Berlin: Duncker & Humblot.
Bock, M., Homann, H., Schiera, P. (hrsg.) 1989. *Gustav Schmoller heute: die Entwicklung der Sozialwissenschaften in Deutschland und Italien*. Bologna–Berlin: Duncker & Humblot.
Madarász Aladár. 1978. Egy fogalom történetéből. *Világosság* 3–4. 211–231, 278–284. o.
Nau, H. H. 2000. Gustav Schmoller's Historico-Ethical Political Economy. *European Journal of the History of Economic Thought*. 7:4. pp. 507–531.
Peukert, H. 2001. The Schmoller Renaissance. *History of Political Economy*, 33. 71–116.
Priddat, B. 1995. *Die andere Ökonomie*. Marburg: Metropolis.
Schiera, P., Tenbruck, F. (hrsg.) 1989. *Gustav von Schmoller in seiner Zeit: Die Entstehung der Sozialwissenschaften in Deutschland und Italien*. Bologna–Berlin: Duncker & Humblot.
Schumpeter, J.A. 1926. Gustav von Schmoller und die Probleme von heute. *Schmollers Jahrbuch*. 50. 337–388. o.
Tribe, K. 1995. *Strategies of Economic Order*. Cambridge: Cambridge University Press.

(Madarász Aladár)

Joseph von Sonnenfels

(1732–1817)

Joseph von Sonnenfels a felvilágosult abszolútizmus állam- és gazdaságfilozófiájának egyik legjelentősebb kidolgozója, az ezen alapuló kameralista tanoknak a Habsburg birodalomban kötelező tananyagként szolgáló könyve révén a legnagyobb hatású terjesztője a régióban, s az osztrák területek német nyelvi-irodalmi mozgalmának egyik főszereplője.

1732-ben született Nikolsburgban, egy generációval korábban kikeresztelkedett majd az udvarnak nyújtott szolgálatokért nemességre emelt zsidó értelmiségi családban. A középiskolát Nikolsburgban, a piaristáknál végezte, majd öt évig a hadseregben szolgált, sok tapasztalatot szerzett a birodalom különböző részeinek helyzetéről, és nyelveket sajátított el. 1754 és 1756 között a bécsi egyetemen

folytatott tanulmányokat, ahol különösen az egyházjogot tanító Paul Joseph Riegger és a természetjogot tanító Karl Anton von Martini volt rá nagy hatással.

Lelkes és aktív tagja lett az 1761-ben alapított *Deutsche Gesellschaft*nak, amelynek célja a német nyelvű osztrák kultúra fellendítése volt. A felvilágosodás helybeli híveinek javát tömörítő társaság keretében folyó, nagyrészt a színháztársaságra irányuló tevékenységét Kazinczy is példaértékűnek tekintette.

Lényeges fordulat volt életében, amikor felkérték az 1763-ban a bécsi egyetem újonnan alapított közigazgatástani és kameralisztikai tanszékének vezetésére. Egyetemi munkája során írta meg fő művét, „A közigazgatás, a kereskedelem és a pénzügytudomány alapelvei”-t. A művet, amelynek az 1765-ben, 1769-ben illetőleg 1776-ban megjelent három kötete rendre a címben szereplő témákat dolgozza fel, már 1769-ben az örökös tartományokban, majd az egész birodalomban kötelező tananyaggá tették, s az is maradt egészen 1848-ig; maga a szerző is csak külön engedéllyel térhetett el előadásai során az abban foglaltaktól. Sok esetben természetesen csak rövidített változatokat alkalmaztak, Magyarországon pedig Beke Farkas 1807–1808-as latin fordítását tanították.

Sonnenfels célja a művel az volt, hogy elődjét, Johann H. G. von Justit (1720–1771), valamint a német kameralistákat részben követve, de részben meg is haladva, az adott területek vizsgálatát tudományos szintre emelje, mégsem szakadva el a gyakorlattól. Az írás hatalmas ismeretanyagról tanuskodik, a szerző idéz többek között Smith-től, Hume-tól, Montesquieu-tól, Mirabeau-tól, Justit-tól, Pliniustól, Arisztoteléstől. Mondanivalójának erősen leegyszerűsített lényege, hogy az állam hatáskörének néhány új területre is ki kell terjednie, gondoskodnia kell a népességszám növeléséről – ennek tudománya, a populacionisztika, külön államtani diszciplína rangjára emelkedett –, de arról is, hogy jobb anyagi és egészségügyi viszonyok között s magasabb szellemi szinten éljenek az emberek, és ezáltal hatékonyabb munkát végezhesenek. Mindehhez elengedhetetlen a népszámlálás és egyéb statisztikai nyilvántartások, az ipar erősítése, a mezőgazdasági technika és szakértelem emelése, a paraszti árutermelés lehetőségének kibővítése, a jobbágyok függésének lazítása, terheik enyhítése, az állam feladatainak anyagi eszközeit biztosító új, általános adórendszer bevezetése, a rend és a biztonság szavatolása, a vallási viszályok kiküszöbölése, a közigazgatás, az *anyanyelvi* közoktatás és közegészségügy fejlesztése. Ehhez pedig a mindezen törekvéseket megvalósítani képes, hatékony kormányzati apparátus és az akadályozó rendi és egyházi előjogok eltörlése szükséges.

Sonnenfels hivatalos elismertsége ellenére sem élvezett osztatlan népszerűséget, különösen az egyház és a rendek támadták. Főképp ennek tudható be, hogy nézeteit túlzott eréllyel propagáló lapját, melynek címe *Az előítélet nélküli ember*, erős cenzúrának vetették alá, majd kétéves fennállás után, 1767-ben be is tiltották.

Sonnenfels rendkívül sokrétű tevékenységének egyéb vonatkozásaira példa, hogy az ő jogfilozófiai és haszonelvűségre alapozott érvei hatására szüntették meg a birodalomban a kínvallatást és a halálbüntetést, s vezették be az európai fővárosok közül elsőként Bécsben a közvilágítást.

FŐBB MŰVEI

1765, 1769, 1776. *Grundsätze der Polizey, Handlung- und Finanzwissenschaft*. Bécs: Camensina. 8. és végleges kiadás: 1818–1822. 351, 339, 336 o.

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

H. Balázs Éva. 1987. *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen*. Budapest: Magvető Kiadó.
Kosáry Domokos. 1983. *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

(Horváth László)

Othmar Spann

(1878–1950)

Othmar Spann osztrák társadalomtudós és közgazdász, az univerzalizmus fő képviselője, a közgazdaságtan újromantikus iskolájának megalapítója és vezető egyénisége.

Társadalomtudományi, közgazdasági és filozófiai tanulmányait Bécsben, Zürichben, Bernben és Tübingenben folytatta. A kezdetben képviselt határhaszon-elmélettől elfordulva, közgazdasági nézeteiben elsősorban a gazdasági romantizmust megalapító Adam Müller, és bizonyos vonatkozásokban Friedrich List követője. 1909-től a *brünni* Műszaki Főiskolán oktatott, 1919-től mintegy két évtizeden keresztül a Bécsi Egyetem tanára volt. A két világháború között nemcsak Ausztriában, hanem Németországban is az egyik legnépszerűbb közgazdaságtan professzor, szélsőséges nézeteit Magyarországon is jól ismerték.

Számos könyve jelent meg több kiadásban, így például a „*Die Haupttheorien der Volkswirtschaftslehre*” című műve, amelyben az univerzalizmus szempontjából bírálta a közgazdaságtan történetének különböző elméleteit, 20 év alatt több mint 20 kiadásban jelent meg. Spann volt az alapítója a *Ständisches Leben* folyóiratnak, és ő indította el a „Herdflamme” kiadványsorozatot, amelyben részben eredetiben, részben német fordításban az idealista bölcsélet és a romantikus közgazdaságtan régebbi és korabeli alkotásait adták ki.

Az individualizmust, a liberalizmust, a marxizmust és a materializmus minden formáját elutasító Spann teljesen szembehelyezkedett a közgazdaságtan klasszikus és neoklasszikus felfogásával, sőt a német történeti iskolával is. Mind filozófiai, ideológiai gyökereit, mind módszertanát és fogalmi apparátusát tekintve új alapokra kívánta helyezni a közgazdaságtant. A társadalmat teleológiai szemlélettel organikus egészként vizsgálta. Szerinte az univerzális összefüggésekbe illeszkedő gazdaságnak nincsenek önálló törvényei, miután a gazdasági élet jelenségei a társadalmi és erkölcsi célok eléréséhez pusztán közvető szerepet töltenek be. Spann elutasította a gazdaságelmélet és a gazdaságpolitika szétválaszthatóságát. A leghelyesebb társadalmi formának a rendi társadalmat tekintette, amelyben az állam a legfőbb vezető és szervező.

Spann koncepciója igen közel állt a fasizmus gazdaságpolitikájához, ő maga is szimpatizált a fasizmus bizonyos formáival. A német politikai körök bizalmát azonban nem nyerte meg, Ausztria megszállását követően rövid időre bebörtönözték. Ezt követően Spann vidékre vonult vissza, tanári tevékenységét már nem folytatta.

FŐBB MŰVEI

1910. *Die Haupttheorien der Volkswirtschaftslehre*. Leipzig: Verlag von Quelle Meyer. (22. kiadás: 1932.) 231 o.
1918. *Fundament der Volkswirtschaftslehre*. Jena: Verlag von Gustav Fisher. 292 o.
1921. *Tote und lebendige Wissenschaft*. Jena: Verlag von Gustav Fisher. 172 o.
1922. *Der wahre Staat*. Leipzig: Verlag von Quelle Meyer.
1924. *Kategorienlehre*. Jena: Verlag von Gustav Fisher. 373 o.
1928. *Schöpfungsgang des Geistes. Die Wiederherstellung des Idealismus auf allen Gebieten der Philosophie*. Jena: Verlag von Gustav Fisher. 587 o.
1928. *Gesellschaftsphilosophie*. München: Verlag von R. Oldenbourg.
1930. *Die Krisis in der Volkswirtschaftslehre*. München: Verlag von R. Oldenbourg.
1934. *Kämpfende Wissenschaft*. Jena: Verlag von Gustav Fisher.
1967–1974. *Gesamtausgabe*. (Ed. W. Heinrich e. al.) 21 vols. Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt.

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

- Dunkmann, K. 1928. *Der Kampf um O. Spann*. Leipzig.
Heller Farkas. 1943. *A közgazdasági elmélet története*. Budapest: Gergely R. Könyvkereskedése. (Reprint kiadás: Budapest: Aula Kiadó. 2001.)
Heller Farkas. 1924. *Das Fundament der Volkswirtschaftslehre. Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*. 577–605.
Honeger, H. 1925. *Volkswirtschaftliche Gedankenströmungen*. Karlsruhe.

- Kislégghi Nagy Dénes. 1936. Az univerzalizmus bölcséleti alapjai. *Közgazdasági Szemle*, 715–761. o.
Kislégghi Nagy Dénes. 1937. Lélektan és társadalomtudomány az univerzalizmus rendszerében. *Közgazdasági Szemle*, 165–204, 349–385. o.
Kislégghi Nagy Dénes. 1937. Az univerzalizmus gazdasági tanai. *Közgazdasági Szemle*, 557–627, 784–822. o.
Landheer, B. 1931. Othmar Spann's social theories. *Journal of Political Economy*, 39. April, 239–248. o.
Maschke, E. 1930. O. Spann's *Wirtschaftstheoretische Grundfassung und ihr Verhältnis zur Grenznutzentheorie*. Berlin.
Surányi-Unger Tivadar. 1927. *Die Entwicklung der theoretischen Volkswirtschaftslehre im ersten Viertel des 20. Jahrhunderts*. Jena: Verlag von Gustav Fisher.
Takaróné Gáll Beatrix. 1933. A tiszta ökonómia és az univerzalizmus viszonya. *Közgazdasági Szemle*, 745–784. o.
Takaróné Gáll Beatrix–Tamás Károly. 1938. *A közgazdasági elméletek története*. Budapest: Tébe Kiadóvállalata.
Weber, Max. 1987. *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. 1. kötet. (fordította: Erdélyi Ágnes) Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Wrangel, G. 1929. *Das universalistische System von O. Spann*. Jena: Fischer Verlag.

(Hild Márta)

Adolph Heinrich Gotthilf Wagner (1835–1917)

Erlangenben született, a heidelbergi és a göttingeni egyetemen tanult. Oktatói pályája Bécstől Hamburgon és Tartun át vezetett a berlini egyetem katedrájához. 1870-től 46 éven át tanított a Német Birodalom talán legnagyobb presztízű tanszékén.

Gustav Schmollerrel együtt évtizedeken át meghatározó befolyása volt a német közgazdaságtanban és akadémiai világban. Hasonló célokat követtek: a régi liberális iskola leváltását, a szociálpolitika kidolgozását, a mezőgazdaságot és a nagyipart támogató vámpolitika bevezetését. Schmoller azonban elsősorban a tényekre akart támaszkodni, Wagner megmaradt racionalistának. Rokonszenvezett a történeti iskolával, de ragaszkodott a közgazdaságtan haszonelvű elméleti megalapozásához. Nagy jelentőséget tulajdonított az intézményi, különösen a jogi tényezőknél, a tulajdon különböző formáinak. Már pályafutása elején a pénz-, valuta- és bankkérdések szakértőjének tekintették. 1871–1872-ben megjelentette az eredetileg K.H. Rau tankönyve átdolgozásának készült pénzügyi tankönyvét, amely évtizedeken át a témakör alapművének számított. Pénzelméleti felfogásában a XIX. sz. első felében létezett banking-iskola (T. Tooke) koncepcióját vitte tovább. Gazdaságpolitikai nézetei a katedra-szocializmus radikális szárnyához sorolták, szükségesnek tartotta az „államszocializmust”: a bankok, a biztosítók, a

közlekedés, a közszolgáltatások államosítását, az ingatlanok köztulajdonát, az állam jóléti politikáját, az adózás újraelosztó szerepének és jóléti szempontjainak érvényesítését stb. Az államszocializmus megvalósítójaként Bismarck kancellárt és II. Vilmos császárt ünnepelte, tagja volt a porosz képviselőháznak, és alelnöke annak a keresztény szocialista pártnak, amely az 1870-es évektől kezdve antikapitalista és antiszemita érvekkel igyekezett befolyásra szert tenni.

FŐBB MŰVEI:

- 1871–1872. *Finanzwissenschaft*. 4 kötet Leipzig und Heidelberg: Winter.
1876. *Grundlegung der politischen Ökonomie*. Erster Teil: Grundlagen der Volkswirtschaft. Leipzig: Winter.
1887. *Finanzwissenschaft und Staatssozialismus*. Frankfurt: Klostermann.
1901. *Agrar- und Industriestaat*. Jena: Gustav Fischer.
1907–1909. *Theoretische Sozialökonomik*. 2 kötet. Leipzig: Winter.

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

- Häuser, K. 1991. *Adolph Wagner – Leben und Werk*. In: B. Schefold (hrsg.): *Vademecum zur Faksimile-Ausgabe Adolph Wagners „Grundlegung“*. Düsseldorf: Verlag Wirtschaft und Finanzen.
Heilman, M. 1980. *Adolph Wagner – ein deutscher Nationalökonom - Urteil der Zeit*. Frankfurt und New York: Campus.
Hutter, M. 1982. Early contributions to law and economics: Adolph Wagner's „Grundlegung”. *Journal of Economic Issues*, 16(1), March, 131–147. o.

(Madarász Aladár)

Friedrich von Wieser (1851–1926)

A marginalizmus alapító triászához hasonlóan szokta emlegetni az elmélet-történeti irodalom az osztrák iskola nagy hármusaként Mengert, Wiesert és Böhm-Bawerket. Noha az utóbbi esetben ez az állítás megalapozottabb, mint a Walras és Jevons mellé sorolt Menger vonatkozásában, de itt is szükséges némi óvatosság. Wieser Bécsben született hivatalnokcsaládban, gimnáziumi osztálytársa volt Böhm-Bawerkeknek, együtt jártak a bécsi egyetem jogi fakultására (ekkoriban itt tanítottak közgazdaságtant) és az egyetem befejezése után együtt mentek kétéves tanulmányútra Németországba, a történeti iskola nagyjait (Roschert, Hildebrandt és Kniest) hallgatni. Wieser 1884 és 1902 között Prágában tanított,

majd 1903-tól Menger utódként a bécsi egyetem professzora lett, ahol egy évvel később sógora, Böhm-Bawerk is csatlakozik a tanszékhez. Két kollégájához hasonlóan ő is tagja volt az osztrák felsőháznak, s a Monarchia végnapjaiban, 1917–1918-ban kereskedelmi miniszterként tagja lett az osztrák kormánynak.

Wieser érdeklődésének előterében az értékelmélet állt. Fő elméleti eredményének az alternatív költség koncepciójának átfogó alkalmazását, a beszámítási elméletet, a határhaszon fogalmának bevezetését és a gazdasági kalkuláció fontosságának, a hozzá szükséges mérték meghatározását tartotta. Az alternatív költség átfogó alkalmazása lehetővé tette, hogy az érték meghatározás egységes alpra kerüljön, a termelési költségek is a velük előállított fogyasztási cikkekre vonatkozó szubjektív értékítéllettől függenek. Az érték és az ár „természeti” jellegének kimutatása azt támasztotta alá, hogy ezek minden racionálisan gazdálkodó társadalomban létező kategóriák, függetlenül a tulajdon intézményrendszerétől. Wieser ezért – hasonlóan az egyensúlyi iskola számos teoretikusához (Pareto, Barone) – elképzelhetőnek tartotta az érték és ár kategóriák kiszámítását a központi tervezés rendszerében. A beszámítási elmélet pedig az elosztási problémát fogalmazta át: vajon a termelési tényezők határhözadéka kimeríti-e a termék értékét? Wieser elsőként tette fel a kérdést, de nem sikerült precíz választ adnia rá.

Szemben Menger és Böhm-Bawerk következetes és régi vágású liberalizmussal, Wieser hajlott a paternalista beavatkozási politika elfogadására és foglalkozott szociológiai kérdésekkel. 1914-ben megjelent könyvében szembeállította egymással az érték meghatározás működését az ideális versenygazdaság és a modern társadalmi gazdaság viszonyai között, ahol piaci tökéletlenségek, vállalkozói és munkavállalói szervezett érdekcsoportok befolyásolják a folyamatokat. Ebből kiindulva viszonylag széles körben látta indokoltnak a gazdaságpolitika hasznos szabályozó tevékenységét. Az osztrák hasznossági elmélet és a szociológiai hatalomelemzés összekapcsolása olyan kérdésekhez vezetett, mint pl. a tömegtermelés és a teremtő, újító egyéniség viszonyával, ami bizonyára hatott tanítványa, J. Schumpeter fejlődéselméletének gondolatmenetére és terminológiájára.

FŐBB MŰVEI

1884. *Über den Ursprung und die Hauptgesetze des wirtschaftlichen Werthes*. Wien: Hölder.
1889. *Der natürliche Werth*. Wien: Hölder.
1914. *Theorie der gesellschaftlichen Wirtschaft*. In: *Grundriss der Sozialökonomik*. Tübingen: Mohr-Siebeck.
1926. *Das Gesetz der Macht*. Vienna: Springer.

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

- Blaug, M. 1992. *Eugen von Böhm-Bawerk and Friedrich von Wieser*. Aldershot: Edward Elgar.
Heller Farkas. 1926. Báró Wieser Frigyes (1851–1926). *Közgazdasági Szemle*, 50., 69. köt. 473–477. o.
Schumpeter, J. 1980. *A gazdasági fejlődés elmélete*. Budapest: KJK.
Streissler, E. 1986. Arma virumque cano – Friedrich von Wieser: the bard as economist. In: N. Leser (hrsg.): *Die Wiener Schule der Nationalökonomie*. Wien: Böhlau.

(Madarász Aladár)

FÜGGELÉK

NYITRAI FERENCNÉ

A hazai statisztika (a kezdetektől az intézményesülésig)

A statisztika gyakorlati készítésének a világon mindenütt, így hazánkban is igen régi hagyományai vannak. Ismeretes, hogy ezek elsősorban állami feladatokhoz kötődtek, például az *adókiivetéshez*, ami Magyarországon dézsmaadó-összeírást, törökkori adóösszeírást vagy urbáriumokat jelentett, de már rendkívül korán megjelentek a *népességi összeírások* is. Magyarországon II. József rendelte el azt az első megszámlálást, amelyet 1785–1787-ben hajtottak végre, és amelyet azóta a magyar népszámlálások első megjelenésének tekintünk.

Viszonylag korán tűntek fel olyan *gazdaságstatisztikai jellegű összeírások*, amelyek a bányászatra, majd később az ipar egyes ágazataira vonatkoztak, de ezek a Habsburg-Magyar Monarchia idején kevésbé kidolgozottak, megalapozottak voltak, mint Ausztria esetében.

A gyakorlati statisztika mellett a statisztikai tudomány fejlődése külföldön viszonylag korán kezdődött meg, a nálunk fejlettebb országokban a XVI–XVII. században már eléggé elterjedt volt és hatott a magyar statisztikára is. Példamutató e tekintetben Anglia, Németország és Franciaország, ahol is két fontos ága alakult ki a statisztikának, a leíró statisztika és a politikai aritmetika.

A *leíró statisztika* a terület, a népesség, a közigazgatás, az állami élet különböző területeinek statisztikai módszerekkel való számbavételét, megjelenítését tartotta feladatának, ezek szorosan támaszkodtak a külföldi példákra, köztük *Hermann Conring* (1606–1681), majd később *Gottfried Achenwall* (1719–1772) munkásságát tekintették alapnak. Ugyancsak jelentős külföldi példa volt a német *Ludwig Schlözer* (1735–1809), aki „az állami nevezetességek leírását” tartotta fő feladatának.

A *politikai aritmetika* Angliában jött létre, elsősorban *William Petty* (1623–1687), *John Graunt* (1620–1674) és *Gregory King* (1648–1719) nyomán. *Graunt* már 1661-ben halálzási táblát állított össze és nyújtott be a Londoni Királyi Társaságnak. A statisztika politikai aritmetikai ága atyjának mégsem őt, hanem *Adolph Quetelet* (1796–1874) belga természettudóst tekintjük, aki a társadalmi jelenségek megismerésére olyan módszereket alkalmazott a statisztikában, amelyeket a természettudományokból vett át.

Magyarországon a leíró statisztika kezdeti időszakának legjelentősebb személysége *Bél Mátyás*¹ és *Oláh Miklós*. *Bél Mátyás* Magyarországról szóló „*Notitia Hungariae novae historico-geographica, divisa in partes quatuor*” című művét 1735–1742 között, *Oláh Miklós*ét pedig 1763-ban jelentették meg. Az induló időszak legkiemelkedőbb statisztikai egyénisége *Schwartner Márton*² volt, aki 1798-ban megjelent „*Statistik des Königreichs Ungern*” című munkájában részletesen, adatokkal jellemzi Magyarország területét, népességét, mezőgazdaságát, már induló iparát, kereskedelmét, sőt a gazdasági és népességi helyzet mellett a kulturális állapotokat is. Külön figyelemre méltó, hogy *Schwartner* munkásságában a hivatalos statisztikai adatforrások mellett minden egyéb, a statisztikában felhasználható külső adatforrást is alkalmazott.

A statisztikai tudomány gyorsabb fejlődésnek indult a XIX. században, elsősorban *Ertsei Dániel* (1781–1836) és *Magda Pál* (1770–1841) munkássága nyomán. *Ertsei* 1814-ben adta ki „*Statistica*” című munkáját, amelyben a statisztika tárgyát, definícióit vizsgálja, majd közzétette „*Magyarország statistikája*” című leíró jellegű művét. *Magda Pál* mintegy 5 évvel később jelentette meg a magyar helyzetleírást tartalmazó munkáját, erre támaszkodott a későbbiekben *Fényes Elek*³ (1807–1876), akinek a hazai statisztika megalapozásában volt a legnagyobb érdeme. *Fényes Elek* a korábban említett személyiségek mellett támaszkodott *Vályi András* (1786–1864) munkásságára, valamint *Berzeviczy Gergely*⁴ (1763–1822) gazdaságstatisztikai tevékenységére is.

Fényes Elek gyakorlati és tudományos munkássága egyaránt sokrétű volt. Korántsem csak a statisztikával foglalkozott, hanem a geográfiával, s a két tudományág kölcsönhatásával is. Első és legjelentősebb munkája: „*Magyar országnak, s' a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben*”. Ez a 6 kötetes mintegy 3000 oldalas munka az országot területek szerint vizsgálta a területnagyság, a közigazgatás, a vármegyék, a települések, a birtokos népesség, valamint egyéb földrajzi és gazdasági jellemzők szempontjából. *Fényes Elek* egyedül, segítő apparátus nélkül dolgozott, s maga is érezte,

¹ Lásd az Arcélek rovatban is.

² Lásd az Arcélek rovatban is.

³ Lásd az Arcélek rovatban is.

⁴ Lásd az Arcélek rovatban is.

hogy munkájában vannak hiányosságok. Arra törekedett, hogy az olvasók figyelmét felhívja a feltételezhető hibákra, így például arra, hogy a „különböző ajkú népesség” számszerű adatai nem pontosak. Már ebben az időszakban foglalkozott egy felállítandó jegybank feladataival; „*Bank és elsőség*” (1841) vitacikkében, de korántsem a bank felállítása mellett szólt, merész spekulációnak nevezte a javaslatot. 1847-ben jelent meg „*Magyarország leírása*” című műve, amely a népesség, az ipar, a kereskedelem, az állami jövedelmek és a takarékpénztárak adatait írta le. Meg kell jegyezni, hogy az adatgyűjtések túlnyomó többsége saját erőforrásból származott, bár ahol lehetett, egyházi forrásokat is felhasznált. Elhatározta, hogy mind Magyar-, mind Erdély-ország vármegyénkénti leírását elkészíti. „*A Magyar birodalom statisztikai, demográfiai és történeti tekintetben*” című művének első kötete 1848-ban jelent meg. E kötetnek nem volt folytatása, hiszen közbejött a szabadságharc. 1848. évi munkásságának utolsó eleme egy Magyar Gazdatiszti Névtár.

Fényes Elek 1848-ban, nem sokkal a forradalom kitörése után, megbízták egy országos statisztikai hivatal megszervezésével az első felelős kormány belügyminisztériuma keretében. Bár igen nagy jelentőségű, hogy vezetésével létrejött az első országos statisztikai szolgálat, ez azonban igencsak rövid életűnek bizonyult.

A statisztikai tudományt és annak fejlődését a *Magyar Tudományos Akadémia* kísérte figyelemmel már megalakulása, 1825. november 3. óta. Jól jellemzi ezt, hogy *Ertsei Dániel* 1831-ben, *Magda Pált* 1834-ben, *Fényes Elek* 1837-ben levelező taggá választották. Még jelentősebb állomás, hogy 1860-ban megalakult az Akadémia *Statisztikai Bizottsága* a statisztikai tudomány ápolására és ösztönzésére. Nem kinyilvánított, de jellemző feladata volt az, hogy pótolja az akkor még nem létező hivatalos statisztikát is. Ez a bizottság 1872-ig működött, majd átalakult Nemzetgazdasági Bizottsággá, amely már lényegesen szélesebb kört ölelt fel, munkásságában részt vettek a statisztikusokon kívül közgazdászok is. Ez a bizottság a XX. században is folytatta tevékenységét.

A hivatalos magyar statisztikai gyakorlat és tudomány atyjának egyértelműen *Keleti Károly*⁵ tekinthetjük. *Keleti* feladatul kapta az országos statisztikai szolgálat megszervezését. A szolgálat először a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelmiügyi Minisztérium statisztikai osztálya keretében szerveződött. A *Hivatal* mindössze 6 tisztviselővel, több kütaggal, Statisztikai Tanáccsal 1867-ben megalakult még a minisztérium keretében, majd 1871-ben rendelettel, 1874-ben törvénnyel szabályozva (XXV. t.c.) önálló országos hivatallá vált.

Keleti Károly széles körű elemző munkát is végzett. Munkásságának fő területei: gazdasági és társadalmi áttekintés, amely negyedszázadot foglal össze; az iparra és annak korabeli vezető ágazataira vonatkozó elemzések; a mezőgazdaság helyzetének analízise; a pénzügyekkel, ezen belül is elsősorban a hitellel foglalko-

⁵ Lásd az Arcélek rovatban is.

zó munkái; demográfiai elemzések; a statisztika tudományának hazai helyzete és nemzetközi összehasonlítása. Keleti színes egyéniségű és sokrétű témák iránt érdeklődő ember volt, aki nem csupán a gazdaság és annak legfőbb ágazatai, az ipar és a mezőgazdaság helyzetét tekintette át, hanem az ehhez kapcsolódó pénzügyeket, valamint a demográfia és a társadalom helyzetét és annak alakulását is.

Gyakorlati és elméleti tevékenységében többek között a következő kérdésekre kívánt választ adni: „Melyik a statisztikai tanulmányok valóságos célja? Melyek a legalkalmasabb utak e cél elérésére? Melyik e munkában a közigazgatásnak, a politika férfainak, a tudósoknak kijelölhető szakmánya? Vajjon a társadalmi tények egyszerű kutatása magában tárgy, cél-e (objekt), avagy nem-e csak módszer, nélkülözhetetlen eszköz a speculatio szolgálatában? Mely egység alapján lehetne a historiai és matematikai iskolák közötti vitát megszüntetni? stb.”⁶ Munkássága során megkísérelte, hogy részletes választ adjon a feltett kérdésekre, negyedszázadot tekintve át és elemezve elmélyülten. Legjelentősebb munkája a „Hazánk és Népe”, amely az ország természeti, gazdasági, műveltségi állapotait tárgyalja.

Keleti tevékenysége megfelelt a mai elemző közgazdászokénak. A nem csekély energia- és pénzráfordítással begyűjtött adatokat időbeli és térbeli összetételükben, s ha lehetett nemzetközi összehasonlításban is vizsgálta. Célja a hazai döntéshozók és a korabeli közvélemény figyelmének felhívása volt a gazdaság, ezen belül a fő ágazatok relatív helyzetére, több esetben elmaradottságára. Utalt a meglévő lehetőségekre, és többször dolgozott ki javaslatot a lehetséges változtatások irányára, módszereire is.

A Keleti Károly vezetésével 1867-ben létrejött statisztikai szolgálat óriási jelentőségű előrelépést hozott a magyar gyakorlati statisztikában és erre alapozva a statisztikai tudományban is. Nem sokkal a központi szolgálat létrejötte után 1869-ben alakult meg a Fővárosi Statisztikai Hivatal, élén Kőrösy Józseffel⁷, aki 1869-től haláláig, 1906-ig vezette az intézményt. Munkásságának legnagyobb eredménye a hazai városi statisztika rendszerének kialakítása, valamint a *Statisztikai Közlemények* elnevezésű kiadványsorozat elindítása, amelyben publikálta az 1870, 1881, 1891, 1901. évi népszámlások adatait. A nemzetközi statisztikai tudományos életben mind Keleti Károly, mind Kőrösy József kiváló eredménnyel képviselte a magyar statisztikai szolgálat sikereit.

A XIX–XX. század fordulójának jelentős alakja volt *Thirring Gusztáv* (1861–1941), aki Kőrösy Józsefet követte a Fővárosi Statisztikai Hivatal élén, és aki már kinevezésekor akadémiai levelező tag volt. Fontos egyéniségei a magyar hivatalos statisztikának ebben az időszakban *Buday László* (1873–1925), valamint *Konkoly*

⁶ Statisztikai Nemzetgazdasági Közlemények. A hazai állapotok ismeretének előmozdítására. (Szerkeszti Keleti Károly.) Az MTA Statisztikai Bizottságának kiadása. Pest: 1870.

⁷ Lásd az Arcélek rovatban is.

Thege Gyula (1876–1942), akik mindketten a Statisztikai Hivatal elnökei voltak és ezzel párhuzamosan tudományos munkát is végeztek, amelyet az MTA levelező tagsággal is elismert.⁸ A gyakorlati statisztika és a tudományos tevékenység együttesen jellemezte *Jekelfalussy József* (1849–1901) munkásságát, aki ugyancsak elnöke volt a Statisztikai Hivatalnak, s aki megjelentette a *Magyar Statisztikai Közlemények* kiadványsorozatot, és elsőként a *Statisztikai Évkönyvet*.

A magyar statisztika olyan jelentős tudósokkal és közéleti személyiségekkel is rendelkezik, akik pályájuk nagy részét nem a hivatalos statisztikai szolgálat keretében töltötték, de egyetemi tanárként, kutatóként hozzájárultak a szakterület tekintélyének kialakulásához. Ilyen volt például *Földes Béla* (1848–1945), *Fellner Frigyes* (1871–1945) és *Laky Dezső* (1887–1962) is.⁹ A *hazai egyetemi oktatás kiterjedésével*, a főváros és vidék egyetemlein létrejött statisztikai tanszékek megalakulásával a tudományág intézményes egyetemi szintű oktatása is általánossá vált.

A hivatalos statisztikai szolgálat és az egyetemi oktatás mellett a XX. század harmincas éveiben megjelent a *tudományág intézményesülésének harmadik pillére* is, az önálló *kutatóintézet*. 1928-ban, egyesületi formában a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara kezdeményezésére létrejött a Magyar Gazdaságkutató Intézet, amelyet 1949-ig Varga István igazgatott.¹⁰ Az intézet és a KSH mellett 1927 óta működő Országos Gazdaságstatisztikai és Konjunktúrakutató Bizottság a korban kialakuló és nagyjelentőségű új terület, a *konjunktúrakutatás és a gazdasági előrejelzések* hazai megalapozását végezte el.¹¹

A magyar statisztika történetét az első kezdeti lépésektől a XX. század közepéig jellemezte, hogy vezető egyéniségei a gyakorlati tevékenység mellett a hazai és a nemzetközi tudományos életbe is intenzíven bekapcsolódtak. Mindegyikükre jellemző, hogy nemcsak statisztikával foglalkozó tudósok, hanem a társtudományokban vagy más tudományágakban is jártasak voltak és e szakértelmüket munkásságuk során érvényesítették is.

⁸ A magyar statisztikus akadémikusokat az „Akadémikusok” című függelékben soroljuk föl.

⁹ Lásd Földes-, Fellner-, Laky-arcéleket.

¹⁰ Lásd az Arcélek rovatban is.

¹¹ Lásd még a 4. fejezet bevezető tanulmányát.

A Magyar Tudományos Akadémia tagjai (1830–1945)
– közgazdászok, statisztikusok, gazdaságpolitikusok, gazdasági történetírók –

844

Név	Foglalkozás	Akadémiai tagság	Székfoglalók	Megemlékezés
Magda Pál (1770–1841)	statisztikai író	1834 levelező tag		Évk. 6. k. 138. o. Névk. 1842.
Dessewffy József gr. (1771–1843)	politikus publicista	1830 igazgató tag 1831 tiszteleti tag		Évk. 7. k. 134–148, 156–157. o. Névk. 1844. 82–83. o.
Ürményi Ferenc (1780–1858)	közgazdász fiumei kormányzó	1845 igazgató tag		Almanach 1863. 287–288. o.
Ercsei Dániel (1781–1836)	filozófiai író	1831 levelező tag		Névk. 1836. 91–92. o.
Hetényi János (1786–1853)	filozófus	1836 levelező tag 1840 rendes tag	Az ész és a filozófia fölségéről In: Évk. 1840–1842. 6. k. 2. oszt. 35–64. o.	Ak.Ért. 1855. 15. k. 416–423. o. Almanach 1863. 274. o.
Széchenyi István gr. (1791–1860)	alapító tag politikus közgazdász	1830 igazgató tag 1830–1850 másodelölülő 1839 tiszteleti tag		Évk. 10. k. 1. 95–114. o. Almanach 1863. 304. o.
Wesselényi Miklós br. (1796–1850)	politikai író	1830 igazgató tag 1831 tiszteleti tag		Évk. 10. k. 1. sz. 57–79. o. Almanach 1863. 266. o.
Balászházy János (1797–1857)	mezőgazdasági szakíró	1830 rendes tag		Almanach 1863. 287. o.
Brassai Sámuel (1797–1897)	polihisztor egyetemi tanár	1837 levelező tag 1865 rendes tag 1887 tiszteleti tag	A módszerről. 1. Mit tanít- sunk? In: Ak.Ért. 1867. 1. évf. 23–25.	Ak.Ért. 1897. 8. k. 405–406. o. Ak.Ért. 1899. 10.k. 276–296 o.

Név	Foglalkozás	Akadémiai tagság	Székfoglalók	Megemlékezés
Csató Pál (1804–1841)	író, újságíró műfordító	1832 levelező tag		Ak.Ért. 1841. 1. k. 29–32. o. Évk. 6. k. 133–134. o., Névk. 1842. 74–75. o.
Török János (1807–1874)	publicista nemzetgazdász	1841 levelező tag		
Fényes Elek (1807–1876)	statisztikus földrajzi író	1837 levelező tag 1858 rendes tag 1867 vissza: lev. taggá		
Dessewffy Aurél gr. (1808–1842)	politikus publicista	1833 levelező tag		Évk. 6. k. 119–132., 139–140. o. Névk. 1843. 222–223. o.
Horváth Mihály (1809–1879)	történész	1839 levelező tag 1870 rendes tag 1871 igazgató tag 1870–1878 oszt. elnök	A magyar honvédelem tört. vázlata In: Évk. 1845. 6. k. 2. oszt. 298–376. o.	
Karvasy Ágoston (1809–1896)	közgazdász egyetemi tanár	1846 levelező tag	A nemzeti képviseltről In: Ak.Ért. 1847. 7. évf.	
Dessewffy Emil gr. (1814–1866)	politikus	1843 levelező tag 1853 igazgató tag 1858 tiszteleti tag 1855–1866 elölülő (elnök)		
Korizmic László (1816–1886)	mezőgazdasági szakíró agrárpolitikus mérnök	1858 tiszteleti tag	Törökország földbirtok, adó- zási és gazdasági viszonyai In: Ak.Ért., Fil. oszt. közl. 1860. 1. k. 179–204. o.	Ak.Ért. 1887. 21. k. 222–223. o. Emlébeszések 4. k. 10. sz. Almanach 1888. 39–40. o.

845

Név	Foglalkozás	Akadémiai tagság	Székfoglalók	Megemlékezés
Trefort Ágoston (1817–1888)	politikus publicista	1841 levelező tag 1867 tiszteleti tag 1874 igazgató tag 1885–1888 elnök	A nemzeti gazdaságnak rendszerei. In: Tudománytár, 1842. 12. k. 46–62. o. Az 1848-as törvények közg. momentumairól In: Ak.Ért. 1867. 1. 89–93. o.	Emlékbeszédek 17. k. 14. sz. Évk. 17. k. 7. sz. 12–29. o. Almanach 1889. 356–359. o.
Érkövy Adolf (1818–1883)	gazdasági író	1864 levelező tag	Erdők mint esőzési tényezők In: Erdészeti Lapok. 1864. 3. évf. 385–400. o.	Ak.Ért. 1884. 18. k. 105–107. o. Emlékbeszédek 2. k. 6. sz. Almanach 1885. 338–340. o.
Gorove István (1819–1881)	közgazdász	1843 levelező tag 1867 tiszteleti tag	A képviseltről In: Gattajai Gorove István emlékezete. Athenaeum. 1882. 166–173. o.	Emlékbeszédek 7. k. 2. sz. Almanach 1882. 257–259. o.
Konek Sándor (1819–1882)	statistikus egyetemi tanár	1858 levelező tag 1867 rendes tag	A magyar korona országának legújabb népesedési mozgalmái. Pest, 1868. Magyarország bűnvádi statisztikája. In: Ak.Ért. 1899. 19. 1. k. 220–268. o.	Emlékbeszédek 3. k. 9. sz. Almanach 1883. 297 o.
Csengery Antal (1822–1880)	politikus publicista közgazdász történeti író	1847 lev. tag, 1858 r. tag 1870 igazgató tag 1871–1880 másodelnök	Ipolyi Arnold magyar mitológiájáról	Évk. 16. 7. sz. 23–37. o. Almanach 1881. 293–306. o.
Lónyai Menyhért gr. (1822–1884)	publicista politikus	1858 lev. tag, 1861 tisz. tag 1866 igazgató tag 1866–1871 másodelnök 1871–1884 elnök	A Tisza-szabályozás története és nemzetgazdasági fontossága In: Ak.Ért., Fil. és társ.tud. oszt. közl. 1860. 1. k. 239–278. o.	Évk. 17. k. 3. sz. 18–27. o. Almanach 1886. 340–341. o.

Név	Foglalkozás	Akadémiai tagság	Székfoglalók	Megemlékezés
Kerkápoly Károly (1824–1891)	közgazdász politikus egyetemi tanár	1859 levelező tag	A világtörténelem és az emberiség fajkülönbségei. In: Ak.Ért. 1860. 1. k. 455–471. o.	Ak.Ért. 1895. 6. 333–356. o. Kautz Gyula: Kerkápoly Károly emlékezete. Franklin, 1895. 68 o.
Kautz Gyula (1829–1909)	közgazdász egyetemi tanár	1860 lev. tag 1865 rendes tag 1887 igazgató tag 1903–1904 oszt. elnök 1904–1907 másodelnök	Az állameszme történeti fejlődésben In: Budapesti Szemle. 1861. 13. k. 335–340. o. Az államadósságügy elmélete In: Ak.Ért. 1867. 1. 139–141. o.	Ak.Ért. 1909. 20. k. 203–204, 403–404. o. Emlékbeszédek 15. k. 5. sz.
Károlyi Sándor gr. (1831–1906)	politikus közgazdász	1881 igazgató tag		
Deák Farkas (1832–1888)	író, történész	1876 levelező tag 1885 rendes tag		Emlékbeszédek, 8. k. 9. sz. Almanach 1889. 355–356. o.
Keleti Károly (1833–1892)	statistikus	1868 levelező tag 1875 rendes tag 1890 igazgató tag	A statisztika hivatalos és tudományos művelése. In: Ért. a társ.tud. 1. k. 6. sz. Visszapillantás közgazdaságunk egy negyed századára. In: Ért. a társ.tud. 4. k. 1. sz.	Emlékbeszédek 7. k. 10. sz.
Weninger Vince (1834–1879)	közgazdász matematikus	1860 levelező tag	A halandósági táblák készítése népszaporodási adatokból In: Ak.Ért., Mat. oszt. közl. 1861. 2. k. 51–59. o.	Almanach 1881. 307–308. o.
Pekár Imre (1838–1923)	mezőgazdász közgazdász	1921 tiszteleti tag		Ak.Ért. 1923. 209–211. o.
Matlekovits Sándor (1842–1925)	közgazdász	1873 levelező tag 1910 rendes tag 1925 igazgató tag	A részvénytársasági ügy törvényhozói szempontból. In: Ért. a társ.tud. 2. k. 9. sz. Az ipar átalakulása a kapitalizmus korában.	Emlékbeszédek 19. k. 11. sz.

Név	Foglalkozás	Akadémiai tagság	Székfoglalók	Megemlékezés
Pólya Jakab (1844–1897)	jogász közgazdász	1894 levelező tag	A társadalmi kérdés In: Közgazdasági Szemle. 1894. 18. 1005–1022. o.	Ak.Ért. 1899. 10. k. 5–16. o.
Kőrösi József (1844–1906)	statisztikus	1879 levelező tag 1903 rendes tag	A nemz. statisztika és a kongresszusok.	Ak.Ért. 1906. 17. 497–48. o. Emlékbeszédek 23. k. 4. sz.
Acásdy Ignác (1845–1906)	történész	1888 levelező tag		Ak.Ért. 1907. 18. k. 59–60. o.
Dessewffy Aurél gr. (1846–1928)	országbíró felsőházi tag	1883 igazgató tag		Ak.Ért. 1928. 39. k. 109–110. o.
Gaál Jenő (1846–1934)	közgazdász egyetemi tanár	1896 levelező tag 1908 rendes tag 1931 igazgató tag	Carlyle Tamás társadalompolitikai rendszere In: Ért. társ.tud. 1897. 8. k. 127–134. o. Gr. Széchenyi és a pesti Hengermalomtárs... In: Ért. 13. k. 10. sz.	Ak.Évk. 1934. 44. 312–314. o. Emlékbeszédek 24. k. 1. sz.
Hegedüs Sándor (1847–1906)	közgazdász	1885 levelező tag 1893 rendes tag	A latin államok pénzzövetésge, 1865–1885. In: Budapesti Szemle. 1896. 47. k. 185–242. o. Az adóeszmény tud. és gyakorlati szempontból. In: Ért. a társ.tud. 11. k. 7. sz.	Ak.Ért. 1907. 18. k. 60–61. o. Emlékbeszédek 13. k. 12. sz.
Wekerle Sándor (1848–1921)	politikus közgazdász miniszterelnök	1914 igazgató tag 1918 tiszteleti tag		
György Endre (1848–1927)	közgazdasági író	1879 levelező tag 1919 rendes tag	A cash-credit rendszer a skót bankoknál. In: Ak.Ért. 1880. 14. k. 35–36. o.	Ak.Ért. 1927. 38. k. 86–88. o. Emlékbeszédek 20. k. 12. sz.

Név	Foglalkozás	Akadémiai tagság	Székfoglalók	Megemlékezés
Földes Béla (1848–1945)	közgazdász statisztikus egyetemi tanár	1893 levelező tag 1901 rendes tag 1933 tiszteleti tag	Adalékok a m. hitbizomány kérdéséhez 1894. A társadalomerkölcsi probléma In: Ért. társ.tud. 12. k. 9. sz.	
Jekelfalussy József (1849–1901)	statisztikus	1888 levelező tag 1893 rendes tag	A fonó és szövőipar szerepe áruforg. ban... In: Nemzetgazdasági Szle. 1889. 271–291. o. Értelmiségünk és a magyarság In: Közg. és Közigazgatási Szle. 1894. 501–562. o.	Emlékbeszédek 11. k. 8. sz.
Láng Lajos br. (1849–1918)	statisztikus egyetemi tanár	1883 levelező tag 1892 rendes tag	Népkutatás hazánkban, 1869–1884. In: Ért. a társ.tud. 8. k. 7. sz. Magyarország adóstatisztikája In: Közgazdasági Szemle. 1893. 17. k. 105–114. o.	
Vargha Gyula (1853–1929)	statisztikus író	1892 levelező tag 1907 rendes tag 1923 tiszteleti tag 1928–1929 másodelnök	Adatok nemzeti erőnk megméréséhez In: Budapesti Szemle. 1912. 321–358. o.	Ak.Ért. 1929. 40. k. 105–107. o. Emlékbeszédek 21. k. 10. sz., 23. k. 4. sz.
Tisza István gr. (1861–1918)	politikus	1910 tiszteleti tag		
Thirring Gusztáv (1861–1941)	statisztikus földrajztudós	1902 levelező tag 1926 rendes tag	Akadémiánk és a hazai statisztika. MTA. Franklin ny. 1927. 60 o. Népesedésünk kútforrásai a múlt század első feléből. In: Ért. társ.tud. 12. k. 10. sz.	Ak.Ért. 1941. 51. k. 186–188. o.
Popovics Sándor (1862–1935)	közgazdász pénzügyminiszter	1924 igazgató tag 1926 tiszteleti tag 1933–1934 másodelnök		Ak.Ért. 1935. 45. k. 144. o. Emlékbeszédek 23. k. 7. sz.

Név	Foglalkozás	Akadémiai tagság	Székfoglalók	Megemlékezés
Ráth Zoltán (1863–1902)	közgazdász statistikus jogász	1894 levelező tag	Közgazdaságtan és ethika In: Közgazdasági Szemle, 1894. 18. k. 1153–1179. o.	Emlékbeszédék 12. k. 11. sz.
Széchenyi Emil gr. (1865–1932)	közgazdász főispán	1920 igazgató tag		
Jankovich Béla (1865–1939)	közgazdász	1913 levelező tag 1930 igazgató tag 1934 tiszteleti tag	Az értékalakulás térbeli tényezőiről	Heller Farkas: Jankovich Béla In: Közgazdasági Szemle, 63. 1939. 82. 734–735. o.
Teleszky János (1868–1939)	közgazdász pénzügyminiszter	1930 igazgató tag		Hegedűs Loránt: Teleszky János. In: Közgazdasági Szemle, 63. 1939. 82. 735–737. o.
Fellner Frigyes (1871–1945)	közgazdász statistikus egyetemi tanár	1915 levelező tag 1936 rendes tag	Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme In: Ért. a fil. és társ.tud. 1916. 1. k. 8. sz. Adótehermegoszlás In: Stat. Közl. 79. sz.	
Hegedűs Lóránt (1872–1943)	közgazdász egyetemi tanár	1920 levelező tag 1934 tiszteleti tag 1935 igazgató tag	A kommunizmus hatása a magyar pénzügyekre és hiteléletre	Ak.Ért. 1943. 53. k. 277–282. o.
Buday László (1873–1925)	statistikus egyetemi tanár	1914 levelező tag	Népünk műveltsége In: Budapesti Szemle, 1915. 161. k.	Ak.Ért. 1925. 36. k. 92–95. o. Emlékbeszédék 22. k. 12. sz.
Kovács Alajos (1873–1956)	statistikus etnográfus	1920 levelező tag 1949 kizárás	Népünk nyelvismertete In: Budapesti Szemle, 1921. 185. k.	
Kováts Ferenc (1873–1956)	közgazdász gazd. történet egyetemi tanár	1923 levelező tag 1949 tanácskozó tag	Pozsony városának középkori kölcsönői	

Név	Foglalkozás	Akadémiai tagság	Székfoglalók	Megemlékezés
Kenéz Béla (1874–1946)	statistikus közgazdász egyetemi tanár	1924 levelező tag	Európai földbirtokpolitika a háború előtt és a háború után In: Ért. a fil. és társ.tud. 3. k. 10. sz.	
Mattyasovszky Miklós (1875–1939)	agrárpolitikus	1931 levelező tag	A földforgalmi és hozadéki értékről In: Közgazdasági Szemle, 1932. 56. évf. 1–15. o.	Ak.Ért. 1939. 49. k. 271–272. o.
Navratil Ákos (1875–1952)	közgazdász jogász egyetemi tanár	1927 levelező tag 1939 rendes tag 1945–1946 igazgató tag 1949 tanácskozó tag	Régi igazságok és új elméletek a közg.tanban In: Ért. a fil. és társ.tud. 1928. 3. k. 5. A modern háború és a gazdasági élet	
Konkoly Thege Gyula (1876–1942)	agrárstatistikus	1938 levelező tag	A földhaszonbérlet elterjedése és azok jelentősége Mo. trianoni területén. In: Magyar Statisztikai Szemle, 1940.	
Heller Farkas (1877–1955)	közgazdász egyetemi tanár	1921 levelező tag 1934 rendes tag 1948–1949 oszt. elnök 1949 tanácskozó tag	A háború és a közgazdaságtan elmélete In: Közgazdasági Szemle, 1923. 47. évf. 1–22. o. Korunk gazdasági bajjai és a kg-i tudomány In: Ért. a kg. és stat. US. 1. k. 3. sz.	
Balás Károly (1877–1961)	közgazdász, egyetemi tanár	1929 levelező tag 1948 kizárás		
Czettler Ernő (1879–1954)	közgazdász egyetemi tanár	1922 levelező tag 1949 tanácskozó tag	A porosz állam feltámadása az első francia leigázás után. (Gazd. Szöv.)	

Név	Foglalkozás	Akadémiai tagság	Székfoglalók	Megemlékezés
Illyefalvy Lajos (1881–1944)	statisztikus	1936 levelező tag	Budapest jelentősége hazánk őstermelése szempontjából	
Dékány István (1886–1965)	filozófus szociológus egyetemi tanár	1922 levelező tag 1949 tanácskozó tag	Tudományelméleti alapok a társadalomtudományban. In: Ért. a fil. és társud. 2. k. 8. sz.	
Laky Dezső (1887–1962)	statisztikus	1926 levelező tag 1946 rendes tag 1950 tanácskozó tag	Csonka-Magyarország krimi- nalitása In: Emlékkönyv Kenéz Bélá- nak. 1932. Műgyetem.	
Surányi-Unger Tivadar (1889–1973)	közgazdász egyetemi tanár	1935 levelező tag 1948 kizárva	Gazdasági rugalmasság és vál- tozékonyosság In: Ért. a fil. és társud. 4. k. 13. sz.	
Abay (Neubauer) Gyula (1891–1978)	közgazdász egyetemi tanár	1939 levelező tag 1949 tanácskozó tag 1958 törlik tagságát	Gazdasági élet és közgazdaság- tudomány In: Közgazdasági Szemle. 1940.	
Baranyai Lipót (1894–1970)	közgazdász	1943 tiszteleti tag 1949 tagság megszűnik		
Varga István (1897–1962)	közgazdász egyetemi tanár	1945 levelező tag 1946–1949 igazgató tag 1949 tanácskozó tag	A közgazdaságtan és a gazda- ságföldrajz viszonya	
Boér Elek (1899–1954)	jogász egyetemi tanár	1941 levelező tag 1949 tanácskozó tag	A közgazdaságtan rendszere és a politika In: Ért. Kgtan. és Stat., US. 1. k. 8. sz.	
Theiss Ede (1899–1979)	közgazdász egyetemi tanár	1945 levelező tag 1949 tanácskozó tag	Dinamikai közgazdaságtudo- mány és társadalmi folyamat In: Közgazdasági Szemle. 1947. 89. évf. 129–157. o.	

Név	Foglalkozás	Akadémiai tagság	Székfoglalók	Megemlékezés
KÜLSŐ TAGOK				
Rau, Karl Heinrich (1792–1870)	közgazdász	1858 külső tag német		Kautz Gyula: Emlébeszéd Rau Károly Henrik akadémiai külföldi levelező tag fölött. Athenaeum, Budapest, 1873. 16 o.
Overstone, Samuels (1796–1883)	közgazdász	1859 külső tag angol		
Mill, John Stuart (1806–1873)	filozófus közgazdász	1868 külső tag angol		
Roscher, Wilhelm (1817–1894)	közgazdász történész	1861 külső tag német		Ak.Ért. 1896. 7. sz. 559–580. o. Emlébeszéd 8. k. 12. sz., Kautz Gyula: Roscher Vilmos és a történelmi módszer a kg. tud.ban. Ak. 1896. 79. o.
Engel, Ernst (1821–1896)	statisztikus	1869 külső tag német		Emlébeszéd 17. k. 12. sz. Földes Béla: Engel Ernő. 1916. (Ak. emlékeszéd)
Knies, Karl (1821–1898)	közgazdász	1895 külső tag német		
Levasseur, Pierre Émile (1828–1911)	történítíró közgazdász	1877 külső tag francia		
Schmoller, Gustav (1838–1917)	történész közgazdász	1915 külső tag német		
Bodio, Luigi (1840–1920)	statisztikus közgazdász	1887 külső tag olasz		Emlébeszéd 19. k. 3. sz. Földes Béla: Bodio Lajos. 1925. (Ak. emlékeszéd)
Brentano, Lujo (1844–1931)	közgazdász	1915 külső tag olasz		Emlébeszéd 2. k. 8. sz.

Név	Foglalkozás	Akadémiai tagság	Székfoglalók	Megemlékezés
Gide, Charles (1847–1932)	közigazdász	1922 külső tag francia		Ak.Ért. 1897. 8. 422–426. o.
Philippovich, Eugen (1858–1917)	közigazdász	1915 külső tag osztrák		
Wolf, Julius (1862–1937)	közigazdász	1921 külső tag német		
Nitzi, Francesco Saverio (1868–1953)	közigazdász	1922 külső tag olasz		
Zahn, Friedrich (1869–1936)	közigazdász statisztikus	1932 külső tag német		
Yanagizawa, Yasukoshi (1870–1936)	statisztikus	1931 külső tag japán		
Zwiedineck-Südenhost, Otto (1871–1957)	közigazdász	1938 külső tag német		
Laur, Ernst (1871–1965)	agrárközigazdász	1939 külső tag 1961 lemondott tagságáról svájci		

Rövidítések:

Ak. Év. Akadémiai Évkönyv
 Névk. Névkönyv
 Ak. Ért. Akadémiai Értesítő
 Oszk. Osztrák Közleményei
 Stat. Közl. Statisztikai Közlemények
 Ért. a társ. tud. Értekezések a társadalomtudomány köréből
 Ért. a fil. és társ. tud. Értekezések a filozófia és a társ. tud. köréből
 Gazd. Szöv. Gazdaszövetség

(Bekker Zsuzsa)

A RCÉLEK BETŰRENDEN

Abay (Neubauer) Gyula (1891–1978) 708
 Almásy Pál gr. (1749–1821) 119
 Apáczai Csere János (1625–1659) 121
 Balás Károly (1877–1961) 711
 Balásházy János (1797–1857) 293
 Bél Mátyás (1684–1749) 123
 Berzeviczy Gergely (1763–1822) 124
 Boér Elek, ifj. (1899–1954) 713
 Böhm-Bawerk, Eugen von (1851–1914) 815
 Brassai Sámuel (1797–1897) 296
 Czettler Jenő (1879–1954) 715
 Csató Pál (1804–1841) 298
 Csengery Antal (1822–1880) 467
 Dániel Arnold (1878–1968) 469
 Dessewffy Emil gr. (1814–1886) 299
 Dessewffy József gr. (1771–1843) 303
 Éber Antal (1872–1950) 717
 Erődi-Harrach Béla (1882–1956) 719
 Fellner Frigyes (1871–1946) 720
 Fényes Elek (1807–1876) 305
 Földes Béla (1848–1945) 471
 Gaál Jenő (1846–1934) 475
 Hantos Elemér (1881–1942) 723
 Hegedüs Lóránt (1872–1943) 724
 Heller Farkas (1877–1955) 725
 Horn Ede (1825–1875) 477
 Horváth Mihály (1809–1878) 307
 Ihrig Károly (1892–1970) 729

- Jankovich Béla (1865–1939) 478
Károlyi Sándor gr. (1831–1906) 480
Karvasy Ágoston (1809–1896) 309
Kautz Gyula (1829–1909) 483
Keleti Károly (1833–1892) 486
Kisléghi Nagy Dénes (1884–1984) 731
Kollár Ádám (1718–1783) 128
Kossuth Lajos (1802–1894) 311
Kőrösy József (1844–1906) 488
Laky Dezső (1887–1962) 734
Láng Lajos br. (1849–1918) 490
List, Friedrich (1789–1846) 817
Lónyai Menyhért gr. (1822–1884) 491
Mandelló Gyula (1868–1919) 493
Mariska Vilmos (1844–1912) 495
Matlekovits Sándor (1842–1925) 496
Mattyasovszky Miklós (1875–1939) 736
Menger, Carl (1840–1821) 822
N. Nagyváthy János (1755–1819) 129
Navratil Ákos (1875–1952) 738
Pisztóry Mór (1841–1906) 498
Ráth Zoltán (1863–1902) 499
Rau, Karl Heinrich (1792–1840) 824
Roscher, Wilhelm Georg Friedrich (1817–1894) 825
Schmoller, Gustav von (1838–1917) 828
Schwartner Márton (1759–1825) 131
Skerlecz Miklós br. (1731?–1799) 133
Sonnenfels, Joseph von (1732–1817) 830
Spann, Othmar (1878–1950) 832
Surányi-Unger Tivadar (1898–1973) 742
Szabó Ervin (1877–1918) 501
Szapáry János gr. (1754–1822) 136
Széchenyi István gr. (1791–1860) 316
Takaróné Gáll Beatrix (1894–1980) 745
Tessedik Sámuel (1742–1820) 137
Theiss Ede (1899–1979) 747
Tisza István gr. (1861–1918) 505
Trefort Ágoston (1817–1888) 320
Varga István (1897–1962) 750
Varga Jenő (1879–1964) 506
Wagner, Adolph Heinrich Gotthilf (1835–1917) 834
Weninger Vince (1834–1879) 510
Wesselényi Miklós br. (1796–1850) 323
Wieser, Friedrich von (1851–1926) 835

**II. rész - TŐKEFAJTÁK: A
TÁRSADALMI ÉS KULTURÁLIS
ERŐFORRÁSOK SZOCIOLÓGIÁJA**

Tartalom

Beruházás az emberi tőkébe	38
Visszariadás az emberi beruházástól	38
Az emberi tőkéből származó gazdasági növekedés	39
Az emberi beruházások köre és tartalma	42
A szellemi tőke képződésének költségei	45
A tanulók elmaradt keresete	46
Az iskolák szolgáltatásainak költsége	48
Az oktatás összes költsége	48
Emberi tőke	51
Háttér	51
A hozadékráta	53
Az elmélet néhány alkalmazása	55
A képességekből fakadó torzulások	57
Jelzés és információ	58
Nem pénzügyi megfontolások	59
A foglalkozás megválasztása	60
Tanulás a tapasztalatokból	60
Demográfiai hatások	62
Az emberi tőke és a diszkrimináció	63
Társadalmi tőke és megszerzett foglalkozási státus	66
1. Társadalmi kapcsolatháló és esélyegyenlőtlenség	66
2. Empirikus elemzés	69
2.1. Adatok és operacionalizálás	69
Az állásszerzés csatornái	69
2.3. Státuszszerzés és az informális kapcsolatok hatása	71
2.4. Státuszszerzés és az állásközvetítő személy foglalkozási presztízse	71
2.5. Társadalmi tőke és foglalkozási presztízis	75
3. Következtetések	77
4. Diskuszió	78
A tőke és a társadalmi struktúra formái a kulturális mezőben: Bourdieu társadalmi topográfiájának vizsgálata,	82
Bevezetés	82
Tőkeformák és társadalmi struktúra	83
A tőke domináns formái és a társadalmi struktúra	84
Adatok és módszertan	88
Eredmények és értelmezésük	90
Relacionális minták	95
Összegzés	96
Kulturális tőke, iskolai teljesítmény és házassági szelekció	100
Diskuszió	101
További kutatási kérdések	103
Társadalmi és kulturális tőke a városi gettóban: következmények a bevándorlás gazdaszociológiájára	106
A társadalmi és a kulturális tőke az új gazdaszociológiában	108
A fiatalok terheségével és a szegénységgel kapcsolatos vita	112
Etnográfiai beszámoló	115
Következtetések	123

Beruházás az emberi tőkébe^{1 2}

Schultz, Theodore

Noha nyilvánvaló, hogy az emberek szert tesznek hasznos szakképzettségre és tudásra, nem nyilvánvaló, hogy ez a képzettség és ismeret a tőke valamilyen formáját alkotja, hogy ez a tőke jelentős részben tudatos beruházás eredménye, hogy a nyugati társadalmakban sokkal gyorsabb ütemben növekedett, mint a hagyományos (nem emberi) tőke, és hogy növekedése talán a gazdasági rendszer legsajátosabb jelensége. Széles körben megfigyelték, hogy a nemzeti termék növekedése a föld, a teljesített munkaórák és az újratermelhető fizikai tőke növekedéséhez viszonyítva igen nagy. Az emberi tőkébe való beruházás valószínűleg a legjobb magyarázat erre a különbségre.

Mindannak, amit fogyasztásnak nevezünk, jó része az emberi tőkébe való beruházást jelent. Az oktatásra, az egészségügyre fordított közvetlen kiadások, a belső vándorlás, amelynek célja a jobb munkaalkalmak megszerzése, világos példák erre. A munkaképes korú, iskolába járó diákok és a munka közben képzettséget szerző munkások elmaradt keresete hasonlóképpen világos példa. Mégsem kerülnek be ezek sehol az országos statisztikába. Széleskörűen elterjedt a szabadidő felhasználása a szakértelem és tudás fokozására, de ez is regisztrálatlan marad. Ilyen és ehhez hasonló módokon az emberi munkavégzés minősége számottevő mértékben javítható, termelékenységű növelhető. Azt állítom, hogy az emberi tőkébe eszközölt ilyen beruházások az egy dolgozóra jutó reáljövedelem figyelemre méltó növekedésének legnagyobb részét magyarázzák.

Először arról lesz szó, miért hőköltek vissza a közgazdászok az emberi tőkébe való beruházás nyílt elemzésétől, azután rátérek arra a kérdésre, hogy ez a beruházás mennyiben képes magyarázni a gazdasági növekedés számos rejtélyét. Elsősorban azonban magával az emberi tőkével, szubsztanciájával és képződésével foglalkozom. [...]

Visszariadás az emberi beruházástól

A közgazdászok hosszú ideje tudják, hogy az emberek a nemzetek gazdaságának fontos részét alkotják. A munkának a termékkibocsátáshoz való hozzájárulását tekintve mércének, az emberek termelőképessége napjainkban sokkal nagyobb, mint a vagyon összes egyéb formái együttvéve. A közgazdászok azonban nem hangsúlyozták azt az egyszerű igazságot, hogy az emberek beruháznak önmagukba, és hogy ezek a beruházások igen nagyok. Noha a közgazdászok ritkán riadnak vissza attól, hogy elvont elemzésekbe bocsátkozzanak, sőt gyakran büszkéek gyakorlatiatlanságukra, sohasem merészkedtek odáig, hogy érintkezésbe kerüljenek a beruházásnak ezzel a formájával. Valahányszor a közelébe kerültek, olyan óvatosan mozogtak, mintha mély vízbe lépnének. Kétségtelenül vannak okai ennek az elővigyázatosságnak. Ugyanis mélyen rejlt morális és filozófiai kérdések jelentkeznek. A szabad ember elsősorban és mindenekelőtt öncél, amelyet a gazdasági törekvésnek szolgálnia kell; a szabad emberek tehát nem tulajdontárgyak vagy értékesíthető vagyontárgyak. És nem utolsósorban a határtermelékenység-elemzés szempontjából nagyon is célszerű volt a munkaerőt úgy kezelni, mintha a velünk született képességek egyetlen egységes kötege lenne, amely a tőkétől teljesen mentes.

Vannak, akiket az emberekbe fektetett tőke pusztá gondolata is sért.³ Értékrendünk és hiedelmeink megakadályoznak bennünket abban, hogy emberi lényekre mint tőkejavakra tekintsünk, kivéve a rabszolgaságot, amelytől borzadunk. Erősen befolyásol bennünket az a hosszú harc, amelyet a társadalom a szolgaság megszüntetéséért és az emberi szabadságot biztosító politikai és jogi intézmények kialakításáért vívott. Ezeket a vívmányokat igen nagyra értékeljük. Ezért emberi lényeket vagyónként kezelni, amelyet beruházással növelni lehet, mélyen gyökeredző értékkel áll szemben. Úgy tűnik, hogy ez a felfogás az embert ismét pusztá anyagi összetevővé, a tulajdonhoz hasonló valamivé teszi. Márpedig, ha az ember önmagát mint tőkejóságot tekinti, ez - még ha nem is korlátozza szabadságát - lealacsonyítónak tűnhet. Nem kevésbé

¹Részletek Theodore W. Schultz *Beruházás az emberi tőkébe* c. művéből (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983, 48-66. és 100-116. o.) Fordította: Tényi György. A fordítást ellenőrizte: Kovács János.

²Az American Economic Association 73. évi közgyűlésén (St. Louis Mo., 1960. december 28.) elmondott elnöki beszéd. A szerző hálás Milton Friedmannak igen hasznos javaslataiért, amelyek világosabbá és meggyőzőbbé tették fejtegetéseit, továbbá Harry G. Johnsonnak, aki számos kétértelmű megfogalmazásra mutatott rá.

³Ez a bekezdés az *Investment in Man: An Economic's View*. Social Service Review, 1959. június, 33. évf., 109-117. o. dolgozatomban bevezetésére támaszkodik.

jelentős személy, mint J.S. Mill hangoztatta egy ízben, hogy valamely ország lakosságát nem lehet vagyonnak tekinteni, mert a vagyon csak az emberek javáért létezhet.⁴ Csakhogy Mill bizonyára tévedett; az emberi gazdagság fogalmában semmi sem mond ellent annak a gondolatnak, hogy ez csak az emberek javára létezik. Az emberek önmagukba való beruházás révén bővíthetik a rendelkezésükre álló választási lehetőségeket. Ez egyik útja annak, hogy a szabad emberek jólétüket növelhessék.

Azon kevesek között, akik az emberi lényekre mint tőkére tekintettek, három kiemelkedő nevet találunk. Adam Smith, a filozófus-közgazdász merészen a tőke részeként fogta fel az ország lakosainak összes szerzett és hasznos képességét. Így tett H. Von Thünen is, aki a maga idejében még azt az érvet is hangoztatta, hogy a tőkefogalomnak az emberre való alkalmazása nem alacsonyítja le az embert, nem korlátozza szabadságát és méltóságát, hanem ellenkezőleg, éppen az volt különösen veszélyes a háborúban, hogy nem alkalmazták a tőkefogalmat az emberre: „...hiszen a csatában ... akár száz élete virágában lévő embert is feláldoznak gondolkodás nélkül, hogy megmentsenek egy ágyút”. Ennek az az oka, hogy „...az ágyúvásárlás állami pénz kiadását igényli, míg embereket pusztá összeírasi rendelettel lehet szerezni”.⁵ Hasonlóképpen Irving Fisher világosan és meggyőzően mutatta be a mindent felölelő tőke fogalmát.⁶ Mégis, a fő gondolkodási irányzat azt állította, hogy nem célszerű, nem is gyakorlatias dolog a tőke fogalmát az emberekre alkalmazni. Alfred Marshall⁷ - akinek óriási tekintélye jórészt megmagyarázza, miért fogadták el általánosan ezt a nézetet - azt állította, hogy noha az emberek elvont, matematikai szempontból kétségbevonhatatlanul tőkét jelentenek, elvesztenénk a kapcsolatot a piaci étellel, ha a gyakorlati elemzésekben is tőkeként kezelnénk őket. Az emberi beruházásokat ennek megfelelően ritkán foglalták bele a közgazdaságtudomány formális magjába, noha számos közgazdász - beleértve Marshallt is - belátta ennek helyénvalóságát.

Minthogy tehát az emberi erőforrásokat nem kezelték nyíltan a tőke valamilyen formájaként, amelyet termelőeszközök állítanak elő és amely beruházás eredménye, ezért akadálytalanul fennmaradhatott a munkaerő klasszikus felfogása, amely szerint az nem más, mint csekély tudást és szakképzettséget kívánó manuális munkavégzés képessége, olyan képesség, amellyel - e felfogás szerint - a dolgozók nagyjából egyformán rendelkeznek. Ez a munkaerő-fogalom helytelen volt a klasszikus időszakban és nyilvánvalóan helytelen napjainkban. Megszámolni az egyéneket akik képesek és akarnak dolgozni, és ennek a számolásnak az eredményét valamilyen gazdasági tényező mennyiségének mérőszámaként venni semmivel sem értelmesebb, mint ha összeszámolnánk az összes gépet és így akarnánk meghatározni gazdasági jelentőségüket, akár mint tőkeállományt, akár mint a termelőszolgáltatások áramlásait.

A dolgozók nem a részvénytulajdonosok elterjedése révén váltak tőkésekké, mint a mesében, hanem gazdasági értékkel bíró tudás és szakképzettség megszerzése révén.⁸ Ez a tudás és szakképzettség nagyrészt beruházás terméke és - más emberi beruházásokkal együtt - ez magyarázza túlnyomórészt a technikailag fejlett országok magasabb termelékenységét. Ha elhagyjuk ezt a gazdasági növekedés vizsgálatából, akkor olyasmit teszünk, mintha a szovjet ideológiát Marx nélkül akarnánk megmagyarázni.

Az emberi tőkéből származó gazdasági növekedés

Napjaink dinamikus növekvő gazdaságának sok paradoxosa és rejtélye megoldható, ha az emberi beruházást figyelembe vesszük. Kezdjük néhány kisebb, de azért nem triviális kérdés vázolásával.

Amikor a mezőgazdasági foglalkozásuk nem mezőgazdasági munkakörökben helyezkednek el, lényegesen kevesebbet keresnek, mint az ugyanolyan bőrszínű, korú és nemű ipari munkások. Hasonlóképpen a színes bőrű városi férfiak sokkal kevesebbet keresnek, mint a fehér férfiak, még akkor is, ha figyelembe vesszük a munkanélküliségben, életkorban, városnagyságban és régiókban mutatkozó különbségeket.⁹ Mivel ezek a jövedelemkülönbségek pontosan követik a

⁴Lásd. J.S. Nicholson: The Living Capital of the United Kingdom. The Economic Journal, 1891. március, 1. évf., 95. o. és J.S. Mill: Principles of Political Economy (szerk.: W.J. Ackley), Longman, Green and Co., London, 1909, 8. o.

⁵H. von Thünen: Der isolierte Staat. 3. kiadás, Wiegandt, Hempel és Parey, Berlin, 1975, II. kötet, 2. rész, 140-152. o. B.F. Hoselitz kéziratos fordítása alapján.

⁶Irving Fisher: The Nature of Capital and Income. The Macmillan Company, New York, 1906.

⁷Alfred Marshall: Principles of Economics. The Macmillan Company, London, 1930. 787788. o.

⁸Lásd Harry G. Johson: The Political Economy of Opulence. Canadian Journal of Economics and Political Science, 1960. november, 26. évf., 552-564. o.

⁹Moron Zeman: A Quantitative Analysis of White-Nonwhite Income Differentials in the United States. Kéziratos közgazdászdoktori disszertáció. University of Chicago, 1955.

megfelelő képzettségbeli különbségeket, igen erőteljesen utalnak arra, hogy az egyik a másiknak a következménye. A farmokon gazdálkodó feketék - akár bérlők, akár tulajdonosok - sokkal kevesebbet keresnek, mint a hasonló farmokkal bíró fehérek.¹⁰ Szerencsére a növények és az állatok nem vádolhatók fajgyűlölettel. A nagy keresetkülönbség úgy látszik inkább az egészségi állapot és a képzettség különbségeit tükrözi. Az Egyesült Államok déli részének munkásai átlagban lényegesen kevesebbet keresnek, mint az északiak és a nyugatiak, és átlagban kisebb a képzettségük is. Sok vándorló mezőgazdasági munkás valóban nagyon keveset keres más munkásokhoz viszonyítva. Sokuknak gyakorlatilag semmiféle iskolázottsága nincs, egészségi állapotuk rossz, szakképzettséggel nem rendelkeznek, kevésbé képesek hasznos munkát végezni. Elemi következtetésnek látszik, hogy az emberi beruházások mennyiségének különbségei magyarázhatják meg ezeket a keresetkülönbségeket. Még egy példa: a jövedelem és az életkor között összefüggést leíró görbe rendszerint meredekebb a szakképzett, mint a szakképzetlen személyek esetében. A munka közbeni képzésbe való beruházás látszik erre is a valószínű magyarázatnak.

A gazdasági növekedés szükségessé teszi, hogy a munkások jó része az országon belül vándoroljon, alkalmazkodva a változó munkalehetőségekhez.¹¹ A fiatal férfiak és nők könnyebben változtatnak lakóhelyet, mint az idősebb munkások. Ez gazdasági szempontból bizonyára értelmes, ha felismerjük, hogy az ilyen vándorlás költségei az emberi beruházás egy formáját képezik. A fiatal emberek előtt - az idősebbekhez képest - még több év áll, amelynek során realizálhatják az ilyen beruházást. Ennél fogva kisebb bérkülönbség is gazdaságilag előnyössé teszi számukra a költözést vagy másképpen megfogalmazva, a fiatalok a vándorlásba való beruházásból magasabb járadékra számíthatnak, mint az idősebb emberek. Ez a különbség magyarázhatja meg a szelektív vándorlást anélkül, hogy a fiatalok és az idősek közötti szociológiai különbségre kellene hivatkoznunk.

Az emberi beruházás eddigi példái olyan esetekről szóltak, amelyek valamilyen hosszú időszakon keresztül adnak járadékot. Ez egyaránt igaz a fiatal emberek oktatásába, szakképzésébe és vándorlásába való beruházásra. Nem minden emberi beruházás ilyen; egyesek inkább hasonlítanak a folyó ráfordításokhoz, mint például az élelmiszerre és lakásra költött kiadások egyes országokban, amelyekben a munka elsősorban energiát és kitartást igénylő nyers emberi erő alkalmazása, és amelyekben az élelmiszer-fogyasztás távolról sem elegendő a kemény napi munkavégzéshez. Ázsia „éhes” sztyeppéin és sűrűn lakott völgyeiben sok millió felnőtt férfi olyan keveset ehett, hogy nem bírják az egész napi kemény munkát. Nem helyénvaló alulfoglalkoztatottnak nevezni őket. Ilyen körülmények között bizonyára van értelme annak, hogy az élelmiszert csak részben kezeljük fogyasztásként, részben pedig folyó „termelőfelhasználásként”, ahogy egyes indiai közgazdászok tették.¹² Ne felejtsük el, hogy a nyugati közgazdászok az iparosítás első évtizedeiben, sőt még Marshall és A.C. Pigou idején is gyakran összekapcsolták a munkások pótlólagos élelmiszerfogyasztását a munkatermelékenység növekedésével.

Vizsgáljunk meg most három fontos, zavarba ejtő kérdést, amely szorosan kapcsolódik a gazdasági növekedés titkához. Először is tekintsük a tőke-jövedelem hányados hosszú távú viselkedését. Azt tanultuk, hogy az olyan ország, amely több újratermelhető tőkét halmozott fel földjéhez és munkaerejéhez viszonyítva, az ilyen tőkét nagyobb „mélységben” használja, mivel egyre nagyobb bőségben áll rendelkezésre ez a tőke és olcsó. Csakhogy nyilvánvalóan nem ez történik. Éppen ellenkezőleg, a most rendelkezésünkre álló becslések azt mutatják, hogy amint a gazdasági növekedés előrehalad, rendszerint egyre kevesebb ilyen tőkét alkalmaznak a jövedelemhez viszonyítva. Arra kell-e ebből következtetnünk, hogy a tőkejövedelem hányadosnak nincs jelentősége a szegénység vagy a gazdagság megmagyarázásában? Vagy ennek a hányadosnak az emelkedése nem előfeltétele a gazdasági növekedésnek? Ezek a kérdések alapvető problémákat vetnek fel a gazdagság felhalmozásának motívumaival és preferenciáival, valamint az egyes beruházások motívumaival, illetve az ily módon felhalmozott tőkeállománnyal kapcsolatban. A mi szempontunkból csak annyit kell mondani, hogy a tőke-jövedelem hányadosnak ezek a becslései a tőkének csupán egy részére vonatkoznak. Közelebbről: kizárják - és ez a legsajnálatosabb - az egész emberi tőkét. Csakhogy az emberi tőke bizonyára lényegesen gyorsabban növekszik, mint az újratermelhető (nem emberi) tőke. Ennélfogva ezekből a becslésekből nem következtethetünk arra, hogy az összes tőkeállomány csökken a jövedelemhez viszonyítva. Éppen ellenkezőleg, ha elfogadjuk azt az eléggé kézenfekvő feltevést, hogy az emberek motívumai és preferenciái, a számukra nyitva álló technikai lehetőségek és az egyes időszakok során a gazdasági növekedéssel kapcsolatos bizonytalanság vezetik őket arra, hogy nagyjából állandó arányt tartsanak fenn az

¹⁰Joseph Willett kéziratosa, előzetes kutatása alapján, az University of Chicagón készített doktori disszertációjában.

¹¹Lásd: Simon Kuznets: *Distribution by Industrial Origin. Az Income and Wealth of the United States* című kötetben (szerk.: Simon Kuznets), IV. rész, Bowes and Bowes Ltd., Cambridge, England, 1952.

¹²Lásd például P.R. Brahmananda-C.N. Vakul: *Planning for an Expanding Economy*. Vora, Bombay, 1956.

összes tőke és a jövedelem között, akkor a becsült tőke-jövedelem hányados csökkenése¹³ egyszerűen annak jele, hogy az emberi tőke nemcsak a hagyományos tőkéhez, hanem a jövedelemhez viszonyítva is növekedett.

Rengeteg becslés mutatja, hogy a nemzeti jövedelem gyorsabban növekszik, mint a nemzeti erőforrások, ez pedig egy másik - az elsővel némileg összefüggő - rejtélyt vet föl. Az Egyesült Államokban a jövedelem sokkal gyorsabb ütemben növekszik, mint a jövedelem előállítására felhasznált föld, ledolgozott munkaórák és újratemmelhető tőkeállomány mennyisége együttesen. Ezenkívül a két ütem közötti eltérés az utóbbi évtizedek során egyik gazdasági ciklusról a másikra egyre növekedett.¹⁴ Ha ezt az eltérést az „erőforráshatékonyság” mértékének nevezzük, nevet adtunk ugyan tudatlanságunknak, de nem szüntettük meg. Ha elfogadjuk ezeket a becsléseket, a nemzeti erőforrások és a nemzeti jövedelem közötti összefüggések az idők folyamán meglazultak és meggyengültek. Ha ezt az eltérést nem tudjuk feloldani, a jelenlegi módon mért kibocsátásra és ráfordításra vonatkozó elfogadott termelési elmélet a gazdasági növekedés vizsgálata szempontjából játék, nem pedig tudományos eszköz.

A szóban forgó eltérést valószínűleg kétféle tényezővel magyarázhatjuk, ha teljesen figyelmen kívül hagyjuk az indexelméleti és aggnegációs problémákat, amelyek minden olyan globális aggregátummal, mint amilyen az összes kibocsátás és ráfordítás, elkerülhetetlenül együtt járnak. Az egyik a méretből származó megtakarítás; a másik pedig a ráfordítás minőségében beálló nagyszabású javulás, amely azonban a ráfordításra vonatkozó becslésekben nem szerepel. Gazdaságunkban kétségtelenül érvényesül a növekvő hozadék bizonyos pontokon, és ezt más helyeken a csökkenő hozadék ellensúlyozza. Ha sikerülne megállapítanunk és mérnünk a nettó nyereséget, lehetséges, hogy ez igen lényegesnek bizonyulna. A ráfordítás minőségében végbement és eddig még megfelelően figyelembe nem vett javulás kétségtelen részben az anyagi (nem emberi) tőkében következett be. Az én felfogásom szerint azonban mind az utóbbi, mind pedig a növekvő hozadék elhanyagolása kevésbé forrása a ráfordítás és a kibocsátás növekedési üteme közötti különbségnek, mint az emberi képességek és képzettségek javulása, amelyet eddig figyelmen kívül hagytunk.

Már csak egy kis lépés választ el bennünket az eddigi becslések által felvetett két rejtélytől egy harmadik titokzatos dologig, amely a probléma legközepébe visz el bennünket; ez pedig a dolgozók reáljövedelmének lényegében megmagyarázhatatlanul nagymértékű növekedése. Valamilyen váratlan örökség vagy nyereség ez? Vagy valamilyen kvázijáradék, amely csak a munkaerő-kínálat megfelelő módosulásáig érvényes? Vagy tiszta járadék, amely a munkaerő rögzített mennyiségét tükrözi? Sokkal ésszerűbbnek látszik, hogy ez az emberekbe fektetett beruházás megtérülése. Az egységnyi munka termelékenységének megfigyelt növekedése egyszerűen annak a következménye, hogy a munka egységét az idők folyamán állandónak tekintjük, noha a munka egysége növekedett, mégpedig azért, mert az egy dolgozóra jutó emberi tőke mennyisége is állandóan nőtt. Ahogy én olvasom a statisztikákat, az összes tőke emberi összetevője az emberi beruházás következtében igen nagy lett.

Ugyanennek az alapkérdésnek egy másik - és ugyanígy megoldható - aspektusa azoknak az országoknak a háború utáni gyors fellendülése, amelyek a háború folyamán az üzemek és berendezések súlyos pusztulását szenvedték el. A légitámadások kártétele nagyon is nyilvánvaló: rommá bombázott gyárak, pályaudvarok, hidak, tönkrement kikötők és elpusztított városok. Épületek, berendezések, készletek váltak romhalmazzá. Nem ilyen látható, mégis nagy volt azoknak az üzemeknek a háborús kimerülése, amelyek elkerülték a bombák rombolását. A közgazdászok sokat foglalkoztak a háborús veszteségeknek az újjáépítés szempontjából lehetséges következményeivel. Visszatekintve világos, hogy túlbecsülték a veszteségek perspektivikus késleltető hatásait. Mivel magamnak is volt valamelyest szerepe ebben a tevékenységben, alapos okom van arra, hogy visszatekintsek, és eltöprengjek azon, miért esett a háború befejezése után közvetlenül kialakított ítélet oly messze a valóságtól. A magyarázat most már világos: túlságosan nagy jelentőséget tulajdonítottunk a nem emberi tőkének, amikor ezeket az értékeléseket végeztük. Azért estünk ebbe a hibába - erről meg vagyok győződve -, mert nem volt fogalmunk az összes tőkéről, és ezért nem tudtuk figyelembe venni az emberi tőkét, és azt a jelentős szerepet, amelyet ez játszik a termelésben egy modern gazdaságban.

¹³Figyelmen kívül hagyom itt azokat a nehézségeket, amelyek mind a nem emberi tőkének, mind pedig e hányados becslésében szereplő jövedelemnek a mérésével és meghatározásával jár. Számos indexelméleti és aggnegációs probléma van, továbbá nem sikerült figyelembe venni az ilyen tőke minőségében bekövetkezett összes javulást.

¹⁴Lásd Solomon Fabricant: Basic Facts on Productivity Change, Occasional Paper, National Bureau of Economic Research, New York, 1959, 63. évf., 5. táblázat.

Legyen szabad ezt a fejezetet a szegény országokra vonatkozó megjegyzéssel zárni, amelyekkel kapcsolatban nagyon kevés használható becsléssel rendelkezünk. Mély benyomást gyakorolt rám az az ismételt kifejezett vélemény - különösen azoktól, akiknek feladatuk, hogy a tőkét hozzáférhetővé tegyék a szegény országok számára -, hogy ezek az országok igen alacsony ütemben képesek pótlólagos tőkét felszívni. A kívülről származó új tőke - hangoztatják - csak akkor használható jól, ha „lassan és fokozatosan” vonják be. Ez a tapasztalat azonban eltér attól a széles körben elterjedt benyomástól, hogy egyes országok alapjában véve azért szegények, mert tőkehiányban szenvednek, és valójában a pótlólagos tőke a gyorsabb gazdasági növekedésük kulcsa. Ez a két vélemény - úgy hiszem - összehágható, ha a tőke bizonyos formáira helyezzük a hangsúlyt. A szóban forgó országok számára kívülről hozzáférhető új tőkét rendszerint építmények, berendezések és néha készletek képzésére használják fel. Nem áll azonban általában rendelkezésre az emberekbe való pótlólagos beruházás céljából. Ennek megfelelően az emberi képességek nem tartanak lépést a fizikai tőkével, ezért a gazdasági növekedés korlátozó tényezőjévé válnak. Nem szabad tehát meglepődnünk, hogy a kizárólag bizonyos nem emberi erőforrások növelésére fordított tőke abszorpciós üteme szükségképpen csekély. B. Horvat¹⁵ megfogalmazása az optimális beruházási ütemről, amely a szakértelmet és a szakképzettséget a gazdasági növekedés ütemének szempontjából döntő beruházási változónak tekinti, igen jelentős és fontos.

Az emberi beruházások köre és tartalma

Mi az emberi beruházás? Megkülönböztethető-e a fogyasztástól? Egyáltalán meghatározható és mérhető-e? Mennyivel növeli a jövedelmet? Elismernünk, hogy az emberi beruházás alaktalannak látszik a téglához és a habarcsához képest, nehezen vethető egybe a vállalatok beruházási mérlegeivel, de bizonyos, hogy nemcsak valamilyen töredék; inkább Pandora bajokkal és reményekkel teli szelencéjének tartalmához hasonló.

Az emberi erőforrásoknak nyilvánvalóan létezik mind mennyiségi, mind pedig minőségi dimenziója. A lakosság száma, a hasznos munkában részt vevők aránya, a ledolgozott munkaórák száma lényegében mennyiségi jellemzők. Feladatokat azzal igyekszem valamelyest kezelhetővé tenni, hogy figyelmen kívül hagyom ezeket a szempontokat, és csak a minőségi összetevőket — mint a szakértelem, tudás és hasonló, a produktív munkavégzésre való emberi képességeket közelebbről érintő tulajdonságokat — vizsgálom. Mindaddig, amíg e képességek növelésére szolgáló kiadások egyúttal növelik az emberi erőfeszítés (munka) értéktermelő képességét, addig pozitív megtérülést eredményeznek.¹⁶ Hogyan becsülhetjük az emberi beruházás nagyságát? A technikai tőkejavak esetében a gyakorlat az, hogy a tőkeképződés nagyságát a tőkejavak előállítására fordított kiadásokkal mérjük. Ez a gyakorlat megfelel az emberi tőke képződésénél is. Az emberi tőke esetében azonban van még egy probléma, amely a fizikai tőkejavak esetében kevésbé súlyos: hogyan lehet megkülönböztetni a folyó fogyasztást a tőkeképződést szolgáló kiadásoktól. Ez a megkülönböztetés hemzseg az elméleti és gyakorlati nehézségektől. A kiadásokat három osztályra bonthatjuk: folyó fogyasztásra, tartós fogyasztói összetevőre és tartós termelői összetevőre. Mindkét tartós tényező beruházást képvisel; az egyik fogyasztói szolgáltatásokat teljesítő emberi tőkévé válik, a másik pedig az emberi tőkének olyan formája, amely a szóban forgó személy termelőképességeit erősíti.

Az egyes komponensek meghatározása igen nehéz feladat. Noha emberi beruházással előállított minden képesség az ember részévé válik és ennél fogva nem adható el, mégis „érintkezésbe kerül a piaccal” azáltal, hogy befolyásolja a dolgozó számára elérhető bért és fizetést. Az ebből származó keresetnövekedés a beruházás hozama¹⁷

Noha ismereteink jelenlegi szakaszában nehéz lenne az emberi beruházást pontosan mérni, mely bepillantást kaphatunk a problémába, ha megvizsgálunk néhány fontos, az emberi képességeket növelő tevékenységet. Öt fő kategóriára összpontosítjuk itt figyelmünket: 1. az egészségügyi létesítmények és szolgáltatások széles értelemben véve felölelnek minden olyan kiadást, amely az emberek élettartamát, erejét és állóképességét, vitalitását és életképességét befolyásolja; 2. a munka közbeni képzés, beleértve a vállalatok által szervezett régi stílusú tanoncképzést is; 3. a formális, szervezett, elemi, közép- és felsőfokú oktatás; 4. a felnőttképzési programok, amelyeket nem vállalatok szerveznek, beleértve a mezőgazdasági oktatási programokat; 5. az egyének és családok vándorlása a változó munkalehetőségekhez való alkalmazkodás érdekében.

¹⁵B. Horvat: The Optimum Rate of Investment. The Economic Journal, 1958. december, 68. évf., 747-767. o.

¹⁶A megfigyelt megtérülés még így is lehet negatív, zérus vagy pozitív, mert megfigyeléseink olyan világból származnak, amelyben bizonytalanság van, tudásunk tökéletlen, és bőségesen előfordulnak meg nem érdemelt nyereségek és veszteségek, valamint hibák.

¹⁷Elvben a beruházás értéke úgy állapítható meg, hogy leszámítoljuk a belőle származó összes pótlólagos jövőbeli keresetet éppúgy, mint ahogy a fizikai tőkejavak értéke a belőlük származó jövedelemáramlás leszámítolásával számítható ki.

Az oktatástól eltekintve kevés lényegeset tudunk ezekről a tevékenységekről. Nem tárgyalom a felnőttoktatási programokat, noha a mezőgazdaságban a továbbképzés fontos szerepet játszik az új információk elterjesztésében és a gazdálkodók új szakértelmének kialakításában.¹⁸ Hasonlóképpen nem térek ki a gazdasági növekedéssel kapcsolatos belső vándorlás kérdésére

Az egészségügyi tevékenységeknek van mennyiségi és minőségi vonatkozásuk is. Egyes közgazdászok vállalkoztak arra a feladatra, hogy meghatározzák az egészségi állapot javulásának hatásait¹⁹ tehát az olyan egészségügyi intézkedéseket, amelyek javítják az emberi erőforrások minőségét, mint például a jobb táplálkozás, a jobb lakásviszonyok, különösen a fejlődő országokban.

A táplálkozás szerepének megváltozása, ahogy az emberek gazdagabbá válnak, fényt vet az egyik, már említett elméleti problémára. Hangsúlyoztam, hogy egyes szegény országokban a táplálkozás javításának „termelőjóság” jellege van. A táplálkozásnak ez a jellege azonban csökken, ahogy az ételmiszer-fogyasztás nő, és így elérkezünk egy olyan ponthoz, amelytől kezdve az ételmiszer-fogyasztás mindennemű további növekedése már tiszta fogyasztássá válik.²⁰ Ugyanez igaz lehet a ruházódásra, a lakásviszonyokra, sőt talán az orvosi szolgáltatásokra is.

A munka közbeni képzést illetően közlöm egy sejtésemet annak kiterjedésére vonatkozóan, egy megjegyzést fűzök a tanoncrendszer hanyatlásához, és kifejtek egy hasznos gazdasági tételt arra vonatkozóan, hogy ki viseli az ilyen képzés költségeit. Az iskolai oktatás bővülése nem küszöbölte ezt ki. Valószínűnek látszik, hogy annak a képzésnek egy részét, amelyet korábban vállalatok végeztek, abbahagyták, és más oktatási programokat hoztak létre, hogy hozzáigazodjanak a munkások általános képzettségi színvonalának az emelkedéséhez, és az új szakképzettség iránti kereslet változásaihoz. Az ilyen képzésbe évente befektetett összegekre csak becslést lehet adni. Harold F. Clark például az iskolai oktatásra fordított összeggel közel egyenlőnek tekinti.²¹ Más szerzők is jelentősnek gondolják. Például egyes megfigyelőkre mély benyomást gyakorolt az, hogy a Szovjetunióban az üzemekben nagy mennyiségű ilyen képzést folytatnak.²² Eközben a tanoncrendszer szinte teljesen eltűnt, részben azért, mert napjainkban már nem hatékony, részben pedig azért, mert az iskolák most már sok funkcióját betöltik. Eltűnését kétségtelenül meggyorsította a tanoncszerződés érvényre juttatásának nehézsége, ezek jogi szempontból némileg a jobbágyásra emlékeztetnek. A mélyben meghúzódó gazdasági és magatartásbeli tényezők eléggé világosak. A tanonc hajlandó dolgozni a kezdeti időszakban, amikor termelékenysége kisebb, mint eltartásának és oktatásának költsége. Később azonban - hacsak jogszabály nem korlátozza - más foglalkoztatást keres, amikor termelékenysége kezdi meghaladni eltartásának és képzésének költségét, márpedig mestere ebben az időszakban akarja visszaszerezni korábbi kiadásait.

A munka közbeni képzést elemezve Gary S. Becker²³ különbséget tesz az általános és a specifikus szakképzés között, és megállapítja, hogy a munka közbeni képzés zöme, ha ugyan nem teljes egésze általános szakképzettséget produkál. Az ilyen általános szakképzettséggel kapcsolatban azt a tételt fejt ki, hogy a versenypiacokon a munkavállalók fizetik meg ennek a képzésnek a teljes költségét és belőlük végső soron semmilyen részt sem vállal a vállalat. Becker ennek több következményét emeli ki. Az a felfogás, hogy a vállalat által szakképzésre fordított kiadások más vállalatok számára externális megtakarításokat hoznak létre, nem áll összhangban ezzel a tétellel. Becker tétele utal egy olyan tényezőre, amely előmozdítja a munka közbeni képzésről az iskolai oktatásra való áttérést. Mivel a munka közbeni képzés kezdetben csökkenti és csak később emeli a munkások tiszta keresetét, ez a tétel egyúttal magyarázatot ad arra, hogy „a jövedelem és az életkor közötti összefüggést leíró görbe meredekebb” a szakképzett, mint a szakképzetlen munkások esetében, amire korábban

¹⁸Lásd. T.W. Schultz: Agriculture and the Application of Knowledge. Az A Look to the Future című kötetben, W.K. Kellogg Foundation, Battle Creek, Mich., 1956, 54-78. o.

¹⁹Az egészségügyi közgazdaságtana gyermekkorát éli. Selma J. Mushkin áttekintése: Toward a Definition of Health Economics. Public Health Reports. U.S. Dept. of Health, Education, and Welfare, 1958. szeptember, 73. évf., 785-793. o. igen használható az idevágó közgazdasági következtetésekkel együtt.

²⁰Például az ételmiszer iránti kereslet jövedelemrugalmassága továbbra is pozitív, még akkor is, amikor elérjük azt a pontot, amelyen túl az ételmiszer-fogyasztás növekedésének már nincs „termelőjóság” jellege.

²¹Az 1959 nyarán tett megjegyzések alapján; lásd továbbá Harold F. Clark: Potentialities of Educational Establishments outside the Conventional Structure of Higher Education. A Financing Higher Education: 1960-1970 című kötetben (szerk.: D.M. Keezer). McGraw-Hill Book Company, New York, 1959, 257-273. o. Ennek a tanulmánynak a megjelenése óta megjelent Jacob Mincer úttörő vizsgálata is. Lásd Jacob Mincer: On-the-Job Training: Costs, Returns, and Some Implications. The Journal of Political Economy (Supplement), 1962. október, 70. évf., 50-79. o.

²²Az egyesült államokbeli közgazdászok egy csoportjának megfigyelései alapján, amelynek magam is tagja voltam; lásd: Inside the Soviet Economy. Saturday Review, 1961. január 21., 37-39. o.

²³A szerzőnek a National Bureau of Economic Research számára végzett vizsgálatában, amely Human Capital című könyvének részévé vált. (National Bureau of Economic Research, New York, 1964.)

már hivatkoztunk.²⁴ Összefoglalva: minden feltétel megvan ahhoz, hogy mélyreható gazdasági vizsgálatokat végezzünk a munka közbeni oktatással kapcsolatban.

Szerencsére szilárdabb talajra kerülünk az iskolai oktatás tekintetében. A szellemi beruházás gyors ütemben növekedett, ami önmagában véve jól megmagyarázhatja az egyébként megmagyarázhatatlan keresetnövekedés jelentős részét. Semmi egyebet nem teszek, mint összefoglalok néhány előzetes eredményt az oktatás néhány költségével kapcsolatban (beleértve a tanulók elmaradt jövedelmét), ezeknek a költségeknek a fogyasztói jövedelemhez és az alternatív beruházásokhoz való látszólagos arányát, a képzettségállomány növekedését a munkaerőben, az oktatás megtérülését, és a képzettségállomány növekedésének a keresetekhez és a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulását.

Nem nehéz felbecsülni az oktatás hagyományos költségét, hiszen az oktatók, könyvtárosok, ügyintézők szolgáltatásainak, az oktatási létesítmény karbantartásának és fenntartásának költségéből, valamint az oktatási létesítményekben megtestesülő tőke kamatából tevődik össze. Sokkal nehezebb az összes költségnek egy másik összetevőjét, nevezetesen a tanulók elmaradt jövedelmét becsülni. Viszont ezt az összetevőt is vizsgálni kell, hiszen egyáltalán nem elhanyagolható. Az Egyesült Államokban például a magasabb szintű oktatás költségeinek jóval több mint a fele a tanulók elmaradt jövedelme. Az elmaradt jövedelem már 1900-ban is az elemi iskolai, a középfokú és a felsőoktatás összes költségének körülbelül egynegyedét tette ki, 1956-ban pedig az összes költségnek több mint kétötödét képviselte. Az elmaradt jövedelem növekvő jelentősége fontos tényező volt az oktatás összes reálköltségének figyelemre méltó emelkedésében, az utóbbi ugyanis — folyó áron mérve — az 1900-as évi 400 millió dollárról 1956-ra 28,7 milliárd dollárra nőtt. Az oktatási költségek százalékos növekedése körülbelül három és félszer olyan gyors volt, mint a fogyasztói jövedelmek növekedése, ami az oktatás iránti kereslet igen nagy jövedelemrugalmasságára utalna, ha az oktatást tiszta fogyasztásnak tekintenénk.²⁵ Az oktatási költségek szintén körülbelül három és félszer olyan gyorsan nőttek, mint a dollárban mért bruttó fizikai tőkeképződés. Ha az oktatást mint tiszta beruházást kezeljük, ebből arra kellene következtetnünk, hogy a szellemi beruházás hozama nagyobb volt, mint a nem emberi tőkéé.²⁶

Nagy mértékű iskolai képzést szereztek olyan személyek, akiket a legtöbb gazdasági elemzésben nem tekintenek keresőknek, különösen természetesen a nők. Ha tehát elemezni akarjuk az iskolázás növekedésének a keresetekre gyakorolt hatását, különbséget kell tennünk az egész lakosság képzettségállománya és a munkaerő képzettségállománya között. A befejezett iskolai évek száma távolról sem kielégítő mérték, mert számottevően nőtt a beiratkozott diákok iskolalátogatási napjainak a száma, és mert a munkások képzésének sokkal nagyobb része áll középiskolai és felsőoktatási képzésből, mint korábban. Előzetes becsléseim azt sugalmazzák, hogy a munkaerő képzettségállománya körülbelül nyolc és félszeresére emelkedett 1900 és 1956 között, miközben az újratermelhető tőkeállomány négy és félszeresére nőtt, ha mindkettőt 1956-os árakon mérjük. Ezek a becslések természetesen megfelelő fenntartásokkal kezelendők.²⁷ Mindazonáltal az emberi tőke e formájának mind nagysága, mind pedig növekedési üteme olyan volt, hogy ez a tényező a gazdasági növekedés problémájának egyik fontos kulcsává vált.²⁸

Izgalmas és még most is folyamatban lévő munka az oktatás hozamának kutatása. Annak ellenére, hogy rengeteg középiskolai és főiskolai diák végez, a hozam nem csökkent jelentéktelenre. Még a legpesszimistább becslések is arra utalnak, hogy az ilyen oktatás hozama a nem emberi tőke hozama közelében mozog. Ezt mutatják azok a becslések, amelyek az oktatásra fordított összes állami és magánkiadást, valamint az iskolába járás miatt elmaradt jövedelmet figyelembe veszik, és az összes ilyen költséget mint beruházást kezelik, semmit sem tekintve belőlük fogyasztásnak.²⁹ Csakhogy a költségek

²⁴24 Becker megemlíti még egy másik bonyodalmat is, amely abból a tényből származik, hogy a munka közbeni képzés jövedelmi és tőkeberuházási aspektusai összefonódnak, ami jelentős magyarázó erővel rendelkező „állandó” és „átmeneti” jövedelemhatásokat eredményez.

²⁵Egyébként változatlan körülmények között ez arra utal, hogy a jövedelemrugalmasság 3,5. A körülmények azonban változtak, például az oktatási szolgáltatások ára emelkedett a többi fogyasztói árhoz képest, ezt azonban részben talán ellensúlyozta az oktatási szolgáltatások minőségének javulása.

²⁶Ez természetesen feltételezi - egyebek között -, hogy a bruttó és a nettó közötti összefüggés nem változott vagy ugyanabban az arányban változott. A becslések tanulmányomból származnak: *Education and Economic Growth. Social Forces Influencing American Education, Sixtieth Yearbook of the National Society for the Study of Education* (szerk.: Nelson B. Henry). University of Chicago Press, Chicago, 1961, II. rész, 46-86. o.

²⁷Ezek a becslések kísérleti jellegűek és nem teljesek. Annyiban nem teljesek, hogy nem veszik teljes mértékben figyelembe az emberi tőke e formájának átlagos élettartamában bekövetkező növekedést, ami annak a következménye, hogy a képzettségnek viszonylag nagyobb része testesül meg a fiatal dolgozóknak, mint a korábbi években; továbbá azért sem teljesek, mert nem vettük figyelembe az oktatás időközbeni javulását, amely az iskolaévek minőségét az elemi, középiskolai és felsőoktatás arányában bekövetkezett változásoktól függetlenül más módon is javította.

²⁸Értékét tekintve, ez a képzettségállomány 1900-ban az újratermelhető tőkeállomálynak csak 22%-a, 1956-ban pedig már 42%-a volt.

²⁹Érdekes megfontolás, hogy az oktatás fogyasztási összetevője végső soron nem válik-e uralkodóvá abban az értelemben, hogy az oktatás beruházási összetevője csökken, ahogy az oktatási kiadások növekednek, és elérünk egy olyan ponthoz, amelytől kezdve a további oktatási kiadások már tisztán

egy része kétségtelenül fogyasztás abban az értelemben, hogy az oktatás a fogyasztói tőke ³⁰ egy formáját hozza létre, amelynek az a sajátossága, hogy javítja a tanulók izlését és fogyasztásának minőségét élettartamuk egész hátralévő részében. Ha az oktatás költségének jelentős hányadát — mondjuk felét — fogyasztásnak kellene felfognunk, akkor ez természetesen megkétszerezné a megfigyelt megtérülési rátát, mivel a hozamot csak ahhoz az összeghez kellene viszonyítani, amivé ebben az esetben az oktatás költségeinek az ember termelékenységét növelő beruházási összetevője válna.

Szerencsére az oktatási költségek fogyasztás és beruházás közötti felosztásának problémája nem gyötör bennünket, ha azt vizsgáljuk, mennyivel járul hozzá az oktatás a keresetekhez és a nemzeti jövedelemhez, mert a felosztás módosulása csak a megtérülési rátát, nem pedig a teljes megtérülést változtatja meg. Mindjárt az elején leszögeztem, hogy az Egyesült Államok nemzeti jövedelmének meg nem magyarázott növekedése az utóbbi évtizedekben különösen nagygyá vált. [...]

A szellemi tőke képződésének költségei

Noha az oktatás bizonyos mértékig fogyasztás, hiszen bizonyos szükségleteinket elégítjük ki, amikor tanulunk, túlnyomórészt mégis beruházás, melynek célja olyan képességek megszerzése, amelyek jövőbeli szükséglet-kielégítést tesznek lehetővé, vagyis növelik az érintett személynek mint termelőnek a jövőbeli keresetét. Tehát az oktatás egy része a hagyományos tartós fogyasztási javakkal, másik része pedig a termelőeszközökkel rokon. Azt javaslom tehát, hogy az oktatást beruházásként, eredményét pedig a tőke egy sajátos formájaként kezeljük. Minthogy az oktatás a befogadó személy részévé válik, emberi tőkének nevezem. Mivel a személyiség szerves részévé lesz, nem lehet vásárolni, eladni, intézmények tulajdonaként kezelni. Valójában mégis a tőke egy formájaként működik, ha értékkel bíró szolgáltatást nyújt. Az oktatás ilyen felfogásának alapja az a feltevés, hogy a nemzeti jövedelem növekedése jelentős részben e tőkeforma bővülésének következménye. Noha egyáltalán nem könnyű ellenőrizni ezt a feltevést. Számos jel mutat arra, hogy az Egyesült Államok nemzetijövedelem-növekedésének bizonyos, talán jelentős része az ilyen típusú tőkeképződésnek tulajdonítható. ³¹

Az „oktatás” kifejezést alkalmazom mind az alap, mind a magasabb fokú oktatásra. Figyelmemet az egyesült államokbeli szervezett, formális oktatás erőforrásköltségeire összpontosítom. Nyilvánvalóvá fog válni, hogy igen jelentős erőforrásokat fordítanak az oktatásra. Fő célkitűzésem az oktatásra fordított erőforrások becslése. Ezek két fő részből állnak: a tanulók iskolába járás miatt elmaradt keresetéből és az iskolák működtetésének költségeiből. Becsléseim 1900-tól kezdődnek, és átfogva a következő öt évtizedet 1956-tal végződnek. Az évenkénti tényező-költséget adom meg folyó árakon. Terjedelmes alfejezet foglalkozik a tanulók iskolába járás miatt elmaradt keresetével, mert ezt a számottevő tényezőt eddig elhanyagolták. A középiskolai, főiskolai és egyetemi oktatásra fordított összes erőforrásnak több mint a felét a tanulók ideje és erőfeszítése teszi ki. Az iskolák által nyújtott szolgáltatások költségeivel foglalkozó alfejezet becsléseket tartalmaz — a bérek, fizetések és dologi kiadások mellett — az oktatási célokra használt iskolai vagyoni tőkeszolgáltatásainak értékéről.

Az oktatás útján történő tőkeképződés nem jelentéktelen és nem állandó a nem emberi tőke képződéséhez képest. Még akkor sem lenne csekély, ha az oktatás összes költségének lényeges része fogyasztás lenne. Becsléseink azt mutatják, hogy az elemi oktatásra fordított erőforrások lassúbb ütemben nőttek, mint a közép- és felsőfokú oktatásra fordítottak, de még így is nagyobb volt növekedésük üteme, mint a bruttó fizikai tőkeképződésé. 1905-ben az alapfokú oktatás összes költsége nagyjából a bruttó fizikai tőkeképződés 5%-ával, 1956-ban viszont már 9%-ával volt egyenlő. A közép- és felsőfokú oktatásra együttesen vonatkozó megfelelő érték 1900-ban 4%, 1956-ban pedig majdnem 25%.

Még két bevezető megjegyzés szükséges, az egyik az emberi tőke vizsgálatának elhanyagolásáról, a másik, az oktatás emberi beruházásként való kezelésének erkölcsi problémájáról. A tőke múltbeli felfogásának súlyos hibája volt az emberi

fogyasztásnak minősülnek (bármilyen kicsiny rész minősül már csak beruházásnak, megtérülése mégis zérus lesz). Ez éppúgy bekövetkezhet, mint az élelmiszer és a lakás esetén, de ez a lehetőség jelenleg igen távolinak látszik, tekintettel az oktatás túlnyomórészt beruházási értékére és a tudás és szakképzettség iránti új keresletre, amely az amerikai típusú műszaki és gazdasági haladás természetének velejárója.

³⁰Az ilyen fogyasztói tőkének a megtérülése nem jelenik meg az emberek bérében és fizetésében.

³¹„Megmagyarázhatatlannak” itt a mért nemzeti jövedelemnek azt a növekményét tekintem, amely meghaladja a ráfordításként kezelt, mért erőforrások növekedését. Megközelítőleg ugyanarra az időszakra vonatkozóan, amelyre ez a vizsgálat is vonatkozik. Lásd Solomon Fabrican: Basic Facts on Productivity Changes. Occasional Paper 63. évf., National Bureau of Economic Research, New York, 1959. Az 5. táblázat közöl becsléseket, amelyek azt mutatják, hogy az Egyesült Államok hazai magángazdaságának kibocsátása 1889 és 1957 között évi átlagban 3,5%-kal növekedett, miközben az összes ráfordítások csak évi 1,7%-os ütemben nőttek. 1919 és 1957 között ez a két növekedési ütem 3,1, illetve 1% volt.

tőke elhanyagolása.³² Ha a közgazdászok Irving Fisher³³ tőkefogalmát használták volna Alfred Marshallé³⁴ helyett, ez a mulasztás - legalábbis véleményem szerint - nem következett volna be.

Sokan úgy vélik, hogy lealacsonyító az emberre nézve és erkölcsileg helytelen, ha oktatását a tőkeképzés egyik módjának tekintik. Azok szerint, akik ezt a nézetet vallják, az emberi tőke pusztá gondolata is visszataszító, számukra az oktatás célja alapvetően kulturális, nem pedig gazdasági, mert az oktatás arra szolgál, hogy az egyéneket hozzáértő és felelős állampolgárokká nevelje, lehetővé teszi a férfiak és a nők számára, hogy tudatosan megismerjék értékeiket és becsüljék az életet, amelyet élni szándékoznak. Azoknak, akik így gondolkodnak, ezt válaszolom: az olyan elemzés, amely az oktatást az emberi tőke állományának bővítésére szolgáló általános tevékenységek egyikeként fogja fel, semmiképpen sem vonja kétségbe álláspontjuk helyességét; az én felfogásomnak nem az a célja, hogy megmutassa: ezeket a kulturális célokat az oktatásnak nem kellene szolgálnia vagy ténylegesen nem szolgálja őket. Voltaképpen arról van szó, hogy az oktatás bizonyos fajtája - azonfelül, hogy teljesíti kulturális hivatását - javíthatja az emberek képességét a munkára és üzleti ügyeik intézésére, a javulás pedig hozzájárulhat a nemzeti jövedelem növekedéséhez. Tehát a kulturális és a gazdasági hatások az oktatás ikertermékei. Az oktatásügy általam adott tárgyalása semmiképpen sem kisebbíti vagy becslői le az oktatás kulturális eredményeit, hanem mintegy szavatoltaknak tekinti őket, és azt próbálja megállapítani, származnak-e az oktatásból termelői hozamok is, amelyeket célszerű lenne azonosítható és becsülhető tőkeként kezelni.

Az lenne igazán jó, ha rendelkeznének becslésekkel az emberi tőkének mind nettó, mind pedig bruttó képződésére, valamint az állományára vonatkozóan is. Szeretnénk azt is tudni, hogy a nemzeti jövedelem növekedésének mekkora része — ha ugyan egyáltalán létezik ilyen rész — tulajdonítható az emberitőke-állomány növekedésének, és mekkora a szellemi beruházás „megtérülési rátája”. Ezután a következő kérdés tehető fel: hogyan reagálnak a szülők, a tanulók és az állami szervek ezekre a beruházási lehetőségekre?³⁵ Itt csak egy lépést tehetünk meg e kérdések megválaszolása felé.

Most bemutatom a következő becslések forrásait, kifejtem az alapfeltevéseket és megjegyzéseket fűzök az adatokhoz úgy, hogy az olvasó képes legyen megállapítani a becslések korlátait. A vizsgálatból adódó fontos következtetések levonását későbbre hagyom.

A tanulók elmaradt keresete

Célszerű lesz önkényesen határvonalat húzni az alapfokú és a magasabb fokú oktatás közé és feltételezni, hogy az alapfokú oktatásban részesülő gyermekek semmilyen keresetet nem mulasztanak el.³⁶ A nyolcadik osztály után azonban ez a kereset jelentőssé válik. A tanulók idejét és erőfeszítését célszerű a következőképpen megközelíteni: 1. A tanulók tanulnak, tehát munkát végeznek és ez a munka — egyebek között — emberi tőke termelődését segíti. A tanulás nem szabadidő-felhasználás, nem is csak fogyasztás; úgy tekintjük itt a tanulókat, mint „önmaguk alkalmazásában álló” tőke-előállítók. 2. Ezután feltételezzük, hogy ha nem lennének az iskolában, a gazdaság számára értéke (más) termékek vagy szolgáltatások előállításával foglalkoznának, és ezért „megfizetnék” őket, iskolába járásuknak van tehát lehetőségköltsége (opportunity cost). 3. Az iskolába nem járó megfelelő korú fiúk és lányok heti keresete vagy a tanulók iskolán kívüli keresete méri a tanulók alternatív időfelhasználásának és erőfeszítésének értéktermelő képességét. 4. A tanulók és a nem tanulók megélhetési költségei figyelmen kívül hagyhatók, mert ezek a költségek attól függetlenül merülnek fel, hogy a fiatalok iskolába járnak-e vagy dolgoznak, és kisebb kivételektől - könyvek, külön ruházat, iskolába és iskolából való utazás - eltekintve azonosak.

³²Lásd *Investment in Man: An Economist's View* című művemet. *Social Service Review*, 1959. június, 33. évf., 109-117. o.

³³Irving Fisher: *The Nature of Capital and Income*. The Macmillan Company, New York, 1906.

³⁴Alfred Marshall: *Principles of Economics*. The Macmillan Company, London, 1930. A tőke meghatározásait tárgyalva Marshall a következő megjegyzést fűzi Fisher koncepciójához: „Fisher professzor írásai mesteri, gondolatgazdag érvelést tartalmaznak a kifejezés átfogó értelmezése mellett. Elvont és matematikai szempontból tekintve álláspontja vitathatatlan. Úgy látszik azonban, nem számol kellőképpen annak szükségességével, hogy valóságot szem előtt tartó tárgyalásnak szoros érintkezésben kell maradni a piac nyelvezetével...” (E. függelék).

³⁵Kétségtelen, hogy némely egyének és családok bizonyos típusú szellemi beruházásokra vonatkozó döntéseiket — akár önmagukról, akár gyermekeikről van szó — úgy hozzák meg, hogy az ilyen oktatási ráfordításokból várható jövedelmeket tartják szem előtt. Bizonyára lehet ezeket a döntéseket és következményeiket ugyanúgy elemezni, mint a többi olyan magándöntést, mely a gazdaság bármely részében fizikai tőkeképződést eredményez.

³⁶Ez a feltevés jelenleg eléggé kézenfekvő az amerikai társadalom esetében. De még 1900-ban is sok ilyen gyermek számottevő gazdasági értékkel bírt mint dolgozó, és egyes szülők ezért tartották őket távol az iskolától.

A tanulók elmaradtkeresetét a következőképpen becsültük: a középiskolai tanulókat elkülönítve kezeltük a főiskolai és egyetemi hallgatóktól, a fiatalok - férfiak és nők - heti „keresetének” meghatározásához 1949-et vettük bázisévnek mind a négy korcsoport esetében, a tanulók elmaradt keresetét annak a feltevésnek az alapján számították ki, hogy átlagban 40 heti keresetet mulasztanak el, és ezt az Egyesült Államok feldolgozóipari munkásainak heti keresetével fejezzük ki. [...]

Kétféle korlátozó tényezőt kell figyelembe vennünk, amikor ezeket a becsléseket értelmezzük és alkalmazzuk. Az első az 1949-es bázisév 11, illetve 25 hetes becslésére vonatkozik, a másik pedig ahhoz kapcsolódik, hogy az 1949. évi viszonyokat vettük alapul a többi évre is.

Sok fiatal, aki dolgozott 1949 folyamán, csak néhány hétig állt alkalmazásban. Kézenfekvőnek tűnik, hogy heti keresetük kisebb volt, mint azoknak a velük azonos képességű dolgozóknak a keresete, akik az év egészében vagy jó részében dolgoztak. Ennyiben becsléseink túlságosan alacsonyok.³⁷ Továbbá az is lehetséges, hogy a tanulók valamivel jobban állnak azoknak a képességeknek a dolgában, amelyekért jövedelmüket kapják, mint azok, akik nem járnak iskolába, hanem dolgoznak. Amennyiben vannak ilyen különbségek, egyébként egyenlő körülmények között az elmaradt keresetre adott becslésünk ismét csak túlságosan alacsony. Mis-részt, egyes tanulóknak volt munkájuk, miközben az iskolába jártak, és az ilyen munkából származó jövedelmeket el kell vonnunk becsléseinkből. Ezenkívül a fiatalokat nagyobb mértékben sújtja a munkanélküliség, mint a teljes munkaerő-állományt.³⁸ Tehát az imént említett négy tényező közül kettő szerint becslésünk a valós értéknél magasabb, kettő szerint pedig alacsonyabb.

Feltehető továbbá a kérdés: Mennyi lenne az iskolás korú dolgozók keresete, ha mindannyian munkát vállalnának? Ez azonban lényegtelen, mert a probléma nem tételezi fel sok ember helyzetének együttes eltolódását. Most nem érdekel bennünket a gazdaság emberi tényezői iránti kereslet rugalmassága ennyire tág tartományban akár rövid, akár pedig hosszú távon. Inkább azt akarjuk tudni, mekkora az elmulasztott marginális kereset. Az elmaradt keresetre vonatkozó becslésünket még így is jelentősen csökkenti a tanulók nyári foglalkoztatásának nagyarányú megnövekedése;³⁹ az 1950. évi népszámlálásból vett kereseti adatokban nagy súlya van a nyári foglalkoztatásnak. Mint fentebb rámutattunk, sokan, akik munkában állóknak számítottak, csupán egy-két hónapot dolgoztak.⁴⁰

A többi nehézség abból ered, hogy az 1949. évi „szerkezeti” viszonyokat vettük alapul a többi évre is. Csak a munkanélküliségben bekövetkezett változásokat vettük figyelembe. Nem könnyű különválasztani a jogi szabályozásból eredő változásokat. George J. Stigler⁴¹ szerint „egészében véve az iskolakötelezettséget kimondó törvény inkább követte a tizennégy éven felüli gyermekek beiskolázásának növekedését, semmint előtte járt volna”. A gyermekmunkát eltiltó törvényekkel ugyanez a helyzet. Mindenesetre ezek a törvények a szellemi beruházásra irányuló állami és magán-erőfeszítések együttesének tekinthetők, a gyermekmunkát tiltó törvények hatása pedig bizonyos munkalehetőségek megszűnése volt.⁴²

³⁷Az 1959-ben dolgozó 14-17 éves fiúk közül 44% átlagban csak 7 hetet, 19% pedig átlagban körülbelül 20 hetet dolgozott. Hasonlóképpen a 14-17 éves dolgozó lányok közül 53% csak körülbelül 7 hetet, 21% pedig körülbelül 20 hetet dolgozott (átlagban). A 18-19 évesek esetében ezek a számok kisebbek, a fiúk esetében 24%-uk dolgozott csak 7 hetet és 19% körülbelül 20 hetet; a 18-19 éves nők esetében a két megfelelő szám 29, illetve 23%. A 20-24 éves korosztály esetében a férfiaknál 10, illetve 12%, a nőknél pedig 17 és 15%.

³⁸The Economic Report of the President, 1960. január. [...] az összes munkanélküliek száma az összes foglalkoztatottak számának 5,2%-a, de a 14-19 éves korcsoport esetében 11,8%-a.

³⁹1955-ben például 1,2 millió 14-19 éves egyén vállalt munkát május és július között, míg 20-24 évesek közül 0,4 millió.

⁴⁰Valamit tudhatunk ezeknek a korcsoportoknak az esetében a foglalkoztatottak, illetve a beiskolázottak arányából. Mint várható, a három korcsoport legfiatalabbikában a foglalkoztatottak száma (1950 áprilisában) valamivel kevesebb volt, mint a beiskolázottak száma (1950. október), viszont a 20-24 éves korcsoport esetében éppen hétszer annyi volt a foglalkoztatottak száma, mint a beiskolázottaké. Az 1950-re vonatkozó számok a következők:

Korcsoportok (október, millió)	Beiskolázottak (április, millió)	Foglalkoztatottak
16-17	3,06	1,12
18-19	1,19	2,39
20-24	0,96	7,09
Összesen	5,21	10,60

⁴¹George J. Stigler: Employment and Compensation in Education. Occasional Paper 33. évf., National Bureau of Economic Research, New York, 1950.8. o. és a B. függelék.

⁴²A munkaerőtörvényeket kommentálva Albert Rees felhívta a figyelmemet az 1890. évi Census of Manufactures című kiadványra, amelyből kitűnik, hogy 121 000 gyermek (16 éven aluli fiú, illetve 15 éven aluli lány) állt alkalmazásban és átlagos keresetük az összes feldolgozóipari kereső átlagkeresetének

Létezik olyan feltételezés, amely szerint 1949-ben a beiratkozott középiskolai tanulók évente több hétig jártak iskolába, mint a korábbi években. Az adatok azonban, amelyekhez sikerült hozzájutnom, inkább azt mutatják, hogy 1900-ban, 1910-ben és 1920-ban a legtöbb középiskolás — beleértve azokat is, akik a középiskolai előkészítőbe jártak — a főiskolák és egyetemek látogatására felkészítő oktatásban részesültek, és hogy ezek a tanulók évente legalább annyi évig jártak iskolába, mint az utóbbi időben a középiskolások. Lehetséges, hogy a húszas évek eleje és a negyvenes évek közepe között ez a változó némileg csökkent, mivel erőteljesen nőtt a középiskolai beiskolázás; és mert a középiskolai oktatásnak már nem volt elsődleges célja az egyetemre való felkészítés.⁴³

Azoknak a dolgozóknak a heti keresete, akik képesek lettek volna iskolai tanulmányokat folytatni, és ebbe a korosztályba tartoztak, 1900 óta feltehetően lényegesen megváltozott az ipari foglalkoztatottakhoz képest. De még csak sejteni sem lehet, hogy keresetük viszonylag kisebb vagy nagyobb lett-e. [...] Az a tény, hogy a szakképzetlen és a szakképzett munkások közötti bérkülönbség szűkült, azt jelentheti, hogy a középiskolások elmaradt keresetére vonatkozó becslésünk kissé túl magas, vagy — ami kézenfekvőbb-, hogy a főiskolai és egyetemi hallgatókra vonatkozó becslés túl alacsony ezekre az évekre vonatkozóan.⁴⁴ Rendkívül nehéz azonban elkülöníteni ezeknek a változásoknak a hatását.

Az iskolák szolgáltatásainak költsége

Ideális esetben az oktatási célra fordított termelőszolgáltatások évi összegét kellene mérnünk. Ennek évi mennyisége az oktatók, a könyvtárosok, a főiskolai adminisztrátorok szolgáltatásaiból, az iskolai létesítmények fenntartásának és működtetésének évi tényezőkölségéből, értékcsökkenéséből és kamatából áll. Nem lenne szabad tartalmaznia olyan segédlétesítmények üzemelési költségeit, mint a diákszallók, a „szervezett” sporttevékenységek vagy más, az oktatással össze nem függő tevékenységek. Az ösztöndíjakra és a hallgatóknak nyújtott egyéb támogatásokra fordított kiadásokat szintén ki kell zárni, mert itt ezeket jövedelemtranszferekként kezeljük, a hallgatók idejével kapcsolatos költségeket pedig a lehetőségkölségre vonatkozó becslések már teljes egészükben tartalmazzák. [...]

Az oktatás összes költsége

Az elemi iskolai oktatás költségei már mindent tartalmaznak, mert feltevésünk szerint ebben az esetben nincs elmaradt kereset.

Az 1. táblázat foglalja össze a középfokú oktatás költségösszetevőit. A 3. és a 6. oszlop összehasonlításából nyomban láthatjuk, hogy a tanulók elmaradt kereset aránya az összes költségekhez nagyobb volt, mint most (és hogy ez az arány minden évben nagyobb a középfokú, mint a felsőfokú oktatásban).

A középiskolába járás miatt elmaradt kereset minden évben jóval több volt az összes költség felénél, 1900-ban 73, 1956-ban pedig 60% volt, két évben (1930-ban és 1940-ben) alacsony szintre, az összes költség 57, illetve 58%-ára esett vissza. 1950-ben és 1956-ban 62, illetve 60% volt. A középiskolai oktatás erőforrásköltségeinek változásaiból adódó egyéb általános következtetésekre még visszatérünk.

31%-a volt. [...] Így tehát ha 1900-ban 11 heti elmaradt keresettel számolunk, valószínűleg alábecsüljük a középiskolai oktatásba történő beruházást a szóban forgó időszak kezdetén. [...]

⁴³A mi szempontunkból szerencsétlen módon, az Egyesült Államokra vonatkozó adatok nem különböztetik meg az elemi és a középiskolai látogatást. Az adatok főleg az 5-17 éves korcsoportra vonatkoznak, és két számsort tartalmaznak: 1. az iskolák működési napjainak átlagos száma és 2. az 5-17 éves beiskolázott tanulók átlagos iskolalátogatási napjainak száma. Ezek 1900-ra vonatkozóan a következők: 144, illetve 99 nap; 1910-ben 156, illetve 113 nap; 1920-ban 163 és 121 nap; 1930-ban 173, illetve 143 nap; 1940-ben 175, illetve 152 nap; 1950-ben 178, illetve 158 nap; és 1956-ban 178, illetve 159 nap. Tehát a beiskolázott tanulók átlagos iskolalátogatási napjainak száma 60%-kal nőtt. Ebben a növekedésben azonban túlnyomó szerepe van az elemi iskolai tanulók iskolalátogatásában végbement növekedésnek. A korábbi években a középiskolai tanulók igen erősen koncentráálódtak azokban az államokban, amelyekben már meggyökeresedett a hosszú iskolaév, és a jó iskolalátogatási arány. Például az ilyen államok közül vett mintában a középiskolai tanulók átlagos iskolalátogatási napjainak száma 1920-ban 170 volt; 1925-ben és 1926-ban egy 31 államra kiterjedő felmérés 151 napot regisztrált. 1937-1938-ban az államok egy másik csoportja esetében 168 nap adódott, ami 1945-1946-ra 178 napra, 1959-1960-ban pedig 176 napra nőtt.

⁴⁴Paul G. Keat: *Changes in Occupational Wage Structure, 1900-1956*. Kéziratok közgazdászdoktori disszertáció. University of Chicago, 1959, 77. o. Becslése szerint a szakképzett és a szakképzetlen munkások béraránya 1900-ban 205, 1949-ben pedig 149 volt.

A 2. táblázat hasonló becsléseket tartalmaz a főiskolai és egyetemi oktatásra nézve. A hallgatók elmaradt keresete itt is rendkívül jelentős (lásd a 3. és a 6. oszlopot). 1900-ban és 1910-ben ezek a keresetek adták az összes költségnek körülbelül a felét, 1920-ban pedig 63%-ra emelkedtek, viszont 1930-ban és 1940-ben 49%-ra csökkentek. Az infláció és a teljes foglalkoztatás következtében 60, illetve 59%-ra nőttek 1950-ben és 1956-ban.

1. táblázat - A középfokú oktatás következtében elmaradt keresetek és egyéb erőforrásköltségek az Egyesült Államokban, 1900 – 1956 között, folyó áron

Év	A tanulók száma (M fő)	Egy tanulóra jutó elmaradt kereset (dollár)	Összes elmaradt kereset (M dollár)	Iskolai költségek (M dollár)	Egyéb kiadások (M dollár)	Összesen (M dollár)
1900	0,7	84	59	19	3	81
1910	1,1	113	124	50	6	180
1920	2,5	275	688	215	34	937
1930	4,8	224	1075	741	54	1870
1940	7,1	236	1676	1145	84	2905
1950	6,4	626	4006	2286	200	6492
1956	7,7	855	6584	4031	329	10944

2. táblázat - A főiskolai és egyetemi oktatás következtében elmaradt keresetek és egyéb erőforrásköltségek az Egyesült Államokban, 1900-1956 között, folyó áron

Év	A tanulók száma (M fő)	Egy tanulóra jutó elmaradt kereset (dollár)	Összes elmaradt kereset (M dollár)	Iskolai költségek (M dollár)	Egyéb kiadások (M dollár)	Összesen (M dollár)
1900	238	192	46	40	4	90
1910	355	259	92	81	9	182
1920	598	626	374	184	37	695
1930	1101	509	560	535	56	1151
1940	1494	537	802	742	80	1624
1950	2659	1422	3781	2128	378	6287
1956	2996	1943	5821	3500	582	9903

Emberi tőke¹

Rosen, Sherwin

Az emberi tőke fogalma a gazdaságban jövedelemtermelő ágensekként tevékenykedő emberi lények produktív tulajdonságaira utal. A fogalom régi, de csupán az utóbbi huszonöt évben terjedt el széles körben a szakmai diskurzusban. Ebben az időszakban a kutatók jelentős sikerrel terjesztették ki a tőkeelmélet alapelveit a termelés emberi ágenseire. A tőke olyan készlet, mely a kibocsátás és a jövedelem jelenlegi és jövőbeli áramlásának forrásaként bír értékkel. Az emberi tőke olyan tőke, melyet az emberek képességei és produktív ismeretei alkotnak. Az emberi tőkébe történő beruházás hozama abban áll, hogy növeli az egyén szakértelmét és jövedelemteremtő képességét, valamint a gazdasági döntéshozatal hatékonyságát mind a piaczgazdaságon belül, mind pedig azon kívül. [...]

Az elemzés szempontjából az emberi és a nem emberi tőke közötti formai különbségeknél jóval fontosabbak azok a különbségek, amelyek a tulajdonjogok természetét tekintve állnak fenn közöttük. Az emberi tőke tulajdonosa szabad társadalomban kizárólag az a személy, akiben a szóban forgó emberi tőke testet ölt. Az egyén, mindent összevéve, még önkéntesen sem adhat el jogilag érvényes követelést jövőbeli jövedelemteremtő képességére vonatkozóan. Ennélfogva az emberi tőkére épülő szolgáltatások cseréjét bérleti típusú piaci tranzakciókként elemezhetjük a legjobban. A kvantitatív elemzés azokra a jövedelemáramlásokra és kibocsátásáramlásokra korlátozódik, amelyek az emberi tőkébe történő beruházás eredményei; a bérkifizetéseket és jövedelemáramlásokat az emberi tőkéérték bérbe vételének egyenértékűeként fogjuk fel, mivel az egyén nem tudja eladni saját erőforrásait. Még a tartós alkalmazotti viszonyban rejlő hosszú távú kötelezettségeket is legjobb rövid távú, megújítható bérleti szerződések sorozataként kezelni. Ezzel ellentétben, a jogrendszer sokkal kevesebb korlátozást támaszt a nem emberi tőkére vonatkozó jogosultságok eladásával és önkéntes átruházásával szemben. Valójában a szervezet vállalkozói természetének egyik jele, hogy tartós tevékenységet folytat a nem emberi tőkejavak piacain.

E megkülönböztetéseket azonban rugalmasan kell kezelnünk, ugyanis nem mindig merevek. Az emberi tőke átruházható tulajdonjogának legfőbb példája a rabszolgaság intézménye volt. A rabszolgaság nem önkéntes elemei kétségkívül lényegesek, de nem ismeretlenek a rabszolgaság önkéntes rendszerei sem. Hasonlóképpen, a szerződéses szolgáltatás az egyik példája volt az olyan jogilag kikényszeríthető, hosszú távú követeléseknek, amelyek emberi tőkén alapuló szolgáltatásokra vonatkoznak. Továbbá, napjainkban sok társadalomban szigorú jogi korlátozások szabályozzák a nem emberi tőkére vonatkozó jogosultságok átruházását: a legismertebb példa a nem emberi tőke kollektív vagy állami tulajdona a tervgazdaságokban.

Háttér

A klasszikus közgazdaságtan három termelési tényezőt különböztetett meg: különbséget tett a föld, a munka és a tőke között; a modern közgazdaságtan viszont nem ragaszkodik mereven ezekhez a megkülönböztetésekhöz. A kínálat szempontjából tekintve a termelési tényezők, bármilyen legyen is formájuk, bizonyos költséggel növelhetők és javíthatók. Amennyiben ezek a javítások a jövőbeni haszon és a jelenbeli költségek összevetését tartalmazzák, a tőkeelmélet alapelvei alkalmazhatók rájuk.

Az általános vélekedés szerint William Petty, a biztosítási matematikával és állami bevételekkel foglalkozó könyvelő volt az első, aki komolyan alkalmazta az emberi tőke fogalmát, amikor 1676-ban a hadihajók, hadigépek és más háborús felszerelések terén elszenvedett veszteséget összevetette az emberéletben elszenvedett veszteséggel. Az ilyen összehasonlítás egyes elemei napjainkig fennmaradtak. A téma tárgyalásának fő irányát azonban Adam Smith jelölte ki. A nemzetek gazdagsága a gazdasági fejlődés és a növekvő gazdasági jólét egyik alapvető forrásaként a munkások képzettségének javulását jelölte meg. Továbbá munkájában elsőként mutatta meg, hogy az emberi tőkébe és a munkaerőpiacon hasznosítható képességekbe történő beruházás hogyan befolyásolja a személyes jövedelmeket és a bérstruktúrát. Alfred Marshall az emberi tőkébe történő befektetések hosszú távú jellegét és a befektetést végrehajtó

¹J. Eatwell—M. Milgate—P. Newman (szerk.): The New Palgrave Dictionary of Economics. Vol. 1. London—New York—Tokio, The Macmillan Press, 1991. 681-690. o. Fordította: Nagy László Ábel.

család szerepét hangsúlyozta. Azt is kimutatta, hogy ezekben a döntésekben a munkások kettős természete következtében egyedülálló szerepet játszanak a nem monetáris megfontolások, a dolgozók ugyanis egyfelől termelési tényezők, másfelől saját munkakörnyezetük fogyasztói. A kitűnő biztosítási matematikus és természettudós, Alfred Lotka dolgozta ki — L. Dublinnal együttműködve — az emberi tőke első kvantitatív alkalmazását, kimutatva, hogy egy személy jövedelmének jelenértéke racionális irányelvként szolgál az életbiztosítás vásárlására. J.R. Walsh volt az első, aki meghatározta az emberi tőke értékének betudott költségeiket. Frank Knight arra a kérdésre összpontosított, hogy növekvő gazdaságban a társadalom produktív tudáskészletének javítása milyen szerepet játszik a csökkenő hozadék törvényének legyőzésében.

Ezek a korai munkák fontos tájékozási pontokat nyújtottak. A terület gyors fejlődésének azonban az adott lendületet, hogy a második világháború után kvantitatív forradalom ment végbe a közgazdaságtanban, melynek során a kutatók bizonyos rendszeres szabályszerűségeket tártak fel kiterjedt adatbázisokon. A fejlődés egyik forrása az volt, hogy a közgazdászok érdeklődni kezdtek az 1950-es és 60-as években végbement gazdasági növekedés és fejlődés természete és forrásai iránt. A nemzeti jövedelemmel foglalkozó szakemberek részletes számításai azt mutatták, hogy a hagyományos aggregált outputok gyorsabb ütemben nőttek, mint a tényezőinputok aggregált mértékei. Ez megsértette volna a közgazdaságtan egyik alapvető megmaradási törvényét, hacsak e magyarázatra szoruló „különbséget” nem azonosítják (a szintén magyarázatra szoruló) technikai fejlődéssel. A T.W. Schultz és Edward Denison nevéhez fűződő kutatások e megállapított különbség nagy részét a tényezőinputokban bekövetkezett fejlődésnek tulajdonították. Schultz az emberi tőke mindent magába foglaló fogalmát fogadta el. Schultz magyarázatának középpontjában az a gondolat áll, hogy az írni-olvasni tudás terjedésére, az oktatásra és a szakképzésre támaszkodva gyorsan fejlődött a dolgozók szakértelme; de a fejlődés forrásaként megemlíti még a javuló egészségi állapotot, a hosszabb életkort, a csecsemőhalandóság csökkenését, a gyermeknevelésre használt családi erőforrások növekedését, valamint a műveltebb lakosság azon képességét, hogy értelmesebb és hatékonyabb gazdasági számításokat végezzen. John Kendrick szisztematikusan nyomon követte e gondolatok empirikus következményeit, és bebizonyította, hogy az emberi tőkébe történő beruházások hozadékrátája nagyságrendjében a nem emberi tőke hozamához hasonlítható. E kutatási irány — egészében véve — azt bizonyítja, hogy a beruházáskonceptciónak jelentős gyakorlati értéke van a gyors gazdasági fejlődés sok forrásának magyarázatában.

A terület fejlődésének másik, az előbbivel egyidejű motívuma a közgazdászok érdeklődése a jövedelmek és keresetek személyek közötti elosztásának természete és meghatározói iránt. Ráadásul ez a kérdés azért is előtérbe került, mert lényeges közérdek fűződik a szegénység problémájának kezeléséhez, valamint annak tisztázásához, hogy milyen lehetőségei vannak az erőforrások szegények számára történő újraelosztásának. E kutatások empirikus bázisát az biztosította — és biztosítja a mai napig is —, hogy a második világháború utáni időszakban széles körben elérhetővé váltak a kiterjedt személyes adatfelmérési eszközök (mint például a népszámlálási és az anyakönyvi adatok). E munkák nagy része arra összpontosított, hogy az oktatásnak és a szakmai képzésnek mekkora szerepe van a személyes vagyon és jövedelem meghatározásában. Dublin és Lotka kalkulációját korszerűsítve és kidolgozva Herman Miller úgy találta, hogy erős és szisztematikus kapcsolat van a tanulás és a személyes gazdasági siker között. Ezt az eredményt sokszor és szinte minden olyan országban megerősítették a kutatók, ahol az adatok rendelkezésre álltak a számítások elvégzéséhez.

Az elemzés alapvető fogalmi keretét, melyet később gyakorlatilag minden e területen dolgozó kutató alkalmazott, Gary Becker dolgozta ki. Becker nem pusztán összegezte a növekvő számú empirikus megfigyelést, hanem szisztematikus módszert is nyújtott az elmélet következményeinek feltárásához és új eredmények kereséséhez. Becker könyvének szinte minden gondolatát alaposan megvizsgálták az elmúlt két évtized kutatásai során. Schultz útmutatását követve, elméletét Becker a beruházás hozadékrátája köré építette, melyet úgy kapott meg, hogy összehasonlította az alternatív cselekvési lehetőségek diszkontált jelenértéken vett jövedelemáramlását. A racionális cselekvő egészen addig a pontig folytatja a beruházást, amíg a befektetés marginális hozadékrátája egyenlő nem lesz a pénzalap lehetőségköltségével. Ennélfogva, a beruházások finanszírozásának piaci és családi erőforrásaitól függően, érvényesül egy tendencia, hogy a hozadékráták a határon egyenlők legyenek. Az emberi tőke *kínálatának* ebből az elméletéből olyan empirikusan cáfolható következmények adódnak, amelyek korlátozzák az intertemporális és interperszonális különbségeket a jövedelemmintákban és a termelékenység más aspektusaiban. Mivel a személy képzettségének és jövedelemteremtő képességének fejlődésére összpontosított, az emberi tőke elmélete a „permanens jövedelem” és vagyon elméleteként fejlődött ki.

Továbbá Becker az emberi tőke azon típusát, mely kizárólag valamilyen vállalaton belüli jelenlegi alkalmazásában tekinthető emberi tőkének, megkülönböztette az emberi tőke azon típusától, amelynek általánosabb értéke van a felhasználási területek szélesebb tartományában. A vállalat-specifikus tőke fogalma közeli rokonságban áll a szervezeti tőkével, vagyis az egyének valamilyen konkrét szervezethez történő hozzájárulásával, melynek értéke elveszik, és így

költséges beruházással kell pótolni, amikor az alkalmazotti viszony megszűnik. Az általános emberi tőke olyan képzettséget reprezentál, mely nem kötődik specifikusan valamilyen vállalathoz, és jelentős értékvesztés nélkül hasznosítható egy másik vállalatban is. Ez a megkülönböztetés hasznosnak bizonyult a megtérülés meghatározóinak és a vállalati dolgozók kötődésének elemzése során, és távolabbi következményeit a kutatók még ma is vizsgálják. Például a vállalatspecifikus tőke fogalma áll azoknak a jelenlegi kutatásoknak a hátterében, amelyek a munkaerőpiaci és más szerződéseket a tranzakciós költség alapján vizsgálják.

A hozadékráta

Az emberi tőkébe történő beruházás hozadékrátája és a megfigyelhető jövedelmek közötti kapcsolatot Adam Smith az orvosok és más értelmiségi dolgozók relatív jövedelmének tárgyalásával világította meg. Annak a személynek, aki azt fontolgatja, hogy e pályák valamelyikét választja, előre kell látnia, hogy hosszú tanulás és költséges személyes beruházások várnak rá mielőtt még bármilyen jövedelemre szert tenne. Továbbá, a hosszú képzési időszak szakmai gyakorlattal folytatódik, mely csökkenti a pozitív jövedelmek időszakát. Következésképpen a jövedelmeknek *kompenzálniuk* kell a szakma gyakorlásához szükséges költségeket és erőfeszítéseket: ha nem így lenne, akkor kevesebb ember találná elég vonzónak a szakmát ahhoz, hogy erre a pályára lépjen.

Az emberi tőke elméletének alapvető felismerése, hogy természetüket tekintve a jövedelmek a korábbi - bizonyos hozadékrátával egyenlő - beruházásokat kompenzálják. Először is, az elmélet a cselekvés alapvető költségei közé sorolja azokat a lehetőségeket, amelyeket az egyén a szóban forgó cselekvés végrehajtásával feláldoz. Tehát a közvetlen tandíj és a tanulás egyéb költségei csupán egy részét alkotják a tényleges költségeknek. Az elmélet - helyesen - azt is költségnek tekinti, hogy az egyén későbbre halasztja belépését a munkaerőpiacra, és feladja egyik jelenlegi jövedelemforrását. Másodszor, ez az elmélet, mivel arra összpontosít, hogy ezek a döntések intertemporális természetűek és az életpálya egészére szólnak, a jövedelem és az egyenlőtlenség egész más koncepciójához vezet, mintha egyszerűen a jelenlegi jövedelmeket állítaná vizsgálatának középpontjába. Az emberi tőke elmélete azt sugallja, hogy mivel a jövedelmek a korábbi beruházások eredményei, a gazdasági jólét elosztásának elemzéséhez az *életút egészére eső jövedelmek* és az emberi tőke *evagyon* eloszlása nyújt kulcsot.

Két módszert használnak széles körben az emberi tőkébe történő beruházás hozadékának kiszámítására. Vegyünk egy alternatívát, nevezzük null-alternatívának, mely $x_0(t)$ jövedelemáramlást nyújt. Vegyünk egy másik alternatívát, nevezzük beruházási alternatívának, mely $x_1(t)$ jövedelemáramlást biztosít. Például az első esetben $x_0(t)$ a várható jövedelemáramlás t évben, amennyiben az egyén a középiskola elvégzése után abbahagyja tanulmányait; és $x_1(t)$ a várható jövedelem, ha az egyén továbbtanul. Mivel a t időindex megkezdődik a középiskola befejezését követően, így $x_1(t)$ (az egyetemi tanulmányok időszakában) jellemzően olyan fázist mutat, amikor értéke jóval kisebb, mint $x_0(t)$ értéke. Az életpálya későbbi időpontjaiban azonban $x_1(t)$ általában nagyobb, mint $x_0(t)$. És pontosan ez a továbbtanulás melletti döntés beruházási tartalma: van egy jelenlegi költség a feláldozott jövedelem terminusaiban, és van egy későbbre halasztott haszon a nagyobb jövőbeni jövedelem lehetőségének terminusaiban. Írjuk fel a különbséget: $z(t) = x_1(t) - x_0(t)$. Tehát $z(t)$ szisztematikusan negatív értéket mutat, amikor t alacsony, és pozitív értéket, amikor t magas; e két szélső eset között $z(t)$ a negatív tartományból a pozitív tartományba emelkedik. A megfigyelt jövedelmek a két választásban megengedik, hogy olyan kamatlábként definiálva számítsuk ki a belső hozadékrátát, amely mellett a két jövedelemáramlás diszkontált jelenértéke egyenlő. Ha i a belső ráta, akkor $\sum z(t)/(1+i)^t = 0$.

Természetesen nem lehet megfigyelni olyan jövedelmeket, amelyeket az egyének nem szereznek meg. Az ember vagy abbahagyja a tanulást, vagy tovább tanul. A gyakorlatban a számítás során a felsőfokú végzettségűek - különböző életkorokban - megfigyelt átlagos jövedelmét használjuk $x_1(t)$ becsléseként, a középiskolai végzettségűek megfigyelt átlagos jövedelmét pedig $x_0(t)$ becsléseként. A tipikus kalkuláció i becsléseként megközelítőleg 10 százalékot ad, ami hasonló a fizikai tőkébe történő beruházás hozadékrátájához. Hanoch kezelte e problémát a legteljesebben. Érdeemes megemlíteni, hogy a tanulás hozadékrátáját a kutatók számos országban és gazdasági intézményrendszerben 10 százalék körül találták.

A hozadékráta másik kiszámítási módszere, melyet Jacob Mincer mutatott be, világosabbá teszi e becslések gazdasági aspektusait. Tegyük fel, hogy egy személy úgy tervezi, $y(s)$ nagyságú jövedelmi szintet ér el életének munkával töltött

időszakában, ha s évig jár iskolába. Ha a tanulás produktív, akkor azt kell kapnunk, hogy $y'(s) = \frac{dy}{ds}$ pozitív, azaz az anticipált jövedelemnek a tanulással töltött évek számával növekednie kell. Valamely s választási lehetőséghez kapcsolódó vagyion diszkontált jelenértéke - a jelen szempontjából - egyszerűen:

$$W(s) = y(s) \int_s^n e^{-rt} dt \quad (1)$$

ahol az integrálás indexe s -től (mely a személy tanulmányai befejezésének és munkaerőpiacra lépésének időpontja) n -ig halad (mely a személy nyugdíjba vonulásának időpontja). Mivel n nagy, az alábbi közelítő számítást alkalmazhatjuk:

$$W(s) = y(s) \int_s^\infty e^{-rt} dt = y(s) e^{-rt} / r \quad (2)$$

Tegyük fel, hogy a tanulás melletti döntést az egyén a $W(s)$ emberi tőkevagyon maximalizálása érdekében hozta. Tehát s szerint differenciálva az elsőrendű feltétel $[y'(s) - ry(s)]e^{-rs} = 0$, vagy $y'(s)/y(s) = r$. Az y'/y nem más, mint a tanulásba történt beruházás marginális belső hozadékrátája, így a tanulást az egyén úgy választja meg, hogy marginális belső hozadékrátája egyenlő legyen a kamatlábbal. Ez a szabály, hasonlóan ahhoz a gazdasági problémához, hogy mikor kell kivágni egy fát vagy kinyitni egy üveg bort, maximalizálja az egyén egész életre vonatkoztatott fogyasztási kilátásait.

Most terjesszük ki ezt az érvet sok emberre. Egy olyan gazdaságban, melyben sok hasonló egyén dönt továbbtanulásról, mindenki ugyanazt az s értéket választaná, kielégítve a $d \log y(s) / d \log s = r$ egyenletet. Mivel nem lenne különbség az egyének továbbtanulást illető döntései között, azokat a foglalkozásokat és állásokat, amelyek több-kevesebb tanulást igényelnek, nem töltenek be, és a munkaerőpiac nem lenne tiszta. De ha azt figyeljük meg, hogy piaci egyensúly esetén a különböző emberek eltérő mértékű iskolázást választanak, vagyis néhányan több, néhányan pedig kevesebb iskolát végeznek, akkor az eltérő mennyiségű tanulást követelő állások piaci jövedelmét úgy kell igazítanunk, hogy a határfeltétel egy azonosság legyen s minden lehetséges értékére. Azaz az embereknek közömbösnek kell lenniük azt illetően, hogy mennyi tanulást választanak. Ha a határfeltételt differenciálegyenletnek tekintjük y -ban és s -ben, majd integráljuk, azt kapjuk, hogy a *korlátozás* $y(s) = y_0 e^{-rs}$, ahol y_0 a teljesen iskolázatlan ember jövedelme. Visszahelyettesítve ezt $W(s)$ definíciójába, azt kapjuk, hogy

$$W(s) = y_0(s) \int_s^\infty e^{-rt} dt = y_0(s) e^{-rt} / r \quad (3)$$

független s -től. Ha az egyenletet $W(s) = W$ alakra hozzuk, hogy kifejezzük ezt a tényt, akkor azt kapjuk, hogy $y(s) = (rW)e^{rs}$, és $\log y(s) = \log(rW) + rs$. Fogjuk fel ezt az utóbbi kifejezést egy regressziós egyenletként. Így miután a jövedelemadatokat az életkorhoz és a tapasztalatokhoz igazítottuk, az iskolában töltött évekre eső jövedelem logaritmusának regressziója olyan becslést ad az iskolázottság marginális belső hozadékrátájára (r), mint az az iskolázottságra vonatkozó regressziós együttható. A konstans a regresszióban a „jövedelemtermelő képességet” $\log(rW)$ -re becsüli.

A közgazdasági logika, mely e fejleményt alátámasztja, világosan megmutatja a tanulás hozadékanak kompenzatorikus természetét és összefüggését a kínálat elméletével. Az egyensúlyi jövedelem—iskolázottság függvény kiegyenlíti azt a különbséget, melyet az elszalasztott jövedelem és a tanulás egyéb költségei idéznek elő. Ha az emberek hasonlóak, a jövedelmeknek az iskolázottsággal emelkedniük kell, hogy lefedjék a közvetlen költségeket és a kamatköltségeket. Egyébként senki nem lenne hajlandó vállalni ezeket a befektetéseket. Figyeljünk fel arra, hogy ebben a példában a jövedelemkülönbségeket a költségek minden pontján egyenlőnek vettük, továbbá a (W) emberi vagyont mindenki esetében egyenlőnek tekintettük. Tehát a jövedelmek terén egyenlőtlenséget találunk, az emberi tőkevagyon vagy az életpályák egészére eső jövedelem azonban teljesen egyenlő. Ha elemzésünket a megfigyelt jövedelemeloszlás egyenlőtlenségére korlátoznánk, akkor a gazdasági jólét eloszlásának nagyon félrevezető egyenlőtlenségét jeleznénk ebben az esetben.

Ez az egyszerű döntési probléma olyan elméleti keretet nyújt, amelyben az ezen a területen végzett kutatások nagy része elhelyezhető. E keret értékét először Becker bizonyította, aki kiterjesztette azokra a különbségekre, amelyek a személyek

között a képességek, tehetségek és családi környezet terén fennállnak. Az r kamatlábban a személyek közötti különbségeket az emberi tőkébe történő beruházások családi háttérből és más tényezőkből adódó pénzügyi korlátaival azonosítjuk. Az az egyén, aki magasabb kamatlábbal szembesül, nem tudja elfogadható feltételekkel finanszírozni az emberi tőkéjébe történő beruházást, ennél fogva racionálisan úgy dönt, hogy kevesebbet fektet be, mint az, aki alacsonyabb kamatra tud kölcsönözni. Az emberek képességei hasonlóképpen különbözők lehetnek. Némelyek könnyebben tanulnak, ami a tanulást jóval olcsóbbá teheti számukra, vagy olyan természetes adottságokkal rendelkeznek, melyek kiegészíthetik vagy helyettesíthetik az iskolai tanulmányokat a jövedelemteremtő képesség létrehozása során.

Ilyen megfontolások vezettek annak a problémának az azonosításához, amelyet az iskolai végzettség—jövedelem viszonylatban a különféle egyének között megfigyeltek (lásd bővebben Rosen 1977[28]; továbbá Willis). Először is, különítsük el a családi háttér és a pénzügyi korlátok hatásait azáltal, hogy azokra az egyénekre korlátozzuk vizsgálódásunkat, akik ugyanolyan természetes tehetségekkel és képességekkel rendelkeznek. A tanulással kapcsolatos döntéseket ezen a csoporton belül a családi háttérben és a pénzügyi lehetőségekben fellelhető különbségek befolyásolják. Ennek oka az emberi tőkevagyon azon korábban említett intézményi vonására vezethető vissza, hogy az egyén nem adhat el jövőbeni jövedelemtermelő képességre vonatkozó aktívkövetelést. Tehát az emberi tőke nem szolgálhat oly módon a beruházások biztosítékául, mint a fizikai tőkére való jogcím a nem emberi tőkébe történő beruházások esetében. Egy ház például lehet jelzálog-biztosíték. Ha a kölcsönt felvevő nem tudja visszafizetni a pénzt, akkor a hitelező jogcímet nyer a házra, amelyet ezután eladhat vagy bérbe adhat. Mivel az emberi tőkére vonatkozó jogcímei átruházhatatlanok, személyes beruházások céljára nem használhatunk effajta intézményeket. Az ilyen jellegű korlátozások lazíthatók is, és természetesen éppen ez az alapvető közgazdasági logika rejlik az oktatás közösségi biztosítása mögött a világ legtöbb országában. De mivel a közvetlen tandíj és a tanulással összefüggő közvetlen költségek csupán egy részét alkotják a tanulás valódi költségeinek, a feláldozott jövedelemben vett költségek jelentősége azt mutatja, hogy a pénzügyi korlátozások továbbra is fontos tényezők maradnak a tanulással kapcsolatos döntések meghozatalában. Mint Marshall megjegyezte, a család társadalmi és gazdasági státusa fontos szerepet játszik a tanulással kapcsolatos döntésekben.

Ha megfigyeljük a népesség olyan csoportját, melyben a képességek nagyjából állandók, a pénzügyi korlátok azonban eltérő tanulási döntéseket diktálnak, akkor - az ökonometriai becslés szempontjából - lehetővé válik, hogy e képességi szintre vonatkozóan azonosítsuk az iskolai végzettség-jövedelem viszonyt. Ez viszont az elemző számára lehetővé teszi, hogy kiszámítsa a beruházás társadalmi hozadékrátáját, és empirikusan meghatározza, hogy a pénzügyi korlátokat gyengítő társadalompolitikai milyen hatást gyakorolnak a személyes és az aggregált vagyonra. Azoknak az embereknek a jövedelme, akik kevesebb pénzügyi korlátozással szembesülnek, de minden más szempontból hasonló helyzetben vannak, kitűnő becslésként szolgálhatnak a szűkösebb helyzetben lévő egyének valódi jövedelemkilátásainak meghatározásához.

Az iskolázottság, a jövedelem és a családi háttér közötti kapcsolat kiterjedt empirikus vizsgálatai nagyon erős és szisztematikus összefüggést mutatnak a szülők szocioökonómiai helyzete és háttere, az iskola minősége és gyerekeik iskolázottsági szintje között (például Griliches 1970[14], 1977[15]). Ez prima facie bizonyítéka a pénzügyi korlátok tanulási döntésekre gyakorolt hatásának, bár nem zárja ki, hogy a családi háttér más úton is befolyásolhatja az egyén gazdasági sikerességét, például a gyermekgondozásra és a gyermekek életminőségének javítására fordított kiegészítő jellegű beruházások révén. Ezek a vizsgálatok azt is jelezték, hogy közvetlen kapcsolat van a családi háttér és azon jövedelmek között, amelyeket a gyerekek iskolaválasztása előre vetít. A családi háttér e közvetlen hatásai és a jövedelmek közötti oksági kapcsolat azonban még további megerősítésre szorul. Tükrözheti a családokban együtt élő nemzedékek közös, de nem észlelt variancia-komponenseit, mint például a fel nem ismert tehetségek; de tükrözhet olyan nem mért tényezőket is, mint például az iskola és a szülői ráfordítások minősége, melyek korrelációban állnak a családi háttérrel. Bármilyen legyen is a forrásuk, e közvetlen kapcsolatok hatása számszerűen kicsi, összehasonlítva magának az iskolai végzettségnek a jövedelemre gyakorolt hatásával. A családi háttér gazdasági sikerességet befolyásoló tényezőinek nagy része a gyerekek tanulással kapcsolatos döntéseinek keresztül fejt ki hatását a jövedelemben és a keresetben mért gazdasági sikerességre. A jövedelemre gyakorolt közvetlen hatásuk tartós és lényeges ugyan, de mennyiségileg nem jelentős.

Az elmélet néhány alkalmazása

A legfontosabb gyakorlati terület, ahol e pénzügyi korlátokkal kapcsolatos elméleteknek jelentős szerepük lehet, talán a képzés közösségi biztosítása, valamint azok a szegények számára indított programok, amelyek a „munkaerő” fejlesztését

tűzik ki célul. E programok logikája azon a kijelentésen nyugszik, hogy a piacgazdaságban az egyén jövedelme azoknak az erőforrásoknak a mennyiségét és értékét tükrözi, amelyek felett rendelkezik. Azok az emberek, akik tartósan szegények, kevesebb és kevésbé értékes képzettséggel rendelkeznek, mint azok, akik jobb anyagi helyzetben vannak. Így a szegénység csökkentésének vonzó politikája, hogy a szegények számára több és jobb erőforrást biztosítsunk az oktatáson és a szakmai képzésen keresztül. E programok értékelésére széles körben használják a hozadékrátát. Ha ugyanis a szakmai képzés támogatásába történő beruházás társadalmi hozadéka kevesebb, mint a társadalmi beruházás más formáinak hozadékrátája, akkor azok a programok, amelyek a közvetlen pénzügyi és más transzfereket hangsúlyozzák, jobban megfelelnek a társadalom számára, mint azok, amelyek az erőforrásokat a szakképzettség javítására fordítják. Terjedelmes szakirodalom foglalkozik a munkaerő programok ilyen jellegű értékelésével, általában olyan szociális programokból kiindulva, amelyeket az 1960-as és az 1970-es években vezettek be az Egyesült Államokban. A bizonyítékok azonban nem egyértelműek. Bár számos példát lehet találni sikeres programokra, a szakértők körében az az uralkodó nézet, hogy a programok általában nem voltak egyértelműen sikeresek (Ashenfelter 1978[1]). Ez az empirikusan megalapozott konklúzió azt sugallja, a szegénység háttérében bonyolultabb okok rejlenek annál, hogy korlátozottak a családok azon erőforrásai, amelyeket az emberi tőkébe történő beruházásra fordíthatnak. A pénzügyi korlátok mellett a motiváció, a diszkrimináció és a tehetség hiánya, továbbá a korábbi iskolázottság alacsony minősége és a gyerekekbe történő nem elégséges otthoni beruházás is azon lehetséges okok között szerepel, amelyek csökkenthetik az emberi tőkébe történő személyes befektetéseket.

A nők munkahelyi és otthoni szerepének megváltozása új irányt adott azoknak a mai kutatásoknak, amelyek azt vizsgálják, hogy mennyire meghatározó a család a gyermekek gazdasági sikerességében. Bár régóta felismerték, hogy a szülők és gyermekeik vagyona és gazdasági státusa közötti intergenerációs kapcsolatok kulcsfontosságúak a szegénység és a jövedelemelosztás kérdésében, de csak a legutóbbi években kapcsolták össze ezeket az aspektusokat az emberi tőke elméletével. Ezeknek a kutatásoknak is a fentiekben összefoglalt empirikus felfedezések adtak lendületet, valamint — meglepő módon — az a felismerés, hogy a bevándorlók és gyermekeik gazdasági szempontból feltűnően sikeresek.

Legújabb munkájában Barry Chiswick (1978[6]) szisztematikus empirikus mintát mutatott ki számos Egyesült Államokba érkező bevándorló csoport esetében. Chiswick úgy találta, hogy a bevándorlók első nemzedékének tagjai az Egyesült Államokban töltött első két évtizedben kevesebb jövedelemre tesznek szert, mint a hozzájuk hasonló amerikai születésű polgárok. A harmadik évtized elején jövedelmük eléri, később pedig túlszárnyalja az amerikai születésű polgárokét. De ennél is figyelemre méltóbb, hogy e bevándorlók gyermekeinek - vagyis a második nemzedék tagjainak — jövedelme meghaladja az amerikai születésű dolgozók gyermekeinek jövedelmét. A harmadik nemzedékre azonban a „külföldi” státus hatásai megszűnnek, és az egyének jövedelme egyenlővé válik más amerikai születésű polgárok jövedelmével. Bár Chiswick felismeréseinek bizonyos aspektusait máig vitatják és tanulmányozzák, eredményei az USA gazdasági életének „olvasztótégely-elméletét” támasztják alá. Nyilvánvalóan nagy jelentősége lenne, ha más országokban is megvizsgálnák a bevándorlók gazdasági sikerességét.

Kutatásai során Becker és Tomes végezte a legjelentősebb teoretikus munkát azon a területen, hogyan megy végbe a családon belül a vagyon és a gazdasági státus generációk közötti átruházása. Közös elméleti munkájuk közvetlenül a generációk közötti kapcsolatokra irányult a szülők gyerekeikkel kapcsolatos preferenciáit, a képességek természetes átörökítését és a szabadon felhasználható erőforrások generációk közötti transzferét vizsgálva. Napjainkig az ő könyvük a vagyon generációk közötti eloszlásának legteljesebb elméleti leírása. A statisztikai elméletből ismert, hogy a képességek örökölhetősége az átlag felé közelítés jelenségét foglalja magában. Tehát az egyik generáció vagyona nem csupán a nem emberi vagyon transzfereihez és az emberi tőkébe történő befektetésekhöz kapcsolódik, hanem az öröklődő sajátosságokhoz is. E két erő interakcióba lép egymással a generációk közötti átruházás mechanizmusában. A nemzedékek gazdasági vagyona annál szorosabban összekapcsolódik, minél több tehetség öröklődik közöttük, és minél nagyobb a szülők hajlandósága, hogy beruházzanak gyermekeik emberi tőkéjébe. Az egyik nemzedék vagyonának hatásai a transzfermechanizmus révén átcsoportosulnak a következő nemzedékre. Sőt, érdekes módon számos későbbi nemzedékre is. Tehát elképzelhető, hogy az átlag felé közelítés nem egy, hanem csak több nemzedék után következik be. Amikor kölcsönfelvételi korlátozásokat kényszerítenek erre a struktúrára, akkor még nagyobb állandóság alakul ki, mivel az alacsony jövedelmű családok nem jutnak elegendő erőforráshoz, hogy gyerekeik emberi tőkéjébe befektessenek, akiknek így szülőkként kevesebb jövedelmük lesz, mint egyébként lehetne. Ezek a problémák fontosak a társadalmi és gazdasági mobilitás megértéséhez, de csak az utóbbi időben váltak elérhetővé olyan adatok, amelyek alapján empirikusan tanulmányozhatjuk őket. Végül talán ez a kutatás hozza majd az egyik legfontosabb eredményt az emberi tőke elméletében.

A képességekből fakadó torzulások

A másik fontos terület, ahol jelentős kutatási eredmények születtek, a képességek szerepe a gazdasági siker meghatározásában. A fenti döntési modell terminusaiban fogalmazva, a személyek közötti tehetségbeli különbségek megváltoztatják a jövedelem—iskolázottság viszonyt. Adott iskolázottsági szinten a nagyobb tehetséggel megáldott emberek magasabb jövedelemmel rendelkeznek, mint a kevésbé tehetségesek, így a megfigyelt jövedelem—iskolázottság viszony nem szükségképpen reprezentálja az adott személy számára elérhető hozadékot. Nézzük tehát olyan egyének csoportját, akik egyenlő pénzügyi erőforrással rendelkeznek (a fenti tárgyalás terminusaiban kifejezve, r értéke mindegyikük esetében azonos). Ha az iskolázottságot kiegészíti a tehetség, akkor a tehetségesebb emberek esetében a tanulás hozadékrátája magasabb, és ezért úgy fognak dönteni, hogy többet fektetnek be a tanulásba. A személy, aki a megfigyelés szerint kevesebb tanulást választ, racionálisan cselekszik, mivel ilyen körülmények között a személyes hozam viszonylag kicsi. Ha annak a személynek a jövedelmét, aki kevesebb tanulást választ, összehasonlítjuk annak a személynek a jövedelmével, aki több tanulást választ, akkor ez a hozamok torzított becsléséhez vezet a tehetségbeli különbségeik miatt. A kutatók részletesen megvizsgálták a „képességek torzító hatásának” problémáját.

Az alapproblémát eredetileg Becker fogalmazta meg a diszkontált folyó jövedelem összehasonlításának korábban bemutatott módszerét használva. Ha $x_0(t)$ azoknak az embereknek a folyó jövedelme, akik a középiskola elvégzése után befejezik tanulmányaikat, $x_1(t)$ pedig azoknak az embereknek a folyó jövedelme, akik továbbtanulnak, akkor $x_1(t)$ valószínűleg a középiskolát végzettek torzított becslése a továbbtanulásuk esetén várható jövedelemről. Amennyiben képességeik átlagosan alacsonyabbak, mint a felsőfokú végzettségűeké, akkor jövedelmük, amellyel továbbtanulásuk esetén rendelkeznének, valószínűleg kisebb lenne, mint $x_1(t)$. Hasonlóképpen, a továbbtanulók magasabb átlagos képességei valószínűvé teszik, hogy $x_0(t)$ lefelé torzított becslése annak a jövedelemnek, amellyel rendelkeznének, ha a középiskola után befejezték volna tanulmányaikat. Tehát $x_1(t)$ és $x_0(t)$ összehasonlítása a tanulás hozadékrátájának felfelé torzított becslését nyújtja mindkét csoport számára.

E torzítás korrekciója érdekében a jövedelemadatokat meg kell tisztítanunk a képességek közvetlen hatásaitól. Sok módszert javasoltak már e célra, és legtöbbjük szerint a hozadékráta kiszámításában a képességek okozta torzítás hatása pozitív ugyan, de viszonylag kicsi (Griliches). Welch eredményei szerint ennek az az alapvető oka, hogy bár a mért képesség közvetlen hatása a jövedelemre pozitív (adottnak véve az iskolai végzettséget), számszerű hatása azonban igen kicsiny. Még egy olyan egyének a jövedelme is csak néhány százalékponttal van az átlag fölött, akinek mért képessége a szórás mértékével haladja meg az átlagot.

A legtöbb kutatás ezen a területen azoknak a képességeknek az indexeire összpontosított, amelyek összefüggnek az IQ-tesztekkel és más, az iskolai teljesítmény előrejelzésére szolgáló mércékkel. Azonban az iskolai teljesítmény és az iskolai osztályzatok jóslására szolgáló mércék nem szükségképpen jelzik megfelelően előre a gazdasági sikerességet. A legkifinomultabb vizsgálatok faktoranalízisen alapuló statisztikai modelleket alkalmaznak, amelyben az IQ-pontokban és más hasonlóknak testet öltött mért képességek csupán indikátorai az alapul szolgáló, nem megfigyelt valódi képességeknek. Ezek a vizsgálatok azt mutatják, hogy a „durva” hozadékráta-becslések, melyeket nem igazítottak a tehetségek közötti különbségekhez, csak néhány százalékponttal haladják meg a „valódi” hozadékráta-számításokat. A tanulás hozadékrátája lényeges és nagyságrendjében a befektetés más formáihoz fogható marad még azután is, hogy a képességkiigazításokat elvégeztük.

A képességek torzító hatásával foglalkozó kutatások nagy része feltételezi, hogy a képességek statisztikailag megragadhatók egyetlen tényezőként (statisztikai értelemben). Néhány újabb keletű munka azonban a tehetség soktényezős elméletén alapult, melyben a tehetségnek különböző dimenziói és összetevői vannak. Ez a soktényezős keret ismerős a komparatív előnyök közgazdaságtani elméletéből. A tehetség egydimenziós specifikációja csak abszolút előnyt enged meg, amikor is az az egyén, aki tehetségesebb egy dologban, szükségképpen tehetségesebb minden másban. Ezzel szemben a tehetség komparatív előnyök jellegű specifikációja mind abszolút, mind pedig relatív előnyt megenged. Egy személy igen tehetséges lehet minden dologban (abszolút előny), de bizonyos dolgokban tehetségesebb is lehet, mint másokban. Továbbá, lehet, hogy az abszolút előny nem olyan fontos. Egy nagy zenész nem szükségképpen szakértő olyan nem zenei tevékenységekben,

mint a könyvelés; és a tipikus könyvelőnek rendszerint nincs az átlagosnál jobb zenei képessége. A fenti modell kiterjesztése azt mutatja, hogy az emberek természetes módon olyan foglalkozási és oktatási lehetőségeket választanak, amelyekben kihasználhatják komparatív előnyeiket. Tehát azok, akik úgy döntenek, hogy emberi tőkébe történő befektetéseiket a zenei tevékenységekre összpontosítják, valószínűleg természetből fogva tehetségesebbek a zenében, mint az emberek általában. Hasonlóképpen, azoknak, akik kitanulják a vízvezetékyszerelő szakmát, valószínűleg több műszaki tehetségük van, mint azoknak, akik más szakmát választanak. Az ilyen típusú választási problémák azért kerültek a kutatók érdeklődésének előterébe, mert az oktatással és a foglalkozással kapcsolatos döntések szorosan összefüggnek. Bár még sok munkát kell végezni ezen a területen, a rendelkezésre álló bizonyítékok - legalábbis - összeegyeztethetők a komparatív előnyök és a szakmai szelekció létével. Ha így van, akkor az egyszerű hozadékráta-számításokban a tehetségből adódó torzítás valószínűleg viszonylag kicsi.

A tehetségből adódó torzítás és a szelekció kérdése teljesen más módon merül fel az oktatási szűrést és jelzést tárgyaló szakirodalomban (Spence 1973[34]). A jelzést tárgyaló irodalom - legszélsőségesebb formájában - azt a hipotézist képviseli, hogy az oktatásnak nincs közvetlen hatása a személy készségeinek javulására, hanem egyszerűen olyan információs eszközként szolgál, amely alapján azonosítani lehet a tehetségesebb és a kevésbé tehetséges embereket. Ez a modell a tehetség egydimenziós felfogásán alapul, valamint azon az elképzelésen, hogy az emberek képességeinek és produktivitásának közvetlen megfigyelése igen költséges, és hogy mindenki maga ismeri legjobban saját képességeit. Ilyenformán az oktatás csupán a képességek jelzésére szolgál, ha a tehetségesebb kedvezőbb feltételekkel tudja megvásárolni az oktatási jelzést, mint a kevésbé tehetséges. Ugyanis ekkor az oktatás és a tehetség rendkívül összefügg, és a magasabb jövedelmet, melyre a magasabb iskolai végzettségük révén tesznek szert, az egyensúlyban nagyobb tehetség- produktivitásuk támasztja alá.

Számos megjegyzést kell tennünk ebben az összefüggésben. Az első az, hogy a jelzésmodellnek és az emberitőke-modellnek nagyon hasonló következményei vannak az iskolázás racionális megválasztására vonatkozóan. Valójában egyedül a jövedelem- és az iskolázottsági adatok alapján ökonometriailag megkülönböztethetetlennek tűnnek. A fő különbség normatív, mégpedig az, hogy az iskolázásnak nem sok társadalmi értéke van, amikor csupán jelzésként szolgál, viszont jelentős társadalmi értékkel bír, amikor valódi emberi tőkét termel. Másodszor, az adatok jelentős „zajt” fednek fel az iskolázottság—jövedelem viszonyban. A kutató igen jól dolgozik, ha a variancia lényegének elemzése során a jövedelmek teljes varianciájának egyharmadát meg tudja „magyarázni” olyan megfigyelhető személyes tényezők alapján, mint az iskolai végzettség, a tapasztalat, a képességmércék, a családi háttér. Az iskolázottság—jövedelem viszony nagyon erős a populációs átlagok értelmében, de az előrejelzési hibák igen nagyok az egyes személyek esetében. A személyes előrejelzések esetén előforduló súlyos hibák csökkentik az iskolázottság mint jelzés értékét. Továbbá, ez a tény azt sugallja, hogy a tanulás egyénileg kockázatos beruházás. Harmadszor, amikor a jelzésmodellt kiterjesztjük, nem szükségképpen következik belőle, hogy az iskolázottsági jelzések társadalmilag nem produktívak. Az oktatásnak komoly társadalmi értéke lehet a természetből fogva tehetséges emberek azonosításában, feltéve, hogy az osztályokba sorolásnak és a kiválogatásnak társadalmi értéket tulajdonítunk. Például jelentős mértékű interakció mehet végbe a dolgozók között egy szervezeten belül. Ha így van, akkor a szervezetet strukturálni kell, hogy kialakítsuk a tehetségek optimális *eloszlását* a szervezeten belül; például a legtehetségesebb emberek számára társadalmilag hasznos lehet, ha együtt dolgoznak. Amennyiben arra szolgál, hogy osztályozza az embereket e célokra, az oktatási rendszer kitermeli az emberi tőke egyik formáját (jelen esetben az információt), mely mind egyéni, mind pedig társadalmi szempontból értékes. Végül, ha az oktatás azért értékes, mert segít az embereknek, hogy megtalálják helyüket a gazdaság átfogó rendszerében, akkor ez az érték sohasem kvantifikálható, mégpedig pontosan azért, mert az egyének nem tudnak ilyen sokat önmagukról.

Jelzés és információ

A sok próbálkozás ellenére máig nem született olyan döntő empirikus munka, amely képes megkülönböztetni a tanulásba történő befektetésre vonatkozóan a jelzést, illetve az emberi tőkét hangsúlyozó elképzeléseket. A legtöbb kísérlet azért bukott meg, mert e két megközelítésnek igen hasonló egyensúlyi következményei vannak a jövedelem és az iskolázottság közötti megfigyelt viszonyra nézve; ezért ha valódi előrelépést akarunk elérni, a jövőben a kutatásoknak másra kell irányulniuk. Egy ígéretes terület annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy az oktatás milyen közvetlen hatásokat gyakorol a produktivitásra (nem pedig pusztán a jövedelemre). Sokan vizsgálták az oktatási termelési függvényeket, melyek nyilvánvalóan összefüggnek ezekkel a kapcsolatokkal, és azt is gyakran kutatták, hogy az oktatás különböző formái hogyan

befolyásolhatják őket. Néhány bizonyíték például azt mutatja, hogy az iskolaelőkészítő kurzusok segíthetnek legyőzni a szegény otthoni környezet azon hatásait, amelyek gátolják az egyének gazdasági sikerességét. Az oktatási termelés szakirodalmának áttekintését nyújtja Hanusek (1977[16]).

Meglepően kevés kutató próbálta közvetlenül az iskolázottság és a termelékenység közötti kapcsolatot vizsgálni, valószínűleg azért, mert nagyon nehéz adatokat gyűjteni a személyes termelékenység mércéiről, de az a néhány kutató, akinek sikerült ilyen adatokat szerezni, igen lenyűgöző eredményeket kapott. Griliches általános szinten áttekinti ezeket a kérdéseket. A leghatározottabb eredmények azonban a mezőgazdaság területén születtek, egy olyan szektorban, ahol a termelékenység - legalábbis öt évtizede - jelentősen és tartósan növekszik. A farmerek körében a tanulás hozadékrátája tekintélyes. Mivel ezeknek az embereknek a többsége önálló gazdasági tevékenységet folytat, és személytelen versenypiacokon adja el termékeit, nehéz *a priori* érvet találni amellett, hogy a jelzés jelentős szerepet játszik a farmerek tanulási döntéseiben. Továbbá, részletes vizsgálatok mutatták meg, hogyan is alakulnak ki ezek a hozamok. A képzetesebb farmerek több erőforrás felett rendelkeznek nagyobb farmok formájában. Lehetséges, hogy van közös kapcsolat a családi háttér és a vagyon között. A rendelkezésre álló bizonyítékok azonban azt mutatják, hogy ezek a farmerek az alkalmazott termelési technológiákat tekintve is sokkal hatékonyabbak, és elsősorban azért képzik magukat, hogy megismerjék a mezőgazdaság területén született technológiai újításokat, amelyeket másoknál gyakrabban és gyorsabban át is vesznek. Welch munkái (1976[37], 1978) meggyőzően alátámasztják azt az érvet, hogy a farmerek, mivel képzik magukat, hatékonyabban dolgozzák fel az új információkat. Schultz jelzi, hogy hasonló megállapítások érvényesek a mezőgazdasági termelés nagy részére szerte a világon, és kiterjeszti az érvet, hogy általánosan alkalmazható legyen az élet valamennyi területén.

Nem pénzügyi megfontolások

Az is torzulást idézhet elő a hozadékráta-számításokban, ha limitáljuk a jövedelemadatokat. Egy teljesebb megfogalmazás első megközelítése, ha a várható diszkontált jövedelmet használjuk választási kritériumként. Az ideális választási index a diszkontált várható *hasznosság*, mivel a produktív szolgáltatások, melyeket az emberi tőkét alkotó képzettségek nyújtanak, és a munkakörnyezet nem anyagi aspektusainak fogyasztása között egy munkaviszony teremt kapcsolatot. A teljes kalkuláció során ezen állásfogyasztás-egységek betudott monetáris ekvivalensét bele kell foglalni a jövedelembe. Ugyanez érvényes azokra a képességekre, amelyeket a piaci szektoron kívül hasznosítanak, például az otthoni termelésben (lásd Michael 1982[21]).

Az egyének különböznek abban a tekintetben, hogy az emberi tőke alternatív formái közül melyiknek az alkalmazását részesítik előnyben, és ezért az emberi tőke értékeléseiben megjelenik a bérbeadás. Továbbá, a bizonyítékok azt mutatják, hogy a munkahelyi fogyasztás értéke az iskolai végzettséggel és a képzettséggel növekszik. Azok az állások, amelyek magasabb iskolai végzettséget követelnek, valószínűleg vonzóbbak *mind* pénzügyi, *mind* pedig nem pénzügyi szempontból (ennek bizonyítékait tekinti át Rosen 1986). A közgazdasági elmélet azt sugallja, hogy az emberek jövedelemtermelő képességük egy részét vonzóbb és könnyebb munkákra fordítanak. Amilyen mértékben a munkavégzést kényelmesebbé tevő dolgok értéke az iskolai végzettséggel nő, annyiban a megfigyelt jövedelem a magasabb iskolai végzettségűek teljes jövedelmének és a tanulás mért hozadékrátájának lefelé torzított becslése.

Ezek a problémák még élesebben merülnek fel, amikor azt vizsgáljuk, hogyan kell kezelni a ledolgozott órákat a hozadékráta-számításokban. Ha például a kalkulációkban csak a megfigyelt jövedelmet használjuk fel, akkor az olyan csoportok esetében, mint az orvosok, úgy találjuk, hogy tanulmányaik hozadékrátája magas, az olyan csoportok esetében viszont, mint a tanárok, azt találjuk, hogy tanulmányaik hozadékrátája jóval alacsonyabb. Az orvosoknak azonban rendkívül hosszú a munkaidejük, talán 40 százalékkal is több munkaórát dolgoznak, mint a tipikus dolgozó; a tanárok viszont szinte minden más dolgozónál kevesebb munkaórát teljesítenek; nyáron például nem dolgoznak. E különbségek megfelelő kezelése érdekében ítéleteket kell alkotnunk a szabadidő betudott értékéről. Ha a szabadidőt a bérskála szerint értékeljük, akkor a pontos számítás a „teljes” jövedelemre utal a ledolgozott órák valamilyen közös mércéje alapján. Hasonló megfontolások érvényesek a növekedés-számítási kalkulációkra: a képzettség és az emberi tőke tartós növekedése együtt jár az alkalmazottak munkaidejének tartós csökkenésével. A megnövekedett „szabadidő” mennyiségének és minőségének betudott értékét minden jóléti mércében számításba kell venni. Ha a számítás bázisaként kizárólag piaci tranzakciókat használunk, akkor az is világossá válik, hogy az emberi tőke jelentős értéket képvisel az otthoni termelésben azoknak az embereknek, különösen a nőknek a körében, akiknek tevékenysége a nem piaci és a piaci szektor között váltakozik.

A foglalkozás megválasztása

Az eddigi tárgyalás során arra összpontosítottam, hogy a formális iskolázottság milyen szerepet játszik az emberi tőke termelésében. A szakirodalom egy kicsi, de fontos része arra használta ezeket az elképzeléseket, hogy segítségükkel a foglalkozás megválasztását elemezze, különösen az értelmiségiek körében. Az első, még napjainkban is jelentős munkát ezen a területen Friedman és Kuznets végezte, akik a jogi, az orvosi és a fogorvosi pálya választását elemezve kidolgoztak egy általános fogalmi keretet a vagyonomaximalizálás és a hozadékráta-számítás terminusaiban. A későbbi munkák, melyek közül különösen Freeman munkája jelentős, modern idősoros statisztikai módszereket alkalmaztak ezekre a problémákra, különösen arra koncentrálva, hogy a jövedelemkitátásoknak milyen szerepük van abban, hogy az emberek vonzódnak valamilyen foglalkozáshoz, illetve visszariadnak valamilyen foglalkozástól.

Az emberi tőkét hangsúlyozó megközelítés azt mutatja, hogy a hosszú távú jövedelemkilátások fontos szerepet játszanak a fiatalok szakmaválasztásaiban, és hogy a rövid távú és átmeneti ingadozások következménye nem jelentős, mivel alig befolyásolják az életpálya egésze során várható vagyont. Mindazonáltal a téma szakirodalmának központi felismerése, hogy az aktuális piaci feltételek hatással vannak a foglalkozás megválasztására, és hogy valamely konkrét foglalkozás esetén a kínálat viszonylag rugalmas a folyó bérekre nézve. A hosszú távú kilátások hatásait sokkal nehezebb empirikusan elkülöníteni, mivel a várakozások specifikus megfogalmazásaitól, valamint a jövőbeli jövedelemre vonatkozó várakozások és a jelenlegi, illetve múltbeli várakozások megvalósulása közötti kapcsolattól függnnek. Ha döntését követően az egyén „be van zárva” foglalkozásába, akkor a közgazdasági elmélet szerint döntését szükségképpen hosszú távú várakozásai határozzák meg elsődlegesen. Mivel az eredmények szerint a jelenlegi kilátások lényegesek a foglalkozás megválasztása szempontjából, a képzést követően jelentős mobilitást és pályamódosítást várhatunk. Sok jogász például a formális jogi szakma keretein kívül kamatoztatja tudását, vagy kiegészítő jelleggel az üzleti szektorban is munkát vállal. Az ex-post mobilitás lehetőségeinek természete és kiterjedtsége azonban még további alapos vizsgálatra szorul.

Tanulás a tapasztalatokból

Elméleti nézőpontból tekintve a formális oktatással kapcsolatos döntések csak részben adnak magyarázatot az emberi tőke felhalmozására és a szaktudás fejlődésére. A beruházás nem ér véget az iskolai tanulmányok befejezésével: egy másik értelemben csak ekkor kezdődik. Ebben az értelemben a formális iskolai tanulmányok pusztán megteremtik az alapjait annak, hogy az egyén a munkahelyi képzés révén specifikus szaktudást tudjon felhalmozni, és tanulni tudjon a konkrét munkaszituációkból. Az emberi tőkét tárgyaló szakirodalom nagyon tágan értelmezi a „munkahelyi képzés” fogalmát. A fogalomnak csupán kis részét teszik ki a formális képzési programok, a tanonckodás és más hasonló. A fogalom tartalmának legnagyobb része a tapasztalatokból való tanulásal függ össze. A fogalom e tág, mindent magában foglaló értelmezését alátámasztja az az állandó megfigyelés, hogy a jövedelmek az életút során fejlődnek. A jövedelmek életkor szerinti strukturálódása figyelemre méltóan szisztematikus mintákat mutat. A jövedelem az első néhány munkával töltött évben gyorsan emelkedik, az életpálya közepe felé a növekedési ráta azonban csökkenni kezd, a nyugdíjba vonulás közeledtével pedig negatív fordulatot vesz. A paneladatokban a bérrel az egész életpálya alatt emelkednek, de a növekedési ráta az első években a legnagyobb. E megfigyelések egyik vonzó interpretációja szerint a jövedelem azért emelkedik a munkatapasztalatokkal, mert a teljes életpálya során növekszik a termelékenység és egyre nagyobb emberi tőke halmozódik fel.

E minták vizsgálatának termékeny empirikus megközelítését dolgozta ki Jacob Mincer (1974[24]). Mincer kiterjeszti a fenti oktatási modellt. Koncepciója szerint az egyén életútja minden pontján hoz döntéseket az emberi tőkéjébe történő beruházásokról. Azok a dolgozók, akik úgy döntenek, hogy többet fektetnek be, vállalják, hogy fiatal korukban kevesebb jövedelemre tesznek szert, és korábbi beruházásuk hozadékát csak idősebb korukban élvezik majd magasabb jövedelem formájában. Az egyén lényegében egy vízszintes és egy „emelkedő” tapasztalat—jövedelem minta között választ; az első esetben a befektetés kicsi, a második esetben a görbe alacsonyabb pontról indul, és akkor emelkedik magasabbra, ha a beruházás nagy. Az emberi tőke teljes hozadékának kiszámítása érdekében Mincer kidolgozta az „előzés” fogalmát. Mincer alap gondolata a smith-i kompenzációs alapelv kiterjesztése olyan befektetésekre, mint a munkahelyi képzés. Tegyük fel, hogy tanulmányai befejezését követően sokféle befektetési lehetőség áll egy személy előtt. Ha nem hajt végre semmilyen további befektetést, akkor a tapasztalatból származó jövedelmének görbéje viszonylag lapos. A beruházás nagyságával a

jövedelem—tapasztalat görbe meredeksége növekszik, ordinátakülönbsége pedig csökken. Ennélfogva a befektetési szint az életkorra eső jövedelemgörbék egész csoportját definiálja, melyek nagyjából egy közös, „előzési” pontnak nevezett metszőpont körül forognak, amennyiben a piaci egyensúlyban a vagyon megközelítőleg független a befektetéstől.

A modellnek van egy nagyon határozott empirikus előrejelzése, mégpedig az, hogy az olyan egyének csoportjában, akik azonos szintű iskolai végzettséggel rendelkeznek, de eltérő mértékű iskola utáni beruházást hajtottak végre, a jövedelmek interperszonális varianciájának csökkennie kell a tapasztalatokkal az előzési pontig, utána pedig növekednie kell. Ezeket a szisztematikus varianciamintákat a kutatók sokféle adatforrásban kimutatták. Az a feltevés, hogy a munkahelyi befektetések teljesen kiegyenlítőek, és hogy az emberi vagyon valamennyi befektetési út esetében azonos, lehetővé teszi, hogy a teljes befektetést felbontsuk formális oktatási és munkahelyi komponensre. Mincer arról számol be, hogy a befektetés munkahelyi összetevője jelentős, a teljes befektetés egyharmadát teszi ki, vagy még annál is többet.

Az emberi tőke teljes oktatás—tapasztalat modelljének fontos következményei vannak a szegénység és a jövedelemelosztás elemzése szempontjából. Röviden összefoglalva, az emberi tőke elmélete azt sugallja, hogy az egyenlőtlenség megértéséhez a teljes élet alatt szerzett jövedelmet kell figyelembe vennünk. Amennyiben az életkor—jövedelem minták az emberi tőkébe történő racionális befektetések eredményei, félrevezető, ha éves, ki nem igazított keresztmetszeti jövedelemadatokat használunk az egyenlőtlenség elemzéséhez. Ekkor ugyanis azokat a fiatalokat, akik jelenleg intenzív befektetéseket végeznek, és így folyó jövedelmük alacsony, tévesen a szegények közé sorolnánk, pedig nem tekinthetők szegényeknek, ha az egész életpályája alatt szerzett jövedelmet vesszük figyelembe. Ezeknek az életpályával összefüggő kérdéseknek még nem szenteltek elegendő figyelmet az egyenlőtlenség társadalomjóléti következményeivel foglalkozó kiterjedt szakirodalomban, annak ellenére, hogy Paglin (1975[26]) konkluzív módon kimutatta, hogy fontos következményeik vannak az egyenlőtlenség mérése szempontjából. Ha az egész életpályát figyelembe vevő megközelítést fogadjuk el, akkor a valódi egyenlőtlenség Gini koefficiensen alapuló becslései kisebbek azoknál a becsléseknél, amelyeket akkor kapunk, ha a számításokban csupán a folyó jövedelmeket használjuk.

A paneladatokon alapuló egyéni jövedelmek dinamikus struktúráját vizsgáló, részletesebb ökonometriai munkák segítenek megválaszolni azt a kérdést, hogy a szegény-státus mennyiben állandó vagy átmeneti az életpályája egésze során. Az eddigi legkifinomultabb vizsgálat (Lillard és Willis 1978[19]) a jövedelmeket különböző összetevőkre bontja. Az egyik összetevőt a személyek olyan mérhető sajátosságai alkotják, mint az iskolázottság és a tapasztalat, melyek az emberi tőkét tükrözik. A másik összetevő a „személy hatása”, mely a tehetség, az egészség és más olyan kapcsolódó tényezők nem mért komponenseit foglalja magában, amelyek állandóan befolyásolják az egyén másokhoz viszonyított jövedelemtermelő képességét. Végül, a harmadik összetevő tünékenyebb különbségeket tükröz, olyan tényezőket, mint a szerencse és más olyan véletlenszerű események, melyek csupán időlegesen állnak fenn. Mindegyik komponens a jövedelmek teljes varianciájának egyharmadáról ad számot. Mivel a mérhető tényezők - az emberi tőke elmélete szerint - nagyjából kiegyenlítik a korábbi beruházásokat, és az átmeneti hatások csak kis mértékben befolyásolják az életpályája egészére jutó vagyont, így az életpályára eső jövedelem teljes varianciájának körülbelül egyharmada tulajdonítható a személyek közötti tartós különbségeknek vagy a „tisztá” egyenlőtlenségnek. Ez kétségtől teljesen más kép, mint amit az aktuális jövedelmek keresztmetszeti vizsgálatával kapunk.

Az emberi tőke elméleti keretén belül az életkor-jövedelem profilok megértésének más megközelítései formálisabb tőkeelméleti struktúrát használtak. E megközelítésekben az emberi tőke összekapcsolódik a képzettség látens tőkéjével, a befektetés pedig a képzettség megszerzésével és a tanulással. Az egyénnek fel kell adnia jelenlegi jövedelmének egy részét annak érdekében, hogy tanuljon és ezáltal növelje képzettség-tőkéjét, melyet később bérbe adhat. Az optimális befektetési program maximalizálja az életpályára eső jövedelem jelenértékét. A probléma alapvető szerkezetét Ben-Porath (1967[4]) fogalmazta meg elsőként egy fontos tanulmányában. Ben-Porath a befektetés-ellenőrzést olyan választásnak tekintette, melynek során a személy arról dönt, hogyan osztja el idejét a munka és a befektetés között. Ben-Porath elképzelésének kiterjesztéseként Rosen (1972) ezt olyan döntésként kezeli, melynek során az egyén eltérő tanulási környezetet és lehetőségeket nyújtó foglalkozások közül választ. Azoknak a foglalkozásoknak az esetében, amelyek több tanulási lehetőséget kínálnak, a bér alacsonyabb, és a befektetési programot az egyre magasabb pozíciók „fokozatos” megszerzésével hajtják végre.

A probléma e tőkeelméleti megfogalmazásának erénye, hogy megmutatja a konceptuális kapcsolatot a tőke- és növekedélmélet, valamint az emberi tőke elmélete között. E megközelítés általánosságának azonban az az ára, hogy kevésbé pontos előrejelzéseket nyújt. Tehát úgy tűnik, joggal állíthatjuk, hogy azok a munkák, melyek megpróbálták

empirikusan alkalmazni ezeket a szigorú elméleteket, nem tudtak kielégítő információkat meríteni a megfigyelt életkor-jövedelem mintákból: Úgy tűnik, más fontos erők is befolyásolják ezeket a mintákat. A kutatók számos lehetőséget javasoltak. Az egyik az információszerzésbe való beruházáshoz és a tartós, hosszú távú munkahely kereséséhez kapcsolódik. A munkahely-változtatás sokkal gyakoribb a fiatalabb, mint az idősebb dolgozók körében. Bár a munkahely-változtatás az emberi tőke felhalmozásának egyik formája, és sok vizsgálatot szenteltek ezeknek a kérdéseknek, mindmáig nem sikerült összekapcsolni ezeket a problémákat az itt áttekintett elképzelésekkel. És az emberi tőke elméletének sem sikerült adekvát módon megbirkóznia azzal a ténnyel, hogy az állásminták jellemzően diszkrét ugrásokat és „előre lépéseket” mutatnak, ahol az emberi tőkén alapuló szolgáltatások minden egyes lépésben változáshoz vezetnek. A magasabb pozíciókért folytatott verseny megfelelően kezelhető az emberi tőke elméletének keretén belül, de még kevés elemzés született ezen a területen.

Az emberi tőke elméletének áttekintése hiányos lenne, ha nem hívná fel a figyelmet arra, hogy a gazdaságtörténészek munkáiban a rabszolgaság értelmezése az emberi tőke elméleteivel párhuzamos fejlődést mutatott, és hogy elgondolásaik fontos alkalmazási lehetőségeket kínálnak. A megközelítés legfőbb példája Fogel és Engerman (1974[9]) munkája. Empirikus kutatásuk nem a jövedelmekre, hanem az emberi tőke közvetlen értékeléseire összpontosult. A tőkeértékelés alapelveit olyan kérdések vizsgálatára használták, mint például az, hogy beavatkozás hiányában a rabszolgaság mint gazdasági intézmény hosszú távon gazdaságilag életképes-e. Továbbá, az úr-rabszolga viszonyban rejlő belső konfliktus miatt néhány fontos és érdekes hivatali problémával is szembesülnünk kell. A konfliktus azért alakul ki, mert a tulajdonos természetesen több munkát követel, mint amennyit a rabszolga el kíván végezni. Az ilyen jellegű konfliktusok megoldása érdekében különféle - büntetéseket és jutalmakat egyaránt magukban foglaló - intézmények jöttek létre. Meg kell említeni még a gazdaságtörténészek (pl. Galenson 1981[13]) szerződéses szolgálattal kapcsolatos kutatásait is, melyek a szerződéses szolgálattal a tőkepiaci tökéletlenségekre adott válaszként elemezték. Egy ember például önként évekre szolgának szegődött, így fizetve egy kölcsönért, melyből szállítási szolgáltatást kívánt nyújtani az Újvilágban. A visszafizetést az biztosította, hogy a kölcsönt nyújtó fél jogilag érvényes követeléssel rendelkezett a személy szolgáltatásaira a szerződésben meghatározott időszakban.

Demográfiai hatások

Az utóbbi években egyre többen felismerték az emberi tőke és a gazdasági demográfia közötti kapcsolatot. Ez benne rejlik a családok azon szerepében, hogy egyszerre termelői és finanszírozói az emberi tőkebefektetéseknek. A legutóbbi idők két fontos fejleménye erősen ezeken a kapcsolatokon nyugszik.

Az első azzal függ össze, hogy a második világháború utáni időszakban az Egyesült Államokban hatalmas demográfiai változás („baby boom”) zajlott le a népesség korstruktúrájában. A tanulás hozadékrátája feltűnően állandó maradt harminc éven keresztül, annak ellenére, hogy ebben az időszakban hatalmas mértékű növekedés következett be az oktatásban. Freeman azonban úgy találta, hogy az 1960-as évek végén csökkenni kezdett a hozadékrátája. A jelenleg rendelkezésre álló adatok azt mutatják, hogy az 1970-es évektől kezdődően egy 10-12 éves periódusban a hozadékrátája csökkent néhány százalékponttal, de később fokozatosan visszatért a korábbi szintre. Ennek legjobb magyarázatát Welch (1978) fogalmazta meg, aki szerint a jelenség azzal függ össze, hogy fokozódott az állásokért folytatott verseny a jelentkezők számának függvényében:

A dolgozó népesség stabil koreloszlása a munka- és álláslehetőségek természetesen stabil fejlődését biztosítja az emberek számára az aktív évek teljes időszakára. Az életpálya során nemcsak az emberi tőke szintje változik meg, hanem természete és produktív szerepe is. A fiatalabb dolgozók más feladatokat látnak el és másfajta felelősséget viselnek, mint az idősebbek. Ennélfogva a munkaerőpiacon erősen korhoz kötött az emberi tőke különböző formáinak kínálata és a különböző formák közötti verseny. Tehát amikor az 1950-es években, a népességrobbanás idején született fiatalok az 1960-as és az 1970-es években beléptek a munkaerőpiacra, az iskolázott fiatal dolgozók megnövekedett kínálata csökkentette a berrátát és a tanulás hozadékrátáját. Ezek a hatások szétterjedtek, ahogy a hatalmas munkavállalói sereg egyre idősebb lett, és a munka struktúrája megváltozott, hogy alkalmazkodjon nagy számukhoz. Az ezen a területen végzett kiterjedt kutatások azt bizonyítják, hogy a hozadékokat és a berrátákat befolyásolja a munkavállalók száma. E kutatásoknak fontos következményei lesznek az emberi tőke elméletének jövőbeni fejlődésére, mivel megkövetelik, hogy figyelembe vegyünk az emberi tőkébe történő heterogén befektetéseket, valamint az életpálya során megszerzett képzettségek különböző fajtáinak kialakulását és fejlődését. Végül soron annak vizsgálatát követelik meg, hogyan szerveződik és strukturálódik maga a munka.

Az emberi tőke és a diszkrimináció

Végül meg kell említeni egy másik fontos megközelítést, mely némiképp hagyományosabb elméleti alapokon nyugszik. Ez a megközelítés azt vizsgálja, hogy az emberi tőke milyen szerepet játszik a férfiak és a nők bére közötti megfigyelt különbségben, de végső soron a munkaerőpiaci diszkrimináció kérdéseire kapcsolódik. Az ezen a területen végzett kutatások szilárd empirikus számításokon alapulnak. A szóban forgó megközelítés elsősorban arra próbál magyarázatot találni, hogy a nők miért keresnek kevesebbet, mint a férfiak, még akkor is, amikor a foglalkozási státus és a munkával töltött idő különbségeit figyelembe vettük. Az egyik lehetséges magyarázat a nőkkal szembeni munkaerőpiaci diszkrimináció. Azonban sokkal rejtettebb erők is működhetnek. Mincer és Polachek (1974[25]) kidolgozott egy alternatív magyarázatot arra a megfigyelésre alapozva, hogy a nők jövedelem—tapasztalat görbéje laposabb, és sokkal kisebb növekedést mutat az életpálya során, mint a férfiaké, és ezt a jól ismert ténnyel magyarázták, hogy a nők az otthoni munkamegosztásból, a gyermekszülésből és a gyermeknevelésből adódóan hagyományosan kevésbé kötődnek munkahelyükhöz.

Egy befektetés értéke hasznosításának arányában növekszik. Vegyünk két személyt: az egyik intenzív módon, a másik kevésbé intenzív módon kívánja felhasználni megszerzett képzettségét. Tegyük fel továbbá azt is, hogy a képzettség megszerzésének költsége nagyjából független későbbi felhasználásától. Tehát a befektetés hozadékrátája az intenzív felhasználó esetében nagyobb, és így ő többet fog a képzésébe befektetni. Mindezt úgy alkalmazhatjuk a nők és a férfiak közötti bérkülönbségre, ha a képzettség hasznosításának intenzitását összekapcsoljuk az egyén mint munkaerő elkötelezettségével és a ledolgozott órák számával. Amennyiben a férjzett nő mind a piacon, mind pedig a háztartásban dolgozik, az a tendencia érvényesül, hogy a munkaerőpiaci képzettségekbe kevesebbet fektet be, mint a munkaerőpiacon kívül hasznosítható képzettségekbe. Adottnak tekintve a házasság uralkodó intézményét, ennek épp az ellenkezője igaz a férfiakra. Ezek az eltérő ösztönzők magyarázattal szolgálhatnak a férfiak és a nők jövedelemmintái közötti különbségre éppúgy, mint a férfiak magasabb átlagbére. A női munkaerő-kínálat vizsgálatai alátámasztják ezt, meggyőző bizonyítékokat nyújtva arra, hogy a férjzett nők munkaerőpiaci tevékenységét komolyan korlátozzák gyermekneveléssel összefüggő feladataik. Mincer és Polachek közvetlen empirikus alátámasztást is nyújtott, bebizonyítva, hogy azoknak a nőknek a jövedelme, akik sohasem voltak férjnél, megközelíti a férfiak jövedelmét.

Jelenleg is komoly kutatások folynak ezekkel az elméletekkel kapcsolatban (lásd például *Journal of Labor Economics*, 1985). Az emberi tőkét hangsúlyozó megközelítés annyit kétségkívül megmutat, hogy ezek a kérdések bonyolultabbak annál, mint első látásra tűnnek. De azért van még jó néhány megoldatlan kérdés. Annak ellenére, hogy az elmúlt két évtizedben jelentősen növekedett a nők munkaerő-piaci részvétele, a férfiak és a nők egymáshoz viszonyított bére még nem változott jelentősen az Egyesült Államokban, bár bérük sok országban már megközelíti a férfiakét. Ez részben talán annak tudható be, hogy a különböző országokban eltérő jelentőségű a kormányzati szektor a nők munkaadójaként, és egyes országokban törvénybe foglalták, hogy a férfiaknak és a nőknek azonos munkáért egyenlő bért kell fizetni. A kérdésre azonban még nem született határozott válasz.

E tanulmány kezdetén említettem, hogy az emberi tőke elméletének fejlődése részben a gazdasági növekedés forrásainak, részben pedig a gazdasági jutalmak elosztásának vizsgálatából indult ki. Jelentős fejlődés ment végbe mindkét területen. E két területet azonban még nem sikerült világosan összekapcsolni. A jövőbeni kutatásnak meg kell birkóznia azzal a kérdéssel, hogy az emberi tőke megszerzésére sarkalló magánösztönzők hogyan befolyásolják a produktív tudás társadalmi készletének elérhetőségét, és hogy a társadalmi tudásban lezajló változások hogyan öltönek testet a következő nemzedékek képzettségében.

Bibliográfia

- [1] Ashenfelter, O.. *Estimating the effect of Training programs on earnings. Review of Economics and Statistics* 60(1), február. 1978. 47-57. . .
- [2] Becker, G.. *Human Capital*. 1964. 1975. 2. kiad.. Columbia University Press. New York.
- [3] Becker, G. és Tomes, N. *An equilibrium theory of the distribution on income and intergenerational mobility. Journal of Political Economy* 87(6) december. 1978. 1153-89.

- [4] Ben-Porath, Y.. *The production of human capital and the life cycle of earnings. Journal of Political Economy* 75(4), I. rész, augusztus. 1967. 352-65.
- [5] Blaug, M.. *The empirical status of human capital theory: a slightly jaundiced survey. Journal of Economic Literature* 14(3) szeptember. 1976. 827-55.
- [6] Chiswick, B.. *The effect of Americanization on the earnings of foreign-born men. Journal of Political Economy* 86(5) október. 1987. 897-921.
- [7] Denison, E.. *The Sources of Economic Growth in the United States and the Alternatives Before Us*. 1962. Committee for Economic Development. New York.
- [8] Dublin, L. és Lotka, A.. *The Monetary Value of a Man*. 1930. Ronald Press. New York.
- [9] Fogel, R. és Engerman, S.. *Time on the Cross*. 1974. Little, Brown. New York.
- [10] Freeman, R.. *The Market for College-Trained Manpower*. 1971. Harvard University Press. Cambridge, Mass..
- [11] Freeman, R.. *The Overeducated American*. 1976. Academic Press. New York.
- [12] Friedman, M. és Kuznets, S.. *Income from Independent Professional Practice*. 1954. Princeton University Press. Princeton.
- [13] Galenson, D.. *White Servitude in Colonial America*. 1981. Cambridge University Press. Cambridge.
- [14] Griliches, Z.. *Notes on the role of education in production functions and growth accounting. In: L. Hansen (szerk.) Education, Income and Human Capital*. 1970. National Bureau of Economic Research. New York.
- [15] Griliches, Z.. *Estimating the returns to schooling: some economic problems. Econometria* 45(1), január. 1977. 1-22.
- [16] Hanushek, E.. *A Reader's Guide to Educational Production Functions*. 1977. Institution for Social Policy Studies, Yale University.
- [17] Kendrick, J.. *The Formation and Stocks of Total Capital*. 1976. National Bureau of Economic Research. New York.
- [18] Knight, F.. *Diminishing returns from investment. Journal of Political Economy* 52, március. 1944. 26-47.
- [19] Lillard, L. és Willis, R.J.. *Dynamic aspects of earnings mobility. Econometrica* 46(5), szeptember. 1978. 985-1012.
- [20] Marschall, A.. *Principles of Economics*. 1920. 1930. 8. kiad.. Macmillan. London.
- [21] Michael, A.. *Measuring non-monetary benefits of education: a survey. In: W. McMahon és T. Ceske (szerk.) Overcoming Inefficiency and Inequity*. 1982. University of Illinois Press. Urbana.
- [22] Miller, H.. *Annual and lifetime income in relation to education, 1929-1959. American Economic Review* 50, december. 1960. 962-86.
- [23] Mincer, J.. *Investment in human capital and personal income distribution. Journal of Political Economy* 66, augusztus. 1958. 281-302.
- [24] Mincer, J.. *Schooling, Experience and Earnings*. 1974. Columbia University Press. New York.
- [25] Mincer, J. és Polachek, S.. *Family investment in human capital: earnings of women. Journal of Political Economy* 82(2), II. rész, március-április. 1974. S76-S108.
- [26] Paglin, M.. *The measurement of trend of inequality: a basic revision. American Economic Review* 65(4), szeptember. 1975. 589-609.

- [27] Petty, W.. *Political Arithmetic*. In: C. Hull (szerk.) *Economic Writings of Sir William Petty, I. kötet*. 1676. 1899. Cambridge University Press. Cambridge.
- [28] Rosen, S.. *Human capital: a survey of empirical research*. In: R. Ehrenberg (szerk.) *Research in Labor Economics, I. kötet*. 1977. JAI Press. Greenwich, Conn..
- [29] Rosen, S.. *The theory of equalizing differences*. In: O. Ashenfelter és R. Layard (szerk.) *Handbook of Labour Economics*. 1985. North-Holland. Amsterdam.
- [30] Sahota, G.. *Theories of personal income distribution: a survey*. *Journal of Economic Literature* 16(1), március. 1978. 1-55.
- [31] Schultz, T.. *Investment in human capital*. *American Economic Review* 51, március. 1961. 1-17.
- [32] Schultz, T.. *The value of ability to deal with disequilibria*. *Journal of Economic Literature* 13(3), szeptember. 1975. 827-46.
- [33] Smith, A.. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations (Magyarul: A nemzetek gazdagsága. Budapest: KJK, 1992)*. 1776. 1947. Modern Library Edition. Random House. New York.
- [34] Spence, M.. *Job market signaling*. *Quarterly Journal of Economics* 87(3), augusztus. 1973. 355-74.
- [35] Walsh, J.. *Capital concept applied to man*. *Quarterly Journal of Economics* 49, február. 1935. 255-85.
- [36] Welch, F.. *Education in production*. *Journal of Political Economy* 78(1), január-február. 1970. 35-39.
- [37] Welch, F.. *Ability test and measures of differences between black and white Americans*. 1976. Rand Corporation.
- [38] Welch, F.. *Effects of cohort size on earnings: the baby boom babies' financial bust*. *Journal of Political Economy* 87(5) II. rész, október. 1979. S65—S97.
- [39] Willis, R.. *Wage determinants: a survey and reinterpretation of human capital earnings function*. In: O. Ashenfelter és R. Layard (szerk.) *Handbook of Labour Economics*. 1986. North-Holland. Amsterdam.
- [40] Willis, R. és Rosen, S.. *Education and self-selection*. *Journal of Political Economy* 87(5), II. rész, október. 1978. 565-597.